

Biznes-Эксперт

№ 2, 2022

ХУСУСИЙЛАШТИРИШ

МОЛИЯ

ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР

ИЛМИЙ АМАЛИЁТ

Ушбу сонда:

**Корпоратив бошқарувни ривожлантиришнинг
ўзига хос хусусиятлари**

33

In this issue:

**Consumer buying behavior and satisfaction in the
Uzbek automobile industry**

147

ПРИВАТИЗАЦИЯ

ФИНАНСЫ

ЦЕННЫЕ БУМАГИ

НАУЧНАЯ ПРАКТИКА

ДИҚҚАТ!

“Бизнес-Daily Медиа” ноширлик уйи МЧЖ ва EBSCO Publishing, Inc. (АҚШ) ўртасида 2017 йил 8 августда тузилган лицензия шартномасига асосан, “Biznes-эксперт” журнали жаҳоннинг энг йирик академик нашрлар электрон тизими ҳисобланган EBSCOhost маълумотлар базасига киритилган ва шу тизим орқали дунё бўйлаб тарқалмоқда.

ВНИМАНИЕ!

Согласно постановлению Президиума Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан №201/3 от 30 декабря 2013 года, журнал «Biznes-Эксперт» внесен в реестр научных изданий Высшей аттестационной комиссии для докторских диссертаций.

Мундарижа

Инновацион салоҳият

Гўзал ХОНКЕЛДИЕВА, Нурбек ПУЛАТОВ.
Саноат корхоналарида инновацион салоҳиятнинг рағбатлантиришнинг назарий жиҳатлари

3

Кластер

Бекзод ШОДИЕВ.
Қорақўлчилик тармоғида кластерларни ташкил этиш ва ривожлантиришнинг устувор йўналишлари

7

Рақобатбардошлик

Махсад УРАКОВА, Маъсума ТАИРОВА, Ирода НИЁЗОВА.
Инновацион ривожланиш орқали рақобатбардош иқтисодий шакллантириш масалалари

11

Олий таълим

Аслиддин АБДУЛЛОЕВ, Нигина ОДИНАЕВА, Ибрагим ЛАТИПОВ.
Замонавий шароитларда иқтисодчи кадрлар тайёрлаш масалалари

14

Хориж тажрибаси

Дилафруз ҚУРБОНОВА.
Сифат менежменти тизимида ходимларни рағбатлантиришнинг илғор хорижий мамлакатлар тажрибаси

17

Минтақа иқтисодиёти

Жавлонбек ХАЛИМОВ.
Минтақа саноатини инновацион ривожлантириш индикаторларининг иерархияси

24

Назария

Зиёдулла ХАКИМОВ.
Саноат кластерларининг шаклланиши ва ривожланиш назарияси

29

Корпоратив бошқарув

Искандар ЙЎЛДАШЕВ.
Корпоратив бошқарувни ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятлари

33

Солиқлар

Умид НОРМУРЗАЕВ.
Солиқ имтиёзлари ҳисобининг юритилиши, улардан самарали фойдаланиш ва самарасиз имтиёзларини бекор қилиш масалалари

36

Тараққиёт

Шерзод МАХСУДОВ.
Ўзбекистонда эркин иқтисодий зоналарни ривожлантиришнинг самарали йўналишлари

39

Долзарб мавзу

Шахноза НУРУЛЛАЕВА, Саодат САЙДУЛЛАЕВА,
Барчиной ХИДИРОВА.
Худуд иқтисодий тизимини барқарор ривожлантириш йўллари ва тамойиллари

43

Қишлоқ ҳўжалиги

Нафиса ХАДЯТУЛЛАЕВА.
Ўзбекистонда қишлоқ ҳўжалиги корхоналари фаолиятини бошқаришда кластерларни ривожлантириш хусусиятлари

46

Инвестицион фаолият

Махфуза РУСТАМОВА.
Тўқимачилик корхоналарида инвестиция фаолиятини бошқариш самарадорлиги

49

Хизматлар соҳаси

Фируза АЧИЛОВА.
Аҳолига уй-жой коммунал хизмат кўрсатишни ривожлантириш моделини ишлаб чиқиш механизми

52

Саноат

Наргиза УМАРОВА.
Мамакатимизда қурилиш материаллари саноати ривожланишининг устувор йўналишлари

55

Молиявий стратегия

Фирдавс САИДНАЗАРОВ.
Корхонанинг молиявий стратегиясини ишлаб чиқиш усуллари

59

Кун мавзуси

Санжар ЭШМАТОВ
Мамакатда COVID-19 шароитида озиқ-овқатлар хавфсизлигини таъминлаш йўллари

64

Меҳнат унумдорлиги

Феруз КУРБАНОВ.
Меҳнат унумдорлигига таъсир қилувчи омиллар ва уларни моделлаштиришнинг назарий-усулбий асослари

71

Таҳлил

Элбек ЖАББОРОВ.
Қашқадарё вилояти қишлоқ ҳўжаликларини ривожлантиришнинг SWOT-таҳлили

76

Рақобат

Сардор ТУРСУНХЎЖАЕВ.
Рақобат разведкаси корхонанинг стратегия воситаси сифатида

81

Нигоҳ

Абдумажид САЛИМОВ
Фарғона вилояти кичик саноат корхоналари: фаолият ҳолати таҳлили ва ривожлантириш йўналишлари

85

Тадбиркорлик

Нилуфар ЭРНАЗАРОВА.
Оилавий тадбиркорликни ривожлантиришнинг назарий масалалари

91

Ахборот технологиялари

Алишер РУСТАМОВ.
Минтақа саноатини илмий ва технологик ривожлантиришда замонавий ахборот технологияларнинг ўрни

94

Тежамкорлик

Шавкат БОЛТАЕВ.
Хизмат кўрсатиш соҳасида харажатаар тежамкорлигининг қиёсий таҳлилини такомиллаштириш масалалари

98

Туризм

Азиз ҚОДИРОВ.
Худудларда экотуризмни ривожлантиришнинг ижтимоий самарадорлигини баҳолашга услубий ёндашув

101

Бошқарув

Наргиза ХУДАЙБЕРДИЕВА.
Хизматлар соҳасида бошқарув жараёнлари ривожланишининг илмий-назарий асослари

104

Сервис

Шахрибону ЮЛДОШЕВА.
Уй-жой коммунал ҳўжаликлари томонидан сервис хизматларини шакллантириш механизми ва хориж тажрибалари

111

Банк иши

Сардор АХМЕДЖАНОВ.
Пандемиядан сўнгги даврдаги фойз ставкаси сиёсатининг иқтисодий ривожланишга таъсири

117

Макроиқтисодиёт

Саида АБДУРАХИМОВА.
Инвестицияларни макроиқтисодий тартибга солишда иқтисодий мутаносиблик ва мувозанатлиқни таъминлашнинг бозор механизми

121

Содержание

Малый бизнес

Азиза ХАЛИЛОВА.
Поддержка малого бизнеса и частного предпринимательства в Узбекистане в условиях пандемии COVID-19

124

Оценочная деятельность

Игорь БУТИКОВ, Нодирбек ХУСАНОВ.
Совершенствование методологических основ подготовки кадров для оценочной деятельности

128

Трудовые ресурсы

Шахноза АВЕЗОВА.
Эконометрическое моделирование и прогнозирование численности трудовых ресурсов Бухарской области

128

Business education

Nozima ZUFAROVA.
Business education market as a key of new business era

141

Consumer behavior

L Kadrkhuja BOBOEV.
Consumer buying behavior and satisfaction in the uzбек automobile industry

147

ТАҲРИР КЕНГАШИ | РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

ТАҲРИР КЕНГАШИ РАИСИ | ПРЕДСЕДАТЕЛЬ РЕДАКЦИОННОГО СОВЕТА

Қаландар АБДУРАҲМОНОВ

ЎзР ФА академиги, иқтисодиёт фанлари доктори, профессор
академик АН РУз., доктор экономических наук, профессор

ТАҲРИР КЕНГАШИ АЪЗОЛАРИ | ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОГО СОВЕТА

Z. Kliment LAZARASHVILI (Климент ЛАЗАРАШВИЛИ), MBA, JD, PhD.

Georgian international University президенти (АҚШ)

Президент Georgian international University (США)

Gerhard FELDMAYER (Герхард ФЕЛДМАЙЕР)

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор (Германия)

доктор экономических наук, профессор (Германия)

Masato HIWATARI (Масато ХИВАТАРИ)

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор (Япония)

доктор экономических наук, профессор (Япония)

Sung Dong KI (Сунг Донг КИ)

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор (Корея Республикаси)

доктор экономических наук, профессор (Республика Корея)

Нагмет АИМБЕТОВ

ЎзР ФА академиги, иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

академик АН РУз., доктор экономических наук, профессор

Юрий ОДЕГОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор (Россия)

доктор экономических наук, профессор (Россия)

Фармонкул ЭГАМБЕРДИЕВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Игорь БУТИКОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Мухиддин КАЛОНОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Абдурашид ҚОДИРОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Адҳам БЕКМУРОДОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Мухиддин ПЎЛАТОВ

иқтисодиёт фанлари доктори

доктор экономических наук

Дурбек АХМЕДОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Бахтиёр ИСЛОМОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Баҳодир УМУРЗАКОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

УЎТ: 338.24:658.01 (575.1)

Саноат корхоналарида инновацион салоҳиятни рағбатлантиришнинг назарий жиҳатлари

Теоретические аспекты развития инновационного потенциала промышленных предприятий

Theoretical aspects of promotion of innovation capacity at industrial enterprises

Гўзал ХОНКЕЛДИЕВА,
И.ф.д., профессор.
Нурбек ПУЛАТОВ,
магистр
Фаргона политехника институти

Аннотация

Мақолада мамлакатимиз саноат корхоналарида инновацион бошқарув самарадорлигини оширишда корхонанинг стратегик ривожланиш мақсадларида инновацион фаолиятга оид ривожланиш йўналишларини шакллантириш, инновацияларни амалиётга табиқ этиш бўйича тегишли чора-тадбирларни ишлаб чиқишнинг назарий жиҳатлари ёритиб берилган.

В статье освещены теоретические аспекты разработки соответствующих мер по формированию направлений развития инновационной деятельности для целей стратегического развития предприятия и повышении эффективности управления инновационным менеджментом.

The article highlights the theoretical aspects of the development of relevant measures for the formation of directions for the development of innovation activities for the purposes of strategic development of the enterprise and improving the efficiency of innovation management.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, иқтисодиётнинг глобаллашуви, давлатлар саноати ресурсларининг қисқариши, жаҳон бозорларида рақобатнинг кучайиши шароитларида, иқтисодиётни самарали инновацион ривожлантиришни таъминлаш учун мавжуд техникаларни замонавийлаштириш, янги технологияларни ишлаб чиқиш ҳамда жорий этиш, шунингдек, дунё саноати ва ишлаб чиқариш комплекси корхоналарида инновацион жараёнлардан самарали фойдаланишни рағбатлантириш тобора муҳим аҳамият касб этмоқда. Дунё мамлакатлари саноати комплексининг инновацион ривожланишини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, турли инновацион технологияларни ишлаб чиқиш ва жорий этишда ХХР, Германия, АҚШ ва Япония каби

мамлакатлар етакчилар ҳисобланади. Хитойда саноат тармоғидаги капитал қўйилмалар умумий ҳажмининг деярли 6,3 фоиз, Германия – 5,1 фоиз, АҚШ – 4,5 фоиз, Японияда – 3,5 фоиз саноати комплексида инновацияларни жорий қилиш ва ривожлантиришга йўналтирилади. Бу эса ушбу жараёнларни рағбатлантириш механизмлари самарадорлигини билдиради.

Бугунги кунда саноат корхоналарида амалга оширилаётган инновацион фаолиятни ривожлантириш ва унинг салоҳиятини рағбатлантиришнинг самарали механизмларини такомиллаштириш алоҳида устувор вазифа сифатида эътибор қаратилмоқда.

Замонавий иқтисодий назарияларнинг деярли барчасида инновациялар ривожланишнинг манбаи

Калит сўзлар: инновация, инновацион муҳит, инновацион салоҳият, корхона самарадорлиги, инновацион бошқарув.

сифатида тан олинган. Инновацион салоҳият нафақат алоҳида иқтисодий субъектнинг, балки бутун бир тизимнинг ҳам ривожланишини таъминловчи алоҳида асосий ўсиш манбаи ҳисобланади.

Иқтисодий адабиётларда “инновацион салоҳият” атамаси биринчи марта К.Фримен томонидан қўлланилган¹. Шунингдек, турли муаллифлар иқтисодий салоҳиятнинг “инновацион салоҳият” каби категория билан ўзаро алоқаларига турлича қарашади. Инновацион салоҳият ишлаб чиқариш кучлари ривожланиши ташкилий даражасида эришилган ва ишлаб чиқариш аппаратининг салоҳият имкониятларидан максимал фойдаланиш даражасида яратилган асосий фондлар мажмуи ва соҳаларнинг ялпи маҳсулоти қиймати ёки давлатнинг умумий ЯИМини тавсифлайди.

Фикримизча, инновацион салоҳиятини ташкил этувчи асосий таркибий қисмлар сифатида кадрлар салоҳияти, молиявий-иқтисодий, илмий-техник салоҳият, ишлаб чиқариш-технологик ва ташкилий-бошқарув салоҳиятидан иборат бўлиб, саноат корхонасининг инновацион салоҳиятини ошириш учун уларни тизимли равишда такомиллаштириб бориш лозим.

Инновацион салоҳият тушунчаси қуйидагилар билан тавсифланади:

- инновацион “қувват” – муайян ҳажмдаги инновацион фаолиятни амалга ошириш имконияти;
- олим ва мутахассис кадрлар: сони, фан соҳалари бўйича таркиби, малакавий таркиби;
- моддий-техник базаси: илм-фан соҳалари бўйича иш жойлари билан жиҳозланганлиги, фойдаланиладиган ускуна, материал ва реактивларнинг тараққий этиш даражаси;
- молиялаштириш: давлат, маҳаллий, хўжалик субъектларнинг буюртмалари, ўз маблағлари, бошқа манбалари;
- илмий ахборот: илмий, шу жумладан, чет эл адабиёти, халқаро ахборот тармоқларига киритиш;
- илмий мактаблар: маҳаллий ва жаҳон илм-фанидаги ўрни ва роли;
- интеллектуал мулк ҳимояси: патентлар сони, фан соҳалари бўйича рўйхатга олиш ҳақидаги гувоҳнома, улардан фойдаланиш;
- якуний моддий ёки интеллектуал маҳсулотнинг чиқиши нуқтаи назаридан инновацион фаолиятни ташкил этиш бўйича замонавий шакллари.

Фикримизча, инновацион салоҳиятни юқоридегилар асосида баҳолаш корхонани молиявий ва замонавий аҳволи асосида инновацион ривожланиш йўналишини ҳамда имкониятларини тўғри баҳолаш

имконини беради.

Инновацион салоҳиятнинг бирор-бир таркибий қисмининг йўқлиги ёки етишмаслиги, уни қайта кўриб чиқиш ва ривожлантириш зарурлигини тақозо этади. Саноат корхонасининг инновацион салоҳиятини фақатгина уни таркибий қисмларини ривожлантириш орқали амалга ошириш мумкин. Шу сабабли, ҳар қандай корхона инновацион салоҳиятини ошириш учун унинг таркибий қисмларини ривожлантириш лозим. Чунки, корхона инновацион салоҳият даражаси муайян динамикада бўлиб, ундаги ўзгаришлар нафақат ўсишга, балки камайишга ҳам олиб келиши мумкин.

Таҳлиллар кўрсатишича, 2008-2020 йилларда мамлакатимизда корхоналарнинг инновацион фаолият билан шуғулланишга бўлган қизиқиши юқори эмас. Хусусан, корхоналар хўжалик юритиш амалиётида инновацион фаолият билан шуғулланувчи корхоналар сонининг ортишига параллел равишда инновацияларни жорий қилиш кўрсаткичи ҳам ортиб борган. 2008 йилда инновацион фаолиятни ўз амалиётига тўғри келган ҳар бир корхонага ўртача 2,2 та инновацион лойиҳа тўғри келган бўлса, 2020 йилда ушбу кўрсаткич 2,4 тага тенг бўлди. Шунингдек, корхоналар инновацион фаолиятининг самарадорлиги кўрсаткичи, яъни, корхоналар томонидан ишлаб чиқарилган жами инновацион маҳсулотлари (товарлар, ишлар ва хизматлар) ҳажми билан инновацион лойиҳани амалиётга татбиқ этиш учун сарфланган жами харажатлар ўртасидаги нисбат ўрганилаётган даврда 2008 йилдаги 2,5 баробарлик кўрсаткич 2020 йилга келиб ўрта ҳисобда 4,0 баробарга тенг бўлди.

Ўзбекистон иқтисодиётини инновацион ривожлантиришнинг устувор стратегик йўналиши миллий инновацион механизмни барпо этишдан иборат бўлиб, мазкур механизм ташкилий-иқтисодий ва ҳуқуқий чора-тадбирлар ҳамда муайян инновацион фаолиятни амалга ошириш тизимидир. У янги билимларни ишлаб чиқариш, тадқиқотлар натижаларини иқтисодиётнинг реал секторига тезкор татбиқ этиш ҳамда янги маҳсулотларни истеъмолчиларга сотиш жараёнини таъминлаш лозим.

Мамлакат иқтисодиётининг барқарор инновацион тараққиётини таъминлаш нафақат тегишли миқдордаги илмий-тадқиқот ва инновацион ишланмаларнинг мавжуд бўлишини, балки уларнинг амалда қўллашни рағбатлантиришни ҳам тақозо этади. Иқтисодиётнинг саноат ва илмий секторлари ўртасида алоқанинг сустлиги, саноат корхоналарининг фундаментал ва амалий тадқиқотлар натижаларини ўзлаштириш даражасининг пастлиги, илм-фан ютуқларидан фойдала-

¹ Freeman C. The National system of innovation historical perspectives. Camrige Journal of Economics, 1995. vol. 19. №1

1-чизма. Ўзбекистонда корхоналарнинг инновацион фаолияти билан боғлиқ кўрсаткичлар таҳлили²

нишда рағбатлантириш омиллариининг етишмаслиги, инновацион ғояларнинг бозор эҳтиёжларига мувофиқ эмаслиги миллий иқтисодиётда инновацион жараёнларнинг ривожланиш самарадорлигининг пастлигига сабаб бўлмоқда.

Инновацион салоҳиятни баҳолашнинг асосий мақсади – корхонага бозорда ўз ўрнини мустақамлашга имкон берувчи инновацион стратегияни танлаш ва амалга ошириш ҳисобланади. Корхона инновацион салоҳиятини рағбатлантириш усуллариининг ривожланишида баҳолаш кўрсаткичлари таркиби ва уларнинг мезон қийматларини аниқлаш муҳим масала ҳисобланади. Шундай экан, саноат корхоналари инновацион салоҳиятини баҳолашда унинг ташкил қилувчи таркибий қисмлари билан мос равишда тавсифловчи кўрсаткичларини тизимлаштириш зарурлигини тасдиқлайди.

Бугунги кунда саноат корхоналарининг инновацион фаоллигини ошириш учун инновацион циклининг барча таркибий қисмлари ва бўғинларини шакллантириш ва рағбатлантириш зарур. Бундай йўналишлардан бири инновацион жараёнда бевосита иштирок этувчи субъектларнинг рағбатлантириш механизмларини яратишдир.

Фикрмизча, корхонада инновацион салоҳиятни рағбатлантирувчи иқтисодий механизм қуйидагиларни кўзда тутиши лозим:

- инновацион фаолиятни амалга оширувчи субъектлар меҳнатини моддий ва маънавий рағбатлантириш;
- солиқ тизими ва солиқ солиш механизмини такомиллаштириш;
- ташкилотларга инвестиция манбаси сифатида

амортизацион жамғармаларни кўпайтириш имкониятини таъминлаш мақсадида амортизацион сиёсатини ўзгартириш;

– кредит тизимини такомиллаштириш бўйича тақлифларни ишлаб чиқиш;

– илмга оид ҳажмдор ускуналар лизингини ривожлантириш;

– чет эл шериклар билан маҳаллий илмга оид ҳажмдор маҳсулотни чиқариш ва уни ташқи бозорда сотиш бўйича ташкилотларни ташкил этиш учун шароитларни яратишни кўзда тутувчи ташқи иқтисодий фаолиятни фаоллаштириш;

– илмий салоҳиятни янада тўлиқроқ жорий этиш, илмий-техник, ишлаб чиқариш ва ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ечиш учун олий мактаб, илмий ташкилотлар ва муассасаларда инновацияларни комплекс ҳолда қўллаб-қувватлаш тизимини яратиш;

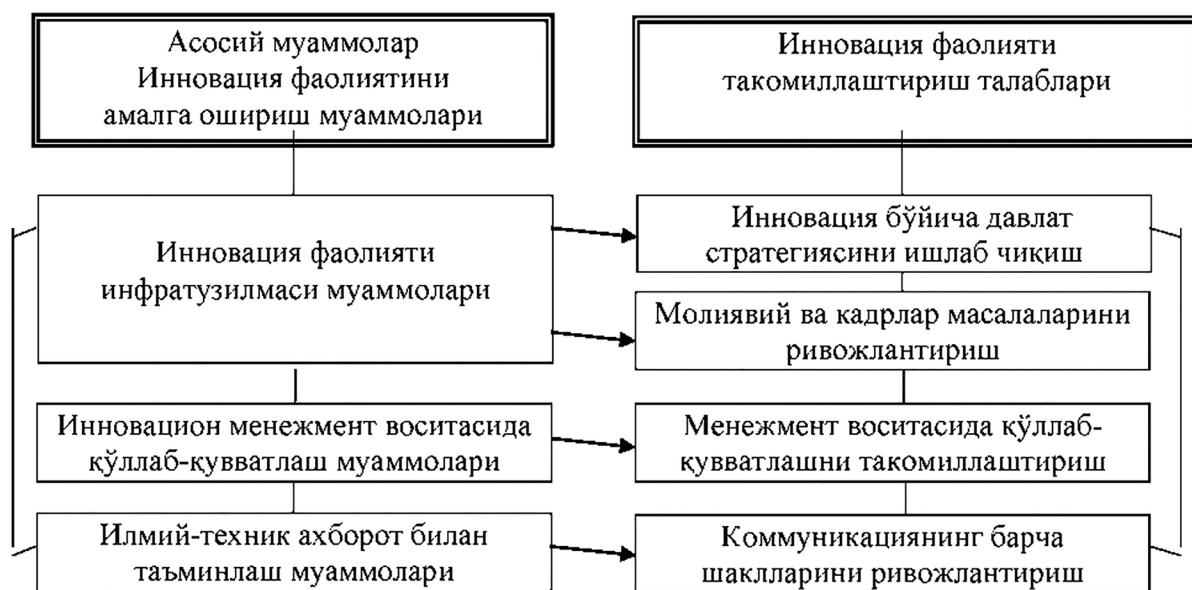
– инновацион-саноат мажмуалари ва марказлари, технопарклар, инновацион корхоналар ва алоҳида инновацион лойиҳаларни молиялаштиришнинг молиявий-иқтисодий ва ташкилий механизмларини ишлаб чиқиш;

– миллий илмий-техник ишланмаларни ўзлаштирувчи корхоналар фаолиятини рағбатлантириш ва инновацион фаолиятнинг инвестиция билан таъминлаш механизмини такомиллаштириш;

– илмий-техник ва инновацион лойиҳаларни молиялаштириш тизимининг барқарор фаолият кўрсатиши учун меъёрий базани яратиш;

– бюджет ва нобюджет инновация жамғармалари, инновацион фаолиятни ривожлантиришга қўмаклашиш бўйича чет эл жамғармалар вакилликларини таш-

² Ўзбекистон Республикаси Даваат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/social-protection-2>

2-чизма. Корхонада инновацион фаолиятни ривожлантириш тизими.

кил этиш;

– тез ўзини қоплай оладиган инновацион лойиҳаларни амалга ошириш мақсадида маҳаллий ва чет эллик хусусий инвесторлар учун жозибador шароитларни яратиш (уларни қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш);

– инновацион лойиҳаларни амалга ошириш билан боғлиқ молиявий хатарларни суғурталаш тизимини жорий этиш.

Инновацион фаолиятни амалга оширишни таъминловчи ва рағбатлантирувчи институтлар (инновацион марказлар, бизнес инкубаторлар, кичик саноат зоналари, аутсорсинг, технология узатиш марказлари, консалтинг, инновацион қўллаб-қувватлаш жамғармалари ва бошқалар)ни яратиш ҳамда ривожлантириш механизмлари (тижоратлаштириш, илмий-тадқиқот,

тадбиркор университет, саноатда инновацион жараёнларни ишлаб чиқиш)га эътибор қаратилиши пировардида саноат корхоналарининг рақобатбардошлик даражасининг ошишига имкон яратади.

Саноат корхоналарида инновацион фаолиятни самарали ривожлантиришда ўрганилган хорижий мамлакатлар тажрибаси республика саноат корхоналарида инновацияларни яратиш ва жорий қилишда замонавий йўналишларни аниқлаш, молиялаштиришнинг янги имкониятларини топиш, давлат-хусусий шерикчилик, хусусий сектор ва илмий-тадқиқот ташкилотлари иштирокидаги инновацион фаолият инфратузилмаларидан ҳамда моделларидан фойдаланиш, инновацияларнинг ҳаётий циклини тезлаштириш, турли рискларнинг олдини олиш кабиларни таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Баймирзаев Б.Ж. Корхоналар самарадорлигини оширишда инновацион фаолиятни ривожлантириш механизмлари // Иқтисодий илмий- амалий ойлик нашр “Biznes-Эксперт”, 2019 й. 3-сон. 30-33-б. (08.00.00; №3).
2. Баймирзаев Б.Ж. Иқтисодиётни либераллаштириш шароитида саноат корхоналарида инновацион жараёнлар ривожланишининг хусусиятлари // Иқтисодий илмий-амалий ойлик нашр “Biznes-Эксперт”, 2018 й. 10-сон. 36-38-б. (08.00.00; №3)
3. Ханкелдиева Г.Ш. Особенности корпоративного управления в акционерных обществах с государственным участием // Бюллетень науки и практики. Электрон. журн. 2017 г. №11 (24). С. 357-363. <http://www.bulletennauki.com/honkeldiyeva> (дата обращения 15.11.2017).
4. Ханкелдиева Г.Ш. Перспективы развития электроэнергетической отрасли Республики Узбекистан в условиях модернизации экономических отношений // Бюллетень науки и практики. Электрон. журн. 2017 г. №12 (25). С. 293-299. <http://www.bulletennauki.com/honkeldiyeva-g> (дата обращения 15.12.2017).
5. Ханкелдиева Г.Ш. Ўзбекистонда хизматлар бозорини ривожлантириш истиқболлари “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журналы, 2020 й., 5-сон., 242-249-б. http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/30_Xonkeldiyeva.pdf

Қоракўлчилик тармоғида кластерларни ташкил этиш ва ривожлантиришнинг устувор йўналишлари Основные направления организации и развития кластеров в каракулеводстве Priority directions for the organization and development of karakul clusters

Бекзод ШОДИЕВ,
ҚарМШИ доценти, и.ф.ф.д. (PhD)

Аннотация

Мақолада қоракўлчилик тармоғида кластерларни ташкил этиш ва ривожлантиришнинг устувор йўналишлари масаласи баён этилган. Қоракўлчилик тармоғи мисолида кластерларнинг фаолиятини ташкилий, иқтисодий, ҳуқуқий, ижтимоий ва экологик жиҳатдан устувор йўналишларини ташкил топиши бўйича инновацион фикрлар билдирилган.

В статье описаны приоритеты в организации и развития кластеров в каракулеводстве. На примере каракулеводства высказаны новаторские идеи по формированию организационно-экономических, правовых, социальных и экологических приоритетов деятельности кластеров.

The article describes the priorities for the organization and development of clusters in karakul industry. On the example of karakul sector, innovative ideas were expressed regarding the formation of organizational, economic, legal, social and environmental priorities of the clusters' activities.

Бугунги кунда мамлакатимиз аграр соҳа иқтисодиётини модернизациялаш ва диверсификациялаш, тармоқда қўшилган қиймат занжирини яратиш ҳамда кўпайтиришнинг бозор тамойилларига мос тузилмаларини шакллантириш мақсадида ихтисослашган кластерларни ташкил қилишга устувор йўналиш сифатида эътибор қаратила бошланди.

Қишлоқ хўжалиги соҳасида самарали бошқарув тизимини шакллантириш борасида тизимли ислохотлар амалга оширилаётган вақтда чорвачилик соҳасининг энг йирик, мураккаб тармоғи ҳисобланадиган қоракўлчилик тармоғида бозор муносабатлари ва тамойилларига мос бўлган кластерлар тузилмалари ташкил қилинмоқда.

Қоракўлчилик кластерларининг фаолияти ташкилий, иқтисодий, ҳуқуқий, ижтимоий ва экологик жиҳатдан устувор йўналишлардан ташкил топиши зарур.

Қоракўлчилик кластерларининг ташкилий йўналиши қуйидагиларни ўз ичига олиши зарур:

- қоракўлчилик йўналишидаги йирик наслик масъулияти чекланган жамиятлари, фермер ва деҳқон хўжаликлари, шунингдек, чорвачилик билан шуғулланиб, қишлоқлар атрофидаги яйлов ерларидан фойдаланадиган томорқа ер эгалари чорвачилик йўналишидаги фаолиятларини ихтиёрийлик ва тенг манфаатларда бирлаштириш;

- кластерга аъзо хўжалик субъектлари томони-

Калит сўзлар: яйлов, чорвачилик, қоракўлчилик, самара, қоракўлчилик кластерлари, кооперация иқтисодий ислохот.

дан яйловларнинг табиий ресурсларидан, жумладан ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ер ости ва усти сувларидан уйғунлашган ҳолда самарали фойдаланиш ва келишилган режаларни ишлаб чиқиш;

- кластер фаолиятининг пировард натижалари бўйича аъзо хўжалик субъектларининг вазифалари ва мажбуриятлари, пировард натижа бўйича манфаатдорликни таъминлаш механизмлари ва бошқалар.

Қоракўлчилик кластерларининг иқтисодий йўналиши қуйидагиларни ўз ичига олиши зарур:

- наслчилик қоракўлчилик хўжаликлари, фермер ва деҳқон хўжаликлари фаолиятини ўзаро ҳамкорлик асосида бирлаштирган ҳолда сифатли ҳамда рақобатбардош товар маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш жараёналарида мустақил бўлиш;

- қоракўлчилик тармоғида товар маҳсулот етиштириш (хизмат кўрсатиш, иш бажариш, сотиш ва бошқалар) жараёналарида “муваффақиятлар учун иқтисодий рағбатлантириш ва аксинча, муваффақиятсизлик учун иқтисодий жавобгарлик” тамойилини жорий қилиш;

- қоракўлчилик тармоғида қўшилган қиймат занжирини шакллантириш ва ривожлантиришга эришиш, бунинг учун “ишлаб чиқариш – тайёрлаш – саралаш – қайта ишлаш – сотиш” ва бошқа йўналишларни самарали йўлга қўйиш;

- фаолият давомида ташқи иқтисодий алоқани ҳамкорликда тиклаш ва ривожлантиришга устувор ҳамда стратегик барқарор йўналиш сифатида эътиборни қаратиш;

- қоракўлчиликда инновацион ишланмалар ва ресурстежамкор технологияларни уйғунлашган ҳолда жорий қилиш, чет эл инвестициясини жалб этиш учун шаффоф ва жозибадор муҳитни яратиш, тармоқда иқтисодий барқарор ўсишни таъминлашга қаратилган самарали хўжалик юритиш сиёсатини изчил жорий қилиш;

- кластерларга аъзо бўлган хўжалик субъектларида яқуний пировард натижалар учун кучли моддий манфаатдорлик ва ўзаро ҳамкорлик муносабатларини ривожлантириш ҳамда бошқа иқтисодий масалалар.

Қоракўлчилик кластерларининг ҳуқуқий йўналиши қуйидагиларни ўз ичига олиши зарур:

- муайян яйлов ерлари, тасарруфидаги мулк, етиштириладиган хом ашё маҳсулоти, уларни сақлаш, тайёрлаш, қайта ишлаш ва сотиш тизимида ҳуқуқий манфаатдорликни мустаҳкамлаш;

- кластерга аъзо хўжалик субъектларини (юри-

дик ва жисмоний шахслар) ҳуқуқий жиҳатдан тенг шароитларда фаолият кўрсатишини таъминлаш;

- хўжалик субъектларидаги ишчи-ҳодимлар, мутахассис кадрлар меҳнатини ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилиш.

Қоракўлчилик кластерларининг экологик йўналиши қуйидагиларни ўз ичига олиши зарур:

- яйловларни ҳамкорликда тиклаш ва таназзулга учраган майдонлар ҳажмини камайтириш, биохилма-хиллигини сақлаш ва экотизимни яхшилаш;

- кластер балансидаги ер майдонларидан, жумладан яйлов ерлари, ер ости ва усти сув манбаларидан фойдаланишда ҳар бир хўжалик субъектининг жавобгарлиги, масъулияти ва вазифаларини ҳуқуқий жиҳатдан аниқ белгилаш;

- кластер аъзоларида табиий ресурслардан фойдаланишни ҳуқуқий асосларга мос равишда тизимли ва тартиб асосида фойдаланишни йўлга қўйиш.

Қоракўлчилик кластерларининг ижтимоий йўналиши қуйидагиларни ўз ичига олиши зарур:

- аъзо хўжалик субъектларининг ишчи ҳодимлари ва мутахассислар учун замонавий янги иш жойлари, дам олиш ва соғликни тиклаш учун тегишли шароитларни яратиш;

- меҳнат қилиш қобилиятига эга қишлоқ фуқаролари учун мақбул янги иш жойларини ташкил қилиш;

- ўз аъзолари учун ижтимоий аҳамиятга эга бўлган объектларни қуриш ва ишга тушириш;

- кластерда ишлаб чиқариладиган товарлар (маҳсулотлар)ни сотиш учун савдо шохобчаларини ишга тушириш ва бошқалар.

Республикамиз қишлоқ хўжалиги соҳасида амалга оширилаётган кенг қўламдаги ислохотлар натижасида қоракўлчилик кластерлари томонидан чорвачиликда ишлаб чиқаришни эркинлаштириш ва модернизациялаштириш тадбирлари товар маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажмини барқарор ўсишини таъминлаши зарур.

Қоракўлчиликни жадал ривожлантиришни таъминлаш, қоракўлчилик кластерларини ташкил қилган ҳолда хом ашёни чуқур қайта ишлашни ташкил этиш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни ички ва ташқи бозорларга олиб чиқишни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, жойларда янги иш ўринларини яратиш ва аҳоли даромадларини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 2 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикасида пиллачилик ва қоракўлчиликни янада ривожланти-

риш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6059-сонли фармони¹ ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 10 ноябрдаги “Ўзбекистон Республикаси пиллачилик ва қорақўлчиликни ривожлантириш қўмитаси фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 705-сон қарори² қабул қилинди.

қилишда шаффоф ва адолатли муҳит яратишни ҳисобга олиб, замонавий қорақўлчилик кластери-нинг ташкилий тузилмасида ушбу тармоқ фаолиятини бошқариш ва мувофиқлаштириш билан шуғулланадиган вазирлик ва идоралар (уларнинг ҳудудий бошқармалари ёки бўлимлари) кириши; кластер фаолиятини ривожлантиришга амалий ёр-

1-чизма. Қорақўлчилик кластерининг намунавий ташкилий тузилмаси³

Мазкур фармон ва қарорга кўра, республикамиз бўйича яқин йилларда 50 та қорақўлчилик кластерларини ташкил қилиш, шу жумладан, Қорақалпоғистон Республикасида 11 та, Навоий вилоятида 18 та, Бўхорода 7 та, Жиззахда 2 та, Самарқандда 3 та, Қашқадарёда 5 та ва Сурхондарё вилоятида 4 та қорақўлчилик кластерларини ташкил қилиш кўзда тутилган.

Қорақўлчилик кластерлари фаолиятлари чуқур ўрганилиб, қуйидаги замонавий қорақўлчилик кластерларининг ташкилий тузилмаси ишлаб чиқилди (1-чизма).

Бугунги кунда иқтисодийётнинг тараққий этиб бориши, глобал шароитда ҳамкорлик муносабатларининг ривожланаётганлиги, инвестиция жалб

дам кўрсатадиган корхона ва ташкилотлар, илмий муассасалар, савдо шохобчалари ва бошқалар билан шартнома асосида мустаҳкам ҳамда барқарор алоқалар ўрнатилиши; кластер эса, ўз навбатида, ўзида етиштирилаётган тайёр ва ярим тайёр маҳсулотларни ички ҳамда ташқи бозорга сотилиши учун “истеъмолчиларни жалб қиладиган” муҳит ва объектларни ташкил қилиши мақсадга мувофиқ.

Тадқиқот жараёнида давлат томонидан қорақўлчилик тармоғини молиявий, ташкилий, институционал ва бошқа йўналишларда қўллаб-қувватлаш механизмлари таҳлил қилиниб, алоҳида қуйидаги тизимга солиниб, қиёсий баҳо берилди:

1. Қорақўлчилик тармоғида институционал ислохотларни изчил давом эттириш, яъни, тармоқни

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 2 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикасида пиллачилик ва қорақўлчиликни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6059-сон Фармон. <https://lex.uz/docs/4980311>

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 10 ноябрдаги “Ўзбекистон Республикаси пиллачилик ва қорақўлчиликни ривожлантириш қўмитаси фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 705-сон қарори. <https://lex.uz/docs/5090474>

³ Муаллифнинг илмий-тадқиқот ишларининг натижалари асосида ишлаб чиқилган.

бошқарув тузилмасини такомиллаштириш ва уни самарали фаолият кўрсатишини қўллаб-қувватлаш.

2. Қоракўлчилик тармоғида янги, замонавий мулкчилик шакллари сифатида кластерлар тузилмалари ташкил қилинишини қўллаб-қувватлаш.

3. Қоракўлчилик тармоғида сифатли ва барқарор тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш, уларни ички бозорга сотиш, хорижий бозорларга экспорт қилинишини қўллаб-қувватлаш.

4. Қоракўлчилик тармоғида чўл-яйлов ҳудудлари асосий ўринни эгаллашини ҳисобга олиб, яйлов ҳудудларини сув таъминотини яхшилаш, ҳудуднинг биохилма-хилликни сақлаш ва тиклаш, чўл-яйлов ўсимликларини барқарор ривожланишини қўл-

лаб-қувватлаш.

5. Қоракўлчилик тармоғида меҳнат қилаётганларнинг машаққатли иш фаолиятларини ҳисобга олиб, уларни ижтимоий жиҳатдан муҳофаза қилиш (иш ҳақларини кўпайтириш, махсус коэффициентлар белгилаш, қўшимча тўловлар ҳисоблаш).

6. Қоракўлчилик тармоғида маҳаллий тадбиркорлик ва хорижий инвестицияларни жалб қилинишини қўллаб-қувватлаш.

7. Мақсадли жамғармалар ташкил қилиш орқали тармоқни ривожлантиришни таъминлаш.

8. Қоракўлчилик тармоғи фаолият кўрсатаётган ҳудудларда чорвачиликни бошқа ноанъанавий тармоқларини ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 2 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикасида пиллачилик ва қоракўлчиликни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6059-сонли фармон. <https://lex.uz/docs/4980311>

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 10 ноябрдаги “Ўзбекистон Республикаси пиллачилик ва қоракўлчиликни ривожлантириш қўмитаси фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 705-сонли қарори. <https://lex.uz/docs/5090474>

УЎТ:330.52

Инновацион ривожланиш орқали рақобатбардош иқтисодиётни шакллантириш масалалари

Вопросы формирования конкурентоспособной экономики на основе инновационного развития

Issues of forming a competitive economy through innovative development

Махсад УРАКОВА,
Маъсума ТАИРОВА,
катта ўқитувчилар.
Ирода НИЁЗОВА
ўқитувчи.

Бухоро давлат университети

Аннотация

Мақолада инновацион ривожланишни таъминлаш орқали миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини ошириш масалалари ўрганилган. Бугунги замонавий шароитларда инновацион ривожланишга ўтиш заруратини белгиловчи омиллар тадқиқ этилган. Шунингдек, рақобатбардош иқтисодиётни шакллантиришда инновацион ривожланишнинг таъминлашнинг устувор йўналишлари келтирилган.

В статье рассматриваются вопросы повышения конкурентоспособности национальной экономики за счет обеспечения инновационного развития. Изучены факторы, определяющие необходимость перехода к инновационному развитию в современных условиях. Также изложены приоритеты инновационного развития в построении конкурентоспособной экономики.

The article examines the issues of increasing the competitiveness of the national economy by ensuring innovative development. The factors determining the need for the transition to innovative development in today's environment have been studied. It also outlines the priorities for innovative development in building a competitive economy.

Жаҳон иқтисодий майдонида глобаллашув жараёналарининг тобора ривожланиб бораётганлиги мамлакат миллий иқтисодиёти рақобатбардошлигини ошириш заруратини бугунги куннинг энг асосий масалаларидан бирига айлантирди.

Бугунги замонавий шароитларда дунё аҳолисининг ўсиб бориши, экологиянинг ёмонлашуви, инвестицион фаолликнинг кучайиши, иқтисодий ўсиш сифатини яхшилаш, миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини ошириш, инсон капитали ва энгилдор, юқори технологияларга асосланган инновацион иқтисодиётга ўтишни тақозо этмоқда.

цион иқтисодиётга ўтишни тақозо этмоқда.

Ҳозирги кунда глобал ҳодиса ҳисобланган COVID-19 пандемиясининг бутун дунё бўйлаб тарқалиши натижасида жаҳон ҳамжамиятида кузатилаётган глобал инқироз рақобатбардош иқтисодиётни шакллантиришни талаб этмоқда. Бундай вазиятда миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини оширишда инновацион ривожланишни таъминлаш дастуруламал бўлиб хизмат қилади.

Зеро, инновацион ривожланиш борасидаги ислохотлар зарурлиги тўғрисида Ўзбекистон Республикаси

Калит сўзлар: рақобатбардошлик, инновация, инновацион ривожланиш, рақобатбардош иқтисодиёт, модернизация.

публикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга йўлаган Мурожаатномасида: “Бугун биз давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларини тубдан янгилашга қаратилган инновацион ривожланиш йўлига ўтмоқдамиз. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки, замон шиддат билан ривожланиб бораётган ҳозирги даврда ким ютади? Янги фикр, янги ғоя, инновацияга таянган давлат ютади. Инновация бу – келажак дегани. Биз буюк келажакимизни барпо этишни бугундан бошлайдиган бўлсак, уни айнан инновацион ғоялар, инновацион ёндашув асосида бошлашимиз керак” [1], дея таъкидланган.

Кейинги йилларда мамлакатимизда рақобатбардош иқтисодиётни шакллантиришда инновациялардан фойдаланиш ва инновацион фаолиятни ривожлантириш бўйича иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, турли мулкчилик, ҳўжалик юритиш шаклларига асосланган корхона ҳамда бирлашмаларнинг пайдо бўлиши, улардаги бошқарув механизмларини такомиллаштириш, техник жиҳатдан қайта қуроллантиришни янада ривожлантириш кабилар устувор вазифалар сифатида белгиланди. Натижада инновация, инновацион фаолият, инновацион жараён, инновацион муҳит, инновацион инфратузилма, инновацион иқтисодиёт, инсон капитали, билимларга асосланган иқтисодиёт, инновацион салоҳият каби тушунчалар кундалик ҳаётимизга кириб келди ва оммалашиб бормоқда.

Иқтисодий фанда “инновация”нинг моҳиятини илк бор австриялик олим Й.Шумпетер қуйидагича таърифлаган. “Инновация – мавжуд жараёнга янгича қараш, ёндашув бўлиб замонавий кашфиёт, ишланма ёки инсоният фаолияти билан боғлиқ бўлган янги ишлаб чиқаришни муайян жараёнда қўллаш”. Унинг фикрича, иқтисодий фаолиятга айнан инновацион ёндашув ҳар бир давр иқтисодий тизимининг ривожланиш даражасини белгилаб беради. Унинг назариясида тадбиркорлик ишлаб чиқаришининг тўртинчи омили сифатида қаралади.

Шунингдек, тадбиркорларнинг вазифаси янги товарлар ёки эски товарлар янги услубда ишлаб чиқариш учун ихтиролардан фойдаланиб, янги хомашё ва материаллар манбалари ёки янги янги бозорлар очиб, янги ишлаб чиқаришни ислоҳ қилиш ва такомиллаштиришдан иборат. Олим инновациялар, тадбиркорлар туфайли иқтисодиётда инқилобий ўзгаришлар содир бўлишини башорат қилган [2].

Глобаллашув ва иқтисодий интеграциялашув-

нинг ҳозирги босқичларида инновация – бу рақобатбардошликнинг асосий омилидир. Нафақат бир корхона мисолида, балки, алоҳида тармоқ, миллий ва жаҳон иқтисодиёти миқёсида ҳам табиий ресурслар чекланган шароитда инновацион фаолият уларнинг муқобил вариантларини ишлаб чиқиш, ресурсларни тежовчи технологияларни яратиш ва экологияга бўлган зарарни камайтиришга қаратилган бўлиб, тадбиркорларга таннархни пасайтириш, сифатни ошириш, сотиш ҳажми ва фойдани кўпайтиришга имкон беради.

Инновация – тараққиёт гарови ҳисобланади. Зеро, инновацион фаолиятни ривожлантирган давлатлар фақат технологик етакчилиكنи қўлга киритиб қолмасдан, балки, иқтисодий ютуқларга ва макро-иқтисодий кўрсаткичларни ижобий динамикасига эришмоқдалар. Ҳатто, жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ва унинг салбий оқибатларини баргараф этиш даврида ҳам ишлаб чиқариш, молия-банк соҳаларида иқтисодий қийинчиликларни кечирган ва рецессияга дуч келган мамлакатларда (Япония, АҚШ, Европа давлатларида) инновацион фаолиятга бўлган харажатларнинг барқарор ўсишини кузатишимиз мумкин. Сўнгги ўн йилда илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларига харажатлар Хитойда 4,3 баробарга, Жанубий Кореяда – 2,4 баробарга, АҚШ, Франция, Германия каби давлатларда – 1,5 баробардан кўпроққа ўсганини таъкидлаш лозим.

Инновациялар кўплаб функцияларни ҳам бажаради. Ушбу функцияларни умумлаштирилган ҳолда уларни уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1) такрор ишлаб чиқариш функцияси.

Мазкур функция инновациялар кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни молиялаштиришнинг муҳим манбаси эканлигини ўзида ифода этади. Ушбу функциянинг моҳияти инновациялардан фойда олиш ва ундан молиявий ресурслар манбаси сифатида фойдаланишда мужассамлашган.

2) инвестицион функцияси.

Бунда инновациялардан фойда турли йўналишлар бўйича, шу жумладан, капитал сифатида, инвестициялаш учун ишлатилиши мумкин бўлади.

3) рағбатлантириш функцияси.

Инновацияларнинг ушбу функцияси инновацияларни сотишдан тадбиркорлик фойдаси олиш орқали амалга оширилади. Бу тадбиркорларни янги инновациялар рағбатлантириш учун стимул бўлиб хизмат қилади, уни маркетинг фаолиятини ташкил

қилишни такомиллаштириш, талабни ўрганиш, молиявий бошқарувнинг замонавий усуллари қўлашга доимий равишда мажбур қилади.

Инновациялар қайси соҳага ёки қандай кўришга эга эканлигидан қатъий назар уларнинг моҳиятини акс эттирувчи умумий жиҳатлар бирлаштириб туради. Биринчидан, ишлаб чиқаришга жорий этилаётган ва ёки бозорга олиб чиқилаётган барча маҳсулотлар, хизматлар, жараёнлар янги (ёки сезиларли даражада такомиллаштирилган) бўлиши лозим.

Иккинчидан, яратилган маҳсулот ишлаб чиқариш ёки шахсий истеъмол эҳтиёжларини қондира олиши ва айна пайтда киритилган янгилик аниқ бир товар, хизмат ёки жараёнда ўз аксини топган бўлиши талаб этилади.

Учинчидан, яратилган маҳсулот бозор талабига мос келиши, тижорат жиҳатдан ўзини оқлаши ва пировардида ишлаб чиқарувчилар талабини қондириш керак.

Миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини оширишнинг инновацион йўллари, унинг амал қилиш механизмини такомиллаштириш йўналишларига доир тадқиқот натижларига асосланган ҳолда қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Инновацион фаолият билан нафақат илмий текшириш, лойиҳа-конструкторлик бюрolari, балки тадбиркорлик билан шугулладиган бар-

ча жисмоний, юридик шахслар ва бу жараёнларга аҳоли кенг қатламининг иштирокини таъминлаш лозим.

2. Инвестициялар, шунингдек, хорижий инвестицияларини илмталаб, иқтисодиётнинг “локомотив” (нефт-газ, кимё, енгил саноат, электротехника, қишлоқ хўжалиги) тармоқларига йўналтириш орқали уларда технологик янгилаш, модернизация ишларини амалга ошириш; миллий иқтисодиётда соғлом рақобат муҳитини яратиш зарур, бунинг учун макроиқтисодий муҳитни яхшилаш, илмий техник салоҳиятдан самарали фойдаланиш, мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимотида иштирокини фаоллаштириш, молиявий тизимдан, меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш механизмини такомиллаштириш талаб этилади.

Ҳозирги пайтда жаҳон иқтисодиётида инновацион жараёнларни амалга ошириш механизмлари ва йўналишларининг ўзгариши рўй бермоқда. Бунда инновациялар иқтисодий ўсишнинг иқтисодиётни интеллектуаллаштиришга асосланган олға томон ҳаракатлантирувчи асосий кучига айланмоқда. Шу боисдан ҳозирги шароитларда фақат инновацион, айнан кўп илм талаб қиладиган, малакали ишчи кучида мужассам топган билимларга асосланган юқори технологияли иқтисодиётгина рақобатбардош бўлиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. -Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018 й. 23-6.
2. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития. М.: Прогресс, 1983. С.278-285.
3. Абулкасимов Х.П., Расулов Т.С. Особенности научно-технической и инновационной политики стран СНГ, Ближнего и Среднего Востока. - Т.: ТашГИВ, 2017. -379 с.
4. Шадиева Д.Х. Миллий иқтисодиётнинг инновацион ривожланишини инвестициялашнинг назарий асосларини такомиллаштириш: иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореферати, Т., 2020 й. - 58-б.

Замонавий шароитларда иқтисодчи кадрлар тайёрлаш масалалари

Вопросы подготовки экономистов в современных условиях

Issues of training of economist personnel in modern conditions

Аслиддин АБДУЛЛОЕВ,
PhD
Нигина ОДИНАЕВА,
ўқитувчи.
Ибрагим ЛАТИПОВ
магистр.
Бухоро давлат университети

Аннотация

Мақолада “билимларга асосланган иқтисодиёт”га ўтиш шароитида иқтисодчи кадрлар тайёрлаш масалалари тадқиқ этилган. Миллий иқтисодиётни барқарор ривожлантириш ҳамда соҳада чуқур ислохотларни амалга оширишда иқтисодчи кадрлар тайёрлашнинг аҳамияти ва ўзига хос хусусиятлари ёритилган. Олий таълимда иқтисодчи кадрлар тайёрлашни такомиллаштириш йўналишлари келтирилган.

В статье рассматриваются вопросы подготовки кадров экономистов в условиях перехода к “экономике, основанной на знаниях”. Подчеркивается важность и особенности подготовки кадров экономистов для устойчивого развития национальной экономики и осуществления глубоких реформ в этой области. В сфере высшего образования даны направления совершенствования подготовки кадров экономистов.

The article examines the issues of training economist personnel in the conditions of transition to “knowledge-based economy”. The importance and specific features of the training of economist personnel in the sustainable development of the national economy and the implementation of deep reforms in the field are highlighted. The directions of improving training of economist personnel in higher education are given.

Бозор муносабатларининг тобора чуқурлашуви, глобаллашув ҳамда интеграция жараёнларининг жадаллашуви мамлакат миллий иқтисодиётининг рақобатбардошлигини оширишни ҳамда барқарор ўсиш суръатларини таъминлашни объектив заруратга айлантирди.

Бугунги замонавий шароитларда иқтисодий ривожланишни таъминлашда иқтисодчи кадрлар муҳим ўрин эгаллайди. Рақобатбардош иқтисодиётни шакллантириш ҳар томонлама замонавий фикр-

лайдиган, кенг дунёқарашга эга иқтисодчи кадрларга боғлиқдир.

Иқтисодиётни инновацион ривожлантириш шароитида юқори малакали мутахассислар тайёрлаш зарурати ҳар доимгидан ҳам кучайиб бормоқда. Бу ҳолатни эса қуйидагилар билан изоҳлаш мумкин:

– биринчидан, мутахассис фан-техника, ишлаб чиқариш соҳаси бўйича кенг кўламли пухта тизимли билимга эга бўлиши;

Калит сўзлар: инновацион иқтисодиёт, иқтисодий ривожланиш, олий таълим, кадрлар, иқтисодчи кадрлар, капитал, инсон капитали.

– иккинчидан, иш ўрни, шароити, техника ва технология ўзгаришига тез мослашувчан бўлиши лозим. Бундан ташқари хомашё материалларидан, энергия, вақт ва шу кабилардан имкон қадар унумли ҳамда ижодий фойдаланиши зарур. Бир сўз билан айтганда, мутахассис юқори даражада иқтисодий билимга эга бўлиши зарур.

Шунинг учун, олий таълим тизимда иқтисодчи кадрлар тайёрлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Мамлакатимиз олий таълим тизимини шаклан ва мазмунан ислоҳ қилиш, унинг меъёрий-ҳуқуқий базасини такомиллаштириш, моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, таълим-тарбия мазмуни, шакл ва усуллари самарадорлигини ошириш борасида изчил чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Ҳозирги кундаги иқтисодчилар учун зарур бўлган энг муҳим сифатлардан бири бу рақобатбардошлиликдир. Рақобатбардошлилик – шахснинг профессионал ва ижтимоий муваффақиятининг асосий шартидир. Шахснинг рақобатбардошлилиги профессионал фаолиятида фақатгина унинг чуқур билими ва илмига эмас, балки унинг биринчи ўринда мақсадлари ва танлаган профессионал мутахассислигига бўлган муносабатига ҳам боғлиқдир. Бу эса, ўз навбатида, иқтисодий ресурслар чекланганлиги шароитида самарали хўжалик юрита оладиган, энг муқобил вариантларни тўғри танлай оладиган малакали мутахассислар тайёрлашнинг нақадар долзарб эканлигини кўрсатади.

Таълимга эҳтиёж муайян касбни ўзлаштириш, маълум лавозимни эгаллаш, маълум даражада маълумот олиш, қўшимча малакани ўзлаштириш, жамиятда муайян ўринни эгаллаш, мансаб пиллапояларидан кўтарилиш истаги билан белгиланади. Таълим инсон капиталини такомиллаштириш ва ривожлантириш жараёни сифатида қаралиши мумкин. “Инсон капитали” тушунчаси фанга А. Смит томонидан киритган. Бунда у “жамият аъзоларининг даромад олиш ҳуқуқини берувчи тўплаган билимлари ва кўникмалари”ни тушунган.

Таълимнинг ички самарадорлиги: ўқиш даврида жорий эҳтиёжларнинг қондирилиши; маънавий ва маданий савиянинг ошиши; ақлий қобилиятларнинг ривожланишида; инсонга техника ва иқтисодиётдаги ўзгаришларга тезроқ мослашишга кўмаклашувчи қобилиятларда; таълим муассасаларида илмий билимлар ҳажмининг ўсишида; одамларни профессионал ажратиш ва ижтимоий мақомига кўра саралашда намоён бўлади.

Замонавий иқтисодчи фаолиятини ҳаракатга келтирувчи асосий куч – фойда ёки тадбиркорлик даромадини олишдир. Шу мақсадга эришиш учун иқтисодчи-тадбиркор ўз қўл остидаги ишлаб чиқариш воситаларидан, ёлланган ишчи кучларидан умумий фойдаланиб, ўз фаолиятини бозор талабларига мослаштиради, зарур маҳсулотларни ишлаб чиқаришга, харид қилишга, сотишга, рақобатлашувда фаол қатнашишга ҳаракат қилади. Фикримизча, кўп ҳолларда иқтисодий фанлардан хабардор, уларни маълум даражада кенг ўрганаётган мутахассислар ҳам ҳар тарафларга эътибор бермай турли хавф-хатарлар, йўқотишларга йўл қўядилар. Умуман олганда, иқтисодий фанлардан тўғри фойдаланмай, иқтисодий қонунларни бузганимизда турли хил йўқотишларга дуч келамиз. Фикримизнинг далили сифатида минглаб олим ва мутахассисларнинг изланишлари асосида бошқарилган маъмурий буйруқбозлик тизими муваффақиятсизликка учраганини кўрсатиш мумкин.

Бугунги кунда мамлакатимизда замон талабларига жавоб берадиган олий маълумотли иқтисодчи мутахассисларни тайёрлашга ихтисослаштиришган узлуксиз иқтисодий таълим тизимини шакллантиришга тобора муҳим аҳамият берилмоқда. Глобаллашув шароитида макроиқтисодий барқарорликка эришиш ва аҳоли турмуш даражасини юксалтириш кўп жиҳатдан аҳоли бандлигини ошириш масаласини ҳал этиш ишчи кучи рақобатбардошлигини таъминлаш билан чамбарчас боғлиқдир. Бу ўринда таълим тизими кўрсаткичларининг сифат даражасини ошириш республикада амалга оширилиши зарур бўлган муаммолардан биридир. Бозор иқтисодиёти шароитида ушбу тизимни ривожлантириш орқали ишчи кучи сифати ва иш билан бандликни оширишга катта эътибор берилмоқда.

Ўзбекистонда иқтисодчи кадрлар салоҳиятидан фойдаланишни бошқариш бўйича бир қатор муаммоларнинг илмий ечимини топишда мақсадли тадқиқотлар ташкил этилган. Жумладан, асосий иқтисодчи кадрлар буюртмачилари билан ўзаро ҳамкорликда иқтисодий илмий тадқиқотлардан самарали фойдаланиш йўлга қўйилмоқда. Иш жараёнларини рақамли технологиялар асосида индивидуаллаштириш, масофавий иқтисодий хизматларни ривожлантириш, нуфузли хорижий таълим муассасаларида иқтисодчилар малакасини ошириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Хорижда яшаётган ва профессионал фао-

лият юритаётган ватандошларимиз, айниқса, катта илмий салоҳиятга эга олимлар, мутахассислар ва истеъдодли ёшлар билан яқин ҳамкорлик йўлга қўйилмоқда. Янги Ўзбекистонни ҳар томонлама жадал ривожланиши учун зарур, жаҳон меҳнат бозорида рақобатбардош ва юқори малакали мутахассисларни етакчи хорижий олий таълим муассасалар ва Ўзбекистонда тайёрлаш, уларни малакасини ошириш орқали кадрлар билан таъминлашда аниқ мақсадлар белгилангани муҳим аҳамият касб этади [1].

Янги Ўзбекистоннинг иқтисодийёт соҳалари ва тармоқларини рақобатбардош кадрлар билан таъминлаш масалаларини тубдан ўзгартириш, олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини ошириш, республикамиз ҳудудларини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш учун замон талабларига жавоб берадиган юқори малакали кадрларни ўз вақтида зарур ихтисосликлар бўйича иқтисодийёт соҳалари ва тармоқлари эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда тайёрлаш, олий таълим мазмунини корхоналарнинг ишлаб чиқариш муносабатларига ва истиқболли ривожланиш дастурларига мувофиқ шакллантириш, битирувчиларни мутахассислиги бўйича ишга жойлаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий маълумот-

ли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодийёт соҳалари ҳамда тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори [2] қабул қилинган. Бу қарор соҳа ривожига муҳим дастурий омил бўлиб хизмат қилади, кадрлар тайёрлашда самарали механизм сифатида фойдаланилган.

Хулоса ўрнида айтганда, иқтисодийёт тармоқларида самарали меҳнат қиладиган, маълум соҳа ривожига ўз ҳиссасини қўшадиган кадрларни тайёрлаш кутиланган натижаларга эришиш имконини беради. Бугунги замонавий шароитларда иқтисодчи кадрлар тайёрлашни янги босқичга олиб чиқиш учун қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир: аҳоли, бозор ва жамият эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда таълим йўналишлари ва ҳудудлар кесимида иқтисодчи кадрларга бўлган эҳтиёжни аниқлаш ҳамда бошқарувининг ташкилий-иқтисодий шакллари ишлаб чиқиш; масофавий таълим технологиялари асосида ходимлар малакасини ошириш тизимини янада самарали ташкил этиш ва юқори рақобатбардошликка эришишни таъминловчи усуллар, қоидалар ва тамойиллар мажмуини ўзида мужассам этган стратегиялар ишлаб чиқиш ва бошқалар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 25 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Мутахассисларни хорижда тайёрлаш ва ватандошлар билан мулоқот қилиш бўйича “Эл-юрт умиди” жамғармаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-5545-сонли Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 27 июлдаги “Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодийёт соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.
3. Исамухамедов Б.Б. Малакали иқтисодчи кадрлар тайёрлашнинг назарий асослари. // ТДИУ, Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар илмий электрон журналы. 5-сон. 2015 йил.

УЎТ: 338.242

Сифат менежменти тизимида ходимларни рағбатлантиришнинг илғор хорижий мамлакатлар тажрибаси Опыт передовых зарубежных стран по мотивации сотрудников в системе менеджмента качества Experience of advanced foreign countries in motivating employees in the quality management system

Дилафруз ҚУРБОНОВА,

Тошкентдаги Сингапур менежментни ривожлантириш институти
катта ўқитувчиси.

Аннотация

Ушбу мақолада замонавий менежмент тизимида ходимларни рағбатлантиришнинг илғор хорижий мамлакатлар ва мактаблар АҚШ, Япония, Европа тажрибаси таҳлил қилинган. Таҳлил давомида АҚШ, Япония ва Европада ходимларни моддий ҳамда номоддий рағбатлантириш дастаклари ва уларнинг зарурияти ўрганилган. Олиб борилган тадқиқотлар бошқарув соҳасида хорижий мамлакатларнинг энг самарали мотивация моделини Ўзбекистонда қўллаш имконияти бўйича таклиф ва хулосаларни шакллантириш имконини берди.

В статье анализируется опыт передовых зарубежных стран и школ США, Японии и Европы по мотивации сотрудников в современной системе управления. В ходе анализа изучалась поддержка и потребность в материальных и нематериальных стимулах для сотрудников в США, Японии и Европе. Исследование позволило сформулировать предложения и выводы о возможности применения наиболее эффективной модели мотивации в зарубежных странах в сфере менеджмента в Узбекистане.

This article analyzes the experience of advanced foreign countries and schools in the USA, Japan and Europe in motivating employees within a modern management system. During the analysis, the support and need for material and intangible incentives for employees in the United States, Japan and Europe were studied. The research allowed to formulate proposals and conclusions on the possibility of applying the most effective model of motivation of foreign countries in the field of management in Uzbekistan

Кириш

Замонавий менежмент тизимида ходимларни рағбатлантириш бошқарув жараёнидаги энг долзарб муаммолардан бири ҳисобланади. Албатта, ҳар бир менежер ходимларни рағбатлантиришнинг ўзига хос усулини танлайди: кимдир ходимларни рағбатлантиради, кимдир эса қамчи билан кўрқитади. Замонавий ишчини бошқаришнинг энг яхши воситаси нима: ишдан бўшатиш ёки иш ҳақини

камайтириш билан таҳдид қилиб, уни рағбатлантириш ёки доимий равишда ушлаб туришми? Ушбу саволга жавобни мотивациянинг мазмун-моҳиятини ва қўлланиладиган дастакларини кенг тадқиқ этибгина, бериш мумкин.

Мотивациянинг моҳиятига назар ташлайдиган бўлсак, замонавий маънода мотивация – бу ходимларни ўз хизмат вазифаларини энг самарали, виждонли ва фаол бажаришга ундайдиган шарт-ша-

Калит сўзлар: менежмент, ходим, мотивация, ички мотивация, ташқи мотивация, моддий ва номоддий рағбатлантириш, иш ҳақидан ташқари бонуслар, ишга умрбод ёллаш.

роитлар яратишга, шунингдек, бу ҳаракатларни етарли даражада рағбатлантиришга (баъзи ҳолларда, танқид қилишга) қаратилган чора-тадбирлар тизими.

Мотивация – бу одамни ўз мақсадларига эришиш учун ҳаракат қилишга ундайдиган ички ва ташқи ҳаракатлантирувчи кучлар (мотивлар) мажмуи [1].

Мотивация – бу ҳаракатлантирувчи куч, одамнинг бирор нарсага интилиши.

Замонавий иқтисодий амалиётда мотивация, одатда, ички ва ташқи кабиларга бўлинади.

Ички мотивация – бу одамларга таъсир кўрсатадиган, ўзларини қандайдир йўл тутишга ёки маълум бир йўналишда ҳаракат қилишга мажбурлайдиган ўз-ўзидан яратилган омиллар. Ички мотивация анча мураккаб жараён бўлиб, у шахснинг мотивацион тузилишини шакллантиришни ўз ичига олади. Бундай ҳолда, ходимнинг шахсий фазилатларини кучайтириш ва салбий омилларни сусайтиришнинг психологик усулини топиш керак, масалан, ишнинг монотонлигини пасайтириш ва бошқалар.

Ташқи мотивация – бу одамларни рағбатлантириш учун қилинган хатти-ҳаракат ва чора-тадбирлар. Бундай мотивация билан менежер маълум бир ходимни ишни самарали ва ўз вақтида бажаришга нима ундаши мумкинлигини билиши керак: бу оддий иш ҳақи ёки мукофот, оддий мақтов ёки бошқа турдаги маънавий рағбатлантириш бўлиши мумкин.

Ишлаб чиқариш фаолиятида ҳар икки турдаги мотивация ҳам ўзаро таъсир қилади. Ички мотивация асосан ишнинг мазмуни ёки аҳамияти билан белгиланади. Агар бу иш ходимни қизиқтирса, унинг табиий қобилияти ва мойиллигини рўёбга чиқаришга имкон берса, демак, бу ўз-ўзидан фаол меҳнат фаолияти учун энг кучли мотивдир. Шу билан бирга, муҳим ички сабаб, одамнинг муайян фазилатларини ривожлантириш учун ишнинг аҳамияти, шунингдек, ушбу турдаги фаолиятнинг профессионал ишчилар гуруҳи учун фойдалилиги ва бошқалар бўлиши мумкин.

Ходимларни рағбатлантириш жараёнида, одатда, корхона раҳбарияти унинг иккита асосий йўналишига мурожаат қилишади: моддий ва номоддий. Масаланинг моддий томони ҳамма учун аниқ, менежерларнинг аксарияти хато қилиб, буни асосий нарса деб ҳисоблайдилар (яхши маош, мукофот тўлаш ёки сотиш фойзиди), аммо, ходим ўз иши учун муносиб иш ҳақини эмас, балки, қулай иш муҳи-

тини ҳам кутади. Қулай иш шароитларини яратиш корхона раҳбариятининг ўз ходимлари олдидаги ижтимоий масъулияти ҳисобланади.

Хорижий ривожланган мамлакатларда малакали ходимни ушлаб туриш ва уни рағбатлантириш мақсадида жуда кўплаб мотивация воситалари қўлланиладик, уларни маълум гуруҳларга ажратган ҳолда ўрганишни талаб этади.

Муаллиф томонидан мотивациянинг назарий ва амалий жиҳатлари тадқиқ этилиши натижасида мотивациянинг АҚШ, Европа ва Япония моделлари фарқланиши ҳамда қиёсий таҳлил қилинди. Ушбу моделларни ўрганиш ва қиёсий таҳлил қилиш мамлакатимиз бошқарув соҳасида хорижий мамлакатларнинг энг самарали мотивация моделини қўллаш имкониятини беради. Шу сабабдан ҳам ушбу мавзу долзарб бўлиб, мамлакатимизда кам ўрганилган янги йўналишнинг ривожланишига имконият яратади.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси

Мотивация назариясини тадқиқ этиш бошқарув назарияси билан боғлиқ бўлиб, иқтисодчилар ва руҳшунослар томонидан кенг таҳлиллarga сабаб бўлган, бугунги кунда ҳам мунозалар марказида бўлган иқтисодий-психологик мавзудир.

Dale H. Schunk, Maria K. DiBenedetto фикрига кўра, мотивацион жараёнлар – бу шахсий, ички таъсирлар бўлиб, улар танлов, ҳаракат, қатъиятлик, ютуқ ва атроф-муҳитни тартибга солиш каби натижаларга олиб келади. Мотивация – бу ижтимоий когнитив назариянинг муҳим хусусияти бўлиб, моделлаштиришнинг дастлабки тадқиқотларидан тортиб, замонавий иштирокчи тушунчаларига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Асосий ички мотивацион жараёнлар – бу мақсадлар ва тараққиётни ўзини-ўзи баҳолаш, ижтимоий таққослаш, қадриятлар, кутилган натижалар, атрибутия ва ўз-ўзини бошқариш. Назария дуч келадиган муҳим муаммоларга хилма-хиллик ва маданият, методология ҳамда аралашувларнинг узоқ муддатли таъсири киради [2].

David W. Shwalb, Barbara J. Shwalb, Delwyn L. Harnisch, Martin L. Maehr, Kiyoshi Akabane томонидан олиб борилган тадқиқотларда япониялик ва америкалик ишчилар ўзларини қандай идрок этишлари ўрганилиб, уларни маълум ишга ундайдиган ички ва ташқи омиллар таҳлил қилинади [3].

Никитина В.В. фикрига кўра, мотивацияни қисмларга ажратмаслик керак, чунки, унинг моддий ва номоддий компонентлари ҳар доим ягона комплексни ташкил қилади, унинг амалий қўллани-

лиши компанияга дарҳол ижобий натижалар беради. Бундан ташқари, Ғарбнинг энг яхши раҳбарлари тажрибаси шуни кўрсатадики, ўз қўл остидагилар олдига вазифалар қўйиб, уларни бажаришга ҳар қандай йўл билан эришганлар эмас, балки ходимларни қизиқтириш, ёқиш, компаниянинг топшириқларини бажаришга илҳомлантира оладиганлар муваффақият қозонади [4].

Юқоридан кўриниб турибдики, мотивация назарияси ва амалиёти юзасидан чексиз фикр ва мулоҳазаларни келтириш мумкин. Аммо, ушбу фикр-мулоҳаза ва амалиётни қиёслаш, таҳлил қилиш уларнинг қайси бири самарали эканини кўрсатишда аҳамиятли ҳисобланади.

Тадқиқот методологияси

Хорижий мамлакатларда ходимларни рағбатлантиришнинг тажрибасини тадқиқ этиш жараёнида назарий тадқиқотлардан илмий абстракциялаш, индукция ва дедукция усуллари қўлланилди.

Илмий мақоланинг асосини амалий таҳлилар ташкил этганлиги сабаблиги анализ, синтез ва АҚШ, Япония ва Европада ходимларни рағбатлантириш тизимини қиёслаш учун қиёсий таҳлил усулидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар

АҚШ замонавий бошқарув назариясининг ватани бўлиб, ходимларни рағбатлантириш тизимида ҳам ўз мактабига эга. Жумладан:

1. Америка бошқаруви шахсга ишчи кучи сифатида ёндашиш, индивидуализмга урғу бериш, расмий ваколатларга асосланган индивидуал қарорлар қабул қилиш ва қисқа муддатли ёллаш билан тавсифланади.

2. Америка бошқарув тизими ходимларни тезкор баҳолаш ва рағбатлантириш, фаолиятнинг ихтисослашуви, ходимларни баҳолашнинг расмий, миқдорий усуллари билан ажралиб туради.

3. Шахс ташкилот мақсадларига эришиш воситаларидан бири сифатида қаралади. Унинг шахсий мақсадлари эътиборга олинмайди.

4. АҚШда ташкилот фаолиятининг мақсадларини амалга оширишнинг асосий стратегик воситаси – моддий манфаатдорлик, шунингдек, кучлиларнинг галабасига олиб келадиган рақобатдир.

5. Америкалик ишчилар ўз меҳнатини ҳақ эвазига сотадиган тизимга ўрганиб қолган.

Қўшма Штатларда меҳнатни рағбатлантириш самарасини оширишга ёрдам берадиган асосий дастурлар қуйидагилардир:

1. Ишчиларни ишлаб чиқаришни бошқаришга жалб қилишга қаратилган дастурлар (иштирокчилик бошқаруви).

2. Кадрлар малакасини ошириш дастурлари.

3. Меҳнат жараёнининг ўзини реконструкция қилиш учун мўлжалланган дастурлар (масъулиятлар мажмуасини кенгайтириш, ишчиларнинг ишлаб чиқариш ротацияси ва бошқалар).

4. Маънавий ва моддий рағбатлантириш усуллари ва бошқалар.

XX асрнинг 70-йилларидаёқ, АҚШнинг Рочестер университетидан Эдвард Деси бир қатор тажрибаларда узоқ муддатли мажбурият фақат ички мотивларни келтириб чиқарадиган шарт-шароитларни яратиш орқали ривожланишини кўрсатди. У бир ишга чинакам садоқат бу ишнинг инкор этиб бўлмайдиган аҳамиятига ишонишга боғлиқлигини исботлайди.

Ушбу тамойилларга амал қилган ҳолда, Қўшма Штатлардаги намунали компаниялар меҳнат фаолигини ошириш ва ходимларнинг меҳнатга бўлган қизиқишини ошириш учун шарт-шароитларни мақсадли равишда яратади, ўз ходимлари учун меҳнатнинг ўзига хос қиймат хусусиятларида ички мотивация манбасини очади.

Америка компанияларида меҳнат мотивациясини кучайтириш иш ҳақининг ҳам молиявий, ҳам номолиявий усуллари асосланади.

Сўнгги йилларда Америка корпорацияларида иш ҳақини тўлаш тизими (PFP) кенг тарқалди, бу ҳар қандай иш ҳақи усулларида фойдаланишни назарда тутаяди, бунда ходим томонидан олинган иш ҳақи уларнинг фаолиятидаги индивидуал ва гуруҳ фарқларига боғлиқ. Бу мослашувчан иш ҳақи тизимларида, ўзгарувчан иш ҳақи тизимларида ва бошқаларда ифодаланади (1-чизма).

Мослашувчан иш ҳақи схемалари қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Комиссиялар. Ушбу схеманинг моҳияти шундан иборатки, ходим харидорлар ундан товар сотиб олаётганда унга тўлайдиган суммаларнинг маълум фоизини олади. Комиссиялар асосий иш ҳақи билан биргаликда ёки ундан мустақил равишда ишлатилиши мумкин.

2. Белгиланган мақсадларга эришиш учун нақд пул тўловлари (улардан Америка компанияларининг 61 фоизгача фойдаланилади). Ушбу тўловлар бонусларга мос келади ва ходим олдиндан белгиланган муайян мезонларга (иқтисодий кўрсат-

1-чизма. Pay for Performance тизими дастаклари.

кичлар, сифат кўрсаткичлари, бошқа ходимлар томонидан ходимларни баҳолаш) жавоб берганда амалга оширилади.

3. Ходимнинг кадр-қимматини эътироф этиш учун махсус индивидуал мукофотлар (ходимларга жорий даврда корхоналар учун зудлик билан зарур бўлган кўникмаларни ўзлаштирганликлари учун тўланадиган махсус бонуслар; компаниянинг “юлдузлари” учун бонуслар; кетиши исталмаган ходимлар учун бонуслар ва бошқалар).

4. Фойда тақсимоти дастурлари ҳам кенг тарқалган бўлиб, унда ходимлар компания фойдасининг маълум фоизини ишни аъло даражада бажарганликлари учун индивидуал мукофотлар шаклида ёки барча ходимлар ўртасида тақсимланган фойда шаклида олади.

5. Акциялар ва уларни сотиб олиш имкониятлари. Бундай ҳолда, ишчилар “нақд” пулни олмайди. Компания уларга фақат маълум миқдордаги акцияларни текин олиш имкониятини ёки имтиёзли шартларда акциялар пакетини сотиб олиш ҳуқуқини беради.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, Pay for Performance тизимининг афзалликлари кўпроқ, чунки, одатий Pay for Performance дастури ташкилотнинг унумдорлигини 5-49 фоизга, ходимларнинг даромадларини эса 3-29 фоизга оширади.

Сўнгги пайтларда Америка компанияларида рағбатлантириш сифатида “хизматлар тўплами”дан фойдаланиш тенденцияси кузатилди. Бундай ҳолда, ходим маълум миқдордаги мукофотлар, ўзи учун устувор бўлган рағбатлантириш шакллари танлаш имкониятига эга бўлади [5].

Ёндашувлар тубдан фарқ қиладиган Япония корхоналарида ходимларни рағбатлантириш қуйидаги тизимга эга:

1. Японияда менежмент амалиёти шахсга йўналтирилган ёндашув билан ажралиб туради. Япониялик ишчини индивидуал ишлаши билан эмас, балки унинг жамоа ишига ва корпорациянинг умумий махсулдорлигига қўшган ҳиссаси билан баҳолайдилар.

2. Коллектив қарор қабул қилиш (тўлиқ ҳамкорлик, коллективизм). Япония компаниялари эҳтиёткорлик билан ўз ходимларини танлаб, функционал гуруҳларга жалб қиладилар. Бу бир-бири билан максимал таъсир ўтказишни таъминлайди ва натижада энг юқори сифатли иш натижасига олиб келади.

3. Узоқ муддатли (умрбод) бандликни амалга ошириш Япония компанияларининг асосий фарқловчи хусусияти.

4. Япония ташкилоти ҳам босқичма-босқич, секин баҳоланиши ва юксалиши, ходимлар фаолиятини назорат қилишнинг норасмий нозик механизмлари ҳамда ходимларнинг чуқур ихтисослашувининг йўқлиги билан ажралиб туради.

5. Японияда ишлаш мақсадларини амалга оширишнинг асосий стратегик воситаси ташкилот ходимларининг содиқлиги ва бирлиги, уларнинг яқин ва узлуксиз ҳамкорлиги ҳисобланади [6].

Айнан япон бошқарув усуллари “Япония иқтисодий мўжизаси”нинг энг муҳим таркибий қисмларидан бири ҳисобланади. У қуйидаги учта тамойилга асосланади: умрбод ишга қабул қилиш, иш ҳақи ва иш стажининг лавозим кўтарилишидаги асосий ўрни, фирма ичидаги касаба уюшмалари (ёки сифат тўғараклари). Ушбу тизимнинг пайдо бўлишининг аниқ вақти маълум эмас. Баъзи тадқиқотчилар бунга Таисе даврининг охирида (1912-1926) ишчилар ҳаракатининг кучайиши даврида пайдо бўлган деб ҳисоблашса, бошқалари эса Иккинчи Жаҳон уруши даврида, давлат томонидан қаттиқ назорат остида бўлган уруш иқтисодиёти шароитида шаклланган деб таъкидлайдилар.

Ҳозирги вақтда кўпчилик мутахассислар умрбод

меҳнат амалиёти ва иш стажы тамойили ниҳоят XX асрнинг 50-йиллари бошларида, урушдан кейинги ривожланиш суръатлари бошланишидан олдин кенг тарқалди, деган фикрни илгари суради.

Америка Қўшма Штатлари ва Ғарбий Европада япон компанияларининг асосий афзалликлари ходимларни бошқариш тизимлари ва усулларида, фирмаларнинг муваффақиятли ишлаши учун уларнинг инсон ресурсларининг алоҳида аҳамиятини англашда эканлиги эътироф этилган. Юқорида тавсифланган учта усулдан ташқари, бир қатор бошқа механизмлар мавжуд.

Кўпгина тадқиқотчиларнинг фикрича, нафақат япон менежерларининг маҳорати япон компанияларида ходимларни бошқаришда, балки японларнинг табиий мероси бўлган фазилатлар ҳам намоён бўлади. Р. Паскал ва А. Атҳос “Япон бошқаруви санъати” китобида шундай ёзади: “Кадрлар сиёсати, инсонлар ва инсонлар гуруҳлари билан ишлаш қобилияти бизниқидан тубдан фарқ қиладиган тизимга асосланади. Японлар ўзларини кўпроқ ўзаро боғлиқ деб билишади. Шунинг учун улар ишчиларнинг такомиллашиб бориши ва бир-бирлари билан самарали ишлаш қобилиятини ривожлантиришга

қаратилган саъй-ҳаракатларни амалга оширишга доим тайёр бўлади” [7].

Японияда гуруҳ психологияси устунлик қилади. Японлар ўрнатилган гуруҳ муносабатларини сақлаб қолиш учун ҳар томонлама ҳаракат қилиб, гуруҳга жалб қилинади. Барқарор гуруҳлар психологияси япон корхонасида барча ҳаракатларнинг асосий ҳал қилувчи омилдир. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, жамиятда гуруҳ руҳиятининг ривожланиши мустақил шахснинг шаклланишига тўсқинлик қилади. Шу сабабдан ҳам, мустақил фикрлаш ва ҳулқ-атвор психологияси Японияда ривожланмаган.

Японияда иш ҳақининг тузилиши уч гуруҳга ажратилади:

1. Асосий иш ҳақи ёки базавий ставка.
2. Қўшимча тўловлар. Бунга фаолият натижаларидан келиб чиққан ҳолдаги мукофотлар киради. Бундай мукофотлар ҳар уч ойда, ярим йилда ёки йиллик натижалар асосида бўлиши мумкин.
3. Ижтимоий эҳтиёжлар учун махсус тўловлар. Булар оилани боқиш учун, уй ижараси учун, тиббий ёки ижтимоий суғурта тўловларини ўз ичига олиши мумкин.

Ходимларни мотивациялашнинг япон модели

1-жадвал.

АҚШ ва Япония компанияларидаги мотивация воситалари қиёсий таҳлил

	АҚШ	Япония
Ходимларни моддий рағбатлантириш	Комиссиялар, белгиланган мақсадларга эришиш учун нақд пул тўловлари, ходимнинг кадр-қимматини эътироф этиш учун махсус индивидуал мукофотлар, фойда тақсимоли дастурлари, акциялар ва уларни сотиб олиш имкониятлари, Pay for Performance тизими	Иш ҳақидан ташқари қўшимча тўлов, комиссия ва устамалар бериш
Ходимларни ижтимоий рағбатлантириш	Иш тартиби билан боғлиқ имтиёзлар, ходимлар ўз оила аъзоларини таклиф қилишлари мумкин бўлган муҳим воқеалар ёки байрамларга бағишланган компания миқёсидаги тадбирлар	Компания раҳбарининг қўл остидаги ходимлари билан корпоративлар ва кечалар уюштириши; хизмат уйлари ва автомашинанинг берилиши; компания қошида болалар боғчаси ва мактабнинг мавжудлиги; оилани боқиш учун, уй ижараси учун, тиббий ёки ижтимоий суғурта тўловлар
Ходимларни психологик рағбатлантириш	Мукофот – миннатдорчилик, иш жойини ўзгартириш учун воситалар	Ходимларни гуруҳда рағбатлантириш, умрбод ишга ёллаш, раҳбар ва ходимларнинг бирга овқатланиши, компания автобусида бирга кетиши, корпоративлар ташкил этиши

самарали бўлиши мумкин. Аммо, уни Ўзбекистонда қўллаш юқори натижаларни бермайди. Жумладан, мамлакатимизда ходимлар ҳаётининг иш жойига боғланмаганлиги ва компанияга содиқ эмаслиги, гуруҳ бўлиб ишлаш кўникмасининг пастлиги ходимларни ишга умрбод ёллашга ва мотивациянинг япон дастакларидан фойдаланишга тўсқинлик қилади.

1-жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, АҚШда мотивациянинг турли воситалари кенг қўлланилади. Шуни таъкидлаш керакки, юқорида келтирилган мотивация воситаларининг аксарияти Ўзбекистон компаниялари фаолиятида ҳам қўлланилади. Жумладан, корхона фойдасининг ишчилар ўртасида тақсимланиши, корхона акцияларининг ишчиларга бепул берилиши ёки сотилиши, самарали меҳнат фаолиятини олиб борган ва иш жараёнида натижа кўрсатган ходимларга устамалар бериш ва бошқалар. Аммо, мамлакатимизда мотивация амалиётининг унинг назариясидан илгарилаб кетгани, мотивация назариясининг ўзбек олимлари томонидан ягона кўриниш ва тизимга келтирилмаганлиги туфайли, ушбу воситалар амалиётда қўлланилмайди, деган хулоса шаклланган.

Хулоса ва таклифлар

Ривожланган хорижий мамлакатлардаги корхоналар ходимларини рағбатлантириш механизмларини маҳаллий билан таққослаш Ўзбекистонда уларни қўллаш имкониятини келтириб чиқаради. Хорижий тажриба мамлакатимиз корхоналарида ходимларни рағбатлантиришнинг ўзига хос услуб ва воситаларини ишлаб чиқиш учун асос бўлиши мумкин.

Жумладан, жаҳон амалиётидаги қуйидаги мотивация дастакларини Ўзбекистонда қўллаш фойдали бўлиши мумкин:

– ходим ва унинг оиласи учун йилига бир марта дам олиш жойига бепул парвозлар тақдим этиш;

– шахсий болалар боғчасини (офис ёнида) очиш;

– уйдан Интернетга корпоратив кириш;

– оилани боқиш учун, уй ижараси учун, тиббий ёки ижтимоий суғурта учун тўловларни тўлаш;

– ходимларни рағбатлантиришнинг психологик ва ижтимоий усулларида кенг фойдаланиш. Жумладан, ходимнинг ютуқларини жамоа олдида тан олиш, қуйи поғона вакилларида қарор қилиш имкониятини тақдим этиш, иш вақти билан боғлиқ имтиёзлар тақдим этиш;

– ходимни компания ҳисобидан нуфузли МБА дастурлари бўйича ўқитиш ва бошқалар.

Шундай қилиб, ходимларни рағбатлантириш бўйича хорижий тажрибани ўрганиш мавжуд моделларнинг ҳар бири ҳам афзалликларга, ҳам маълум камчиликларга эга эканлигини исботлайди. Ходимларни бошқаришнинг хорижий амалиёти, биринчи навбатда, юқори мотивация ва профессионаллик туфайли юқори натижаларга эришадиган самарали ишлайдиган жамоани шакллантиришга қаратилган. Мамлакатдаги сиёсий ва иқтисодий вазиятнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда хорижий тажрибани маҳаллий корхоналарда қўллашнинг мақсадга мувофиқлигини кўрсатади. Ходимларни рағбатлантиришнинг хорижий моделларини қўллашда, шунингдек, фаолиятнинг ўзига хос хусусиятларини, бизнеснинг ҳажми ва корхонанинг молиявий имкониятларини ҳам ҳисобга олиш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Федосеев В.Н., Капустин С.Н.// Управление персоналом организации// Учебное пособие. М.: Изд. Экзамен, 2003 г. С. 252.
2. Dale H. Schunk, Maria K. DiBenedetto//Motivation and social cognitive theory//Contemporary Educational Psychology//Volume 60, 2020, <https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2019.101832>. (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0361476X19304370>)
3. David W. Shwalb, Barbara J. Shwalb, Delwyn L. Harnisch, Martin L. Maehr, Kiyoshi Akabane//Personal investment in Japan and the U.S.A.: A study of worker motivation//International Journal of Intercultural Relations//Volume 16, Issue 1, 1992, Pages 107-123, [https://doi.org/10.1016/0147-1767\(92\)90008-I](https://doi.org/10.1016/0147-1767(92)90008-I). (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/014717679290008I>)
4. Никитина Валентина Валерьевна// Зарубежный опыт мотивации персонала и возможность его применения в отечественной практике // Вестник ИРГТУ. 2010 г. №4 (44). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnyy-opyt-motivatsii-personala-i-vozmozhnost-ego-primeneniya-v-otechestvennoy-praktike> (дата обращения: 22.10.2021).

5. <https://ubo.ru/articles/?cat=107&pub=2794> (дата обращения: 26.10.2021)
6. Журавлев П.В., Кулапов М.Н., Сухарев С.А. Мировой опыт в управлении персоналом. Монография. М.: Изд-во Рос. экон. акад., Екатеринбург: Деловая книга, 1998. С. 76- 143.
7. <https://www.pragmatist.ru/motivaciya-truda/yaponskaya-koncepciya-motivacii.html> (дата обращения: 24.10.2021)
8. Николаева И.И. // Зарубежный опыт мотивации персонала // Human progress. 2018 г. Том 4. № 7. URL: http://progress-human.com/images/2018/Tom4_7/Nikolayeva.pdf
9. Каракулин А.Ю. Зарубежный опыт использования и развития человеческих ресурсов // Вестник Алтайской академии экономики и права. 2019 г. №12-3. – С. 176-182; <https://vael.ru/ru/article/view?id=974> (дата обращения: 26.10.2021).
10. Валова О.С., Софьина В.Н., Галченко С. // Международный опыт мотивации персонала // Современное образование: содержание, технологии, качество. 2019 г. Т. 1. С. 605-607.

Минтақа саноатини инновацион ривожлантириш
индикаторларининг иерархияси
Иерархия показателей инновационно-промышленного
развития региона
Hierarchy of indicators of innovative industrial development
of the region

Жавлонбек ХАЛИМОВ,
Қарши давлат университети ўқитувчиси.

Аннотация

Мақолада минтақа саноатини инновацион ривожлантириш индикаторларининг иерархияси ишлаб чиқилган. Минтақа саноатини инновацион ривожлантириш бўйича индикатив режалар ишлаб чиқилган.

В статье разработана иерархия показателей инновационного развития региональной промышленности. Разработаны индикативные планы инновационного развития промышленности региона.

A hierarchy of indicators of innovative development of the regional industry has been developed in the article. Indicative plans for innovative development of the region's industry have been developed.

Кириш

Мамлакатимиз саноат тармоқларини инновацион ривожлантириш, уларнинг экспорт салоҳиятини юксалтириш, ишлаб чиқариш корхоналарини техник ва технологик жиҳатдан қуроолантириш, ички бозорни миллий корхоналарда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар билан таъминлаш, мавжуд ресурслардан унумли фойдаланиш, фаол инвестиция сиёсатини амалга ошириш асосида саноатнинг самарадорлиги ва рақобатбардошлигини янада оширишга эришиш мумкин.

Саноат корхоналари инновацион салоҳиятининг шакллантирилиши инновацион жараёнларни тезлаштирувчи омиллар ва шартларнинг ўзаро алоқадорлик тизими комплексига боғлиқдир. Ушбу ҳолат, илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмаларидан, маҳсулотнинг инновацион тех-

нологияларнинг қўлланилиши каби жараёнларни тезлаштиради. “Инновацион салоҳият” тушунчаси XX асрнинг 70 йиллари охиридан бошлаб фанга фаол кириб кела бошлади. У қатор олимларнинг услубий, назарий тадқиқотларида аниқлаштирилган ва ишлаб чиқилган. Бироқ, шу кунгача ҳам мазкур тушунчанинг дунёда умумқабул қилинган ягона таърифи ишлаб чиқилмаган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Инновацион бошқарувни шакллантириш бўйича назарий ва илмий ёндашувлар таҳлил қилинганда, Д.Нортнинг “Институционал ўзгаришлар назарияси”га¹ таяниладиган бўлса, институционал-меъёрларга, қоидалар, қонунлар ва ҳудудий инновацион тизим (ХИТ) фаолияти билан боғлиқ бўлган алоқадорликларга тушуниш мумкин. Институтлар-ташкilotлар билан уйғунликда улар инсти-

Калит сўзлар: ҳудудий нотенглик, минтақаларнинг нотенглиги, интеграция, Маастрихт шартномаси, субсидиялар, дастурлаштириш, стратегик аҳамият, дастур модули, минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши индикаторлари, интеграция, институционал ўзгаришлар.

туционал муҳитни шакллантиради.

Демак, ҲИТни шакллантиришда бошқарув институтларининг бевосита иштироки, минтақада мавжуд ижтимоий-иқтисодий омиллarga таянади. Жумладан, кадрлар, ахборот ресурслари, билим, интеллектуал мулк, молиявий ресурслар, техника ва технологиялар ва бошқалар бўлса, ўз навбатида, ресурсларнинг манбааларини эса, таълим тизими, консалтинг хизматлари, илмий-тадқиқот натижалари, технологик ишлаб чиқаришлар ҳамда сотиш тизимлари ташкил этиши мумкин. Минтақанинг инновацион инфратузилма субъектлари ҳолати бўйича доимий равишда прогноз, режалаштириш, мувофиқлаштириш, рағбатлантириш, назорат қилиш ва мониторинг фаолиятларини амалга оширувчи давлат органлари ва мутасадди давлат ташкилотлари билан алоқадорликни амалга оширади [5, 7].

Хорижлик олимлар, А.И. Татаркин ва Ю.В. Яковлевларнинг тадқиқотларига кўра, инновацион муҳит дейилганда ҲИТни ривожлантиришни бошқарувчи алоқадор институтлар тушунилади².

Е.С. Макарова ўзининг “Худуднинг инновацион салоҳияти омиллари классификациялаш” номи тадқиқотида бугунги кунда минтақаларда инновацион фаолиятнинг ривожланишга салбий таъсир кўрсатаётган омиллари аниқлаган, жумладан³:

- ёш олимларни қўлаб-қувватлаш ва рағбатлантириш тизимининг ривожланмаганлиги ва айрим ҳудудларда мавжуд эмаслиги;

- илмий тадқиқотлар ва технологик ишланмаларни молиялаштириш тизимининг яхши ривожланмаганлиги;

- саноат тармоғидаги кичик корхоналарни ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий базаси тўлиқ амал қилмаслиги.

Ушбу муаммоларни бартараф қилиш, минтақада шаклланаётган инновацион корхоналарни қўлаб-қувватлаш мақсадида ҳудудларда инновацион иштирокчиларнинг ўзаро алоқадорликларини таъминлаш учун инновацион инфратузилмаларни шакллантириш тақлиф этилган.

Мамлакатимиз оимларидан Б.Рўзметов ўзининг ишларида Минтақаларнинг саноатлашиш даражасини оширишда қишлоқ туманлари салоҳиятидан етарлича фойдаланилмаётганидан далолат бермоқда. Бу борада қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини қайта ишлаш саноати, бозор ва аутсорсинг хизматлари билан узвий боғланишини назарда тутовчи, қишлоқ туманлари ва шаҳар посёлкаларини уйғунлашган ҳолда ривожлантириш борасида-

ги жаҳон тажрибасини қўллаш лозим. Шу ўринда маҳаллий тадбиркорлик салоҳиятини фаоллаштириш ҳисобига кичик саноат зоналарини яратиш ва ривожлантириш зарурлигини такидлаб ўтган⁴.

Тадқиқот методлари

Ўзбекистонлик ва хорижлик иқтисодчи оимларнинг минтақа саноатини инновацион ривожлантириш бўйича тадқиқот ишлари асос бўлади. Тадқиқотда илмий абстракция, диалектик тадқиқот, индукция ва дедукция, монографик кузатув, тизимли ва қиёсий таҳлил, эксперт баҳолаш ва иқтисодий статистик усуллардан фойдаланилган.

Натижа ва муҳокама

Ўзбекистон саноатининг ҳозирги тараққиёти катта динамиклик билан ажралиб туради, чунки, у мустақиллик йилларида, айниқса XX асрнинг охири ва XXI аср бошларида юқори суръатлар билан ривожлана борди. Айни вақтда ишлаб чиқаришнинг юқори даражада ўсиши билан бир қаторда, унинг тузилмасида ҳам узлуксиз таркибий ўзгаришлар рўй берди. Саноатнинг узок истиқболга мўлжалланган ривожини аниқлаш, турли иқтисодий мутаносибликларни белгилаш ва уларга эътибор қилиш зарурлигини талаб қилади. Бундай мутаносибликлар тармоқ тузилмасини прогнозлашда инobatга олинади. Саноат ишлаб чиқариш тузилмасини режалаштириш ва прогнозлаш қуйидаги асосий масалаларни ҳал қилишга қаратилиши керак:

- бозор иқтисодиёти талаблари, халқ хўжалиги ва аҳолининг айрим маҳсулот турларига бўлган талабини қондиришни ҳисобга олган ҳолда умуман саноат ва унинг ҳар қайси тармоғининг ривожланиш суръатини белгилашни;

- илғор ишлаб чиқариш тармоқларини аниқлаш, улар тараққиётини тезлаштириш учун зарур бўлган капитал қўйилмалари ва материалларни биринчи навбатда ажратишни;

- саноат тузилмасида устувор ўзгаришларни кўзда тутиш лозимки, ҳар қайси бундай ўзгаришлар ижтимоий ишлаб чиқаришнинг энг юқори самарадорлигини таъминласин;

- халқ хўжалигининг умумий мутаносиблиги ҳар қайси саноат тармоғи тараққиётининг тенглиги билан боғлашни талаб этади.

Йиллар ўтиши билан айрим ноишлаб чиқариш оимларининг иқтисодий ривожланишдаги роли ўзгариши муносабати билан ҳудудлар ривожланиши учун яратилган шарт-шарoитлар доимий бўлиб қолмайди. Шундай қилиб, ҳудудий нотенглик мам-

лакат иқтисодиётининг ривожига катта таъсир кўрсатади.

Индикаторларни ҳисоблаб чиқишда таққослаш базаси сифатида қуйидагилардан фойдаланиш мумкин: таҳлил қилинадиган ҳар бир давр учун минтақавий ўртача ва максимал кўрсаткичлар; минтақанинг маъмурий бирликлари бўйича ўртача ва максимал кўрсаткичлар (1-жадвал).

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнига

таъсир кўрсатиш белгиси бўйича индикаторларни иккита гуруҳга бўлиш мумкин:

- ижобий жараёнларни ёритувчи индикаторлар;
- салбий жараёнларни ёритувчи индикаторлар.

Хулосалар

У, бир томондан, ишлаб чиқариш ресурсларининг мамлакат ҳудуди бўйлаб жойлашувидаги нотенглик билан, иккинчи томондан эса, алоҳида омиларнинг иқтисодий ривожланишдаги роли-

1-жадвал.

Минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши индикаторларининг
уч даражали иерархияси

Биринчи даража индикаторлари	Иккинчи даража индикаторлари	Учинчи даража индикаторлари
1	2	3
Ижтимоий блок		
1. Саломатлик	1.1. Соғлиқни сақлаш	1.1.1. 1000 кишига врачлар сони 1.1.2. 1000 кишига касаллар койкаларининг сони 1.1.3. 1000 кишига аҳолининг касалланиши даражаси 1.1.4. 1000 кишига врачлик амбулатория-поликлиника муассасаларининг қуввати
2. Фаровонлик	2.1. Даромадлар	2.1.1. Аҳолининг ойлик пул даромадлари, аҳоли жон бошига ҳисобланганда 2.1.2. Бир аҳолининг ўртача ойлик иш ҳақи.
	2.2. Бандлик	2.2.1. Бандлик даражаси, %
	2.3. Ижтимоий ҳимояланганлик	2.3.1. Бир аҳолига ижтимоий тўловларнинг ўртача миқдори, сўм.
	2.4. Товарлар ва хизматларни истеъмол қилиш	2.4.1. Аҳолига пулли хизматлар кўрсатиш ҳажми, бир аҳолига сўм ҳисобида 2.4.2. Аҳолига маиший хизматлар кўрсатиш ҳажми, бир аҳолига сўм ҳисобида
3. Хавфсизлик	3.1. Хавфсизлик	3.1.1. 100 минг кишига жиноятчилик коэффиценти (рўйхатга олинган жиноятлар сони)
4. Таълим	4.1. Таълим	4.1.1. Мактабгача таълим муассасаларини қамраб олиш, % 4.1.2. Умумтаълим мактабларида ўқитишни қамраб олиш, % 4.1.3. ОУЮда ўқитишни қамраб олиш, %
5. Уй-жой	5.1. Аҳолининг уй-жой билан таъминланганлиги	5.1.1. 1000 кишига турар-жойларни фойдаланишга топшириш, м ² 5.1.2. 1 кишига ҳисобланганда уй-жой билан таъминланганлик, м ² 5.1.3. Нураб қолган уй-жойнинг улуши, %
6. Коммуникациялар	6.1. Аҳолининг ахборот билан таъминланганлиги	6.1.1. 100 та оилага ҳисобланганда аҳолининг умумий фойдаланиш тармоғининг уй телефон аппаратлари билан таъминланганлиги, дона
7. Маданият	7.1. Маданий мулоқот	7.1.1. Кутубхоналарга ташрифлар сони, минг киши 7.1.2. Кинотеатрларга ташрифлар сони, минг киши
8. Демография	8.1. Демография	8.1.1. Туғилиш, минг киши 8.1.2. Ўлиш, минг киши 8.1.3. Миграция сальдоси, минг киши

Иқтисодий блок		
9. Иқтисодиёт	9.1. Ишлаб чиқаришнинг институционал таркиби	9.1.1. Ягона давлат реестридаги ташкилотлар сони 9.1.2. Мулкчилик шакллари доирасида корхоналар демографиясининг тавсифи, 1000 та ташкилот учун %да
	9.2. Саноат	9.2.1. Саноат тармоқлари бўйича саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш 9.2.2. Тармоқлар бўйича маҳсуотнинг асосий турларини ишлаб чиқариш
	9.3. Қурилиш	9.3.1. Асосий сармояга инвестициялар динамикаси, ўтган йилга нисбатан %да
		9.3.2. Қурилиш ишлари ҳажмининг динамикаси, ўтган йилга нисбатан %да
		9.3.3. Ижтимоий соҳа объектларини фойдаланишга топшириш, дон
		9.3.4. Тураржойларни фойдаланишга топшириш, дон
	9.4. Транспорт	9.4.1. Транспорт ташкилотларининг юк ташувлари ҳажми ва юк айланмаси, ўтган йилга нисбатан %да 9.4.2. Транспорт ташкилотларининг йўловчи ташувлари ҳажми ва йўловчи айланмаси, ўтган йилга нисбатан %да 9.4.3. Аҳолининг енгил автомобиллар билан таъминланганлиги, дон.
	9.5. Қишлоқ хўжалиги	9.5.1. Барча тоифадаги хўжаликларда қишлоқ хўжалиги экинларининг асосий турларини етиштириш, тонна 9.5.2. Барча тоифадаги хўжаликларда қорамоллар ва паррандалар сони, минг бош 9.5.3. Барча тоифадаги хўжаликлар бўйича чорвачилик маҳсулотларининг асосий турларини етиштириш
		9.6.1. Улгуржи савдо айланмасининг динамикаси, % 9.6.2. Улгуржи ва чакана савдо ташкилотлари томонидан маҳсулот ва товарлар муҳим турларининг сотилиши, млн. сўм 9.6.3. Чакана савдо айланмасининг динамикаси, %
	9.7. Умумий овқатланиш	9.7.1. Умумий овқатланиш айланмасининг динамикаси, %
	9.8. Аҳолига хизмат кўрсатиш	9.8.1. Аҳолига пули хизматлар кўрсатиш таркиби, % 9.8.2. Аҳолига пули хизматлар кўрсатиш ҳажмининг динамикаси, ўтган йилга нисбатан %да
	9.9. Нархлар	9.9.1. Истеъмол секторида нархлар динамикаси, % 9.9.2. Истеъмол товарларининг алоҳида гуруҳлари учун нархлар динамикаси, % 9.9.3. Бозорда автомобил ёқилғиси нархларининг ўзгариши, % 9.9.4. Уй-жой коммунал хизматлари тарифларининг ўзгариши, % 9.9.5. Тармоқлар бўйича саноат маҳсулоти ишлаб чиқарувчилари нархларининг ўзгариши, % 9.9.6. Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти нархларининг ўзгариши, %
		9.10.1. ЯХМ ишлаб чиқариш, % 9.10.2. Асосий сармояга инвестициялар ҳажми 9.10.3. Аҳоли жон бошига ташқи савдо айланмасининг ҳажми 9.10.4. Иқтисодий фаол аҳолининг умумий сонига рўйхатга олинган ишсизлик даражаси, % 9.10.5. Пул даромадлари ҳаёт кечириш учун энг кам даражадан паст бўлган аҳолининг улуши, %

нинг динамикаси билан боғлиқ. Шунинг учун давлатнинг минтақавий сиёсати миллий хўжаликнинг муайян ҳудудий-ишлаб чиқариш мувозанатига эришиш юзасидан амалга ошириладиган чора-тадбирлар йиғиндисини ўзида намоён этади. Давлат ўз навбатида ишлаб чиқариш корхоналарини ташкил этиш ва кенгайтиришга, зарур ҳолатларда – уларни қайта йўналтириш ва такомиллаштиришга ёрдам

беради. Минтақалар муайян иқтисодий яхлитликка эга бўлиши ва маълум даражада ўзини ўзи таъминлаши зарур. Ҳозирги вақтга келиб минтақавий дастурлаштириш жаҳон амалиётида назарий тадқиқотлар борасида катта тажриба тўпланган бўлиб, уни миллий иқтисодиётда жорий этишнинг айнаи вақтидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси” ПФ-4947-сонли фармонининг 1-илласи.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 5 октябрдаги “Рақамли Ўзбекистон – 2030” стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисидаги ПФ-6079-сон фармони.
3. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / пер. с англ. А.Н. Нестеренко; предисл. и науч. ред. Б.З. Мильнера / Фонд экономической книги «Начала». – М., 1997. – 180 с.
4. Татаркин А.И., Яковлев Ю.В. Стратегические приоритеты экономики региона / под общ.ред. А.И. Татаркина; Институт экономики Уро РАН. – Екатеринбург, 2008. – 956 с.
5. Макарова Е.С. Классификация факторов инновационного потенциала региона // <http://ekonomika.snauka.ru/2012/01/319>
6. Рузметов Бахтияр. Минтақани комплекс ривожлантиришда рақобатбардошлик афзалликларини ўрни // Молодой ученый. 2016. № 12.4 (116.4). С. 57-60.
7. Рузметов Б. Комплексное развитие региона в условиях углубления экономических реформ. Автореф. дис.докт. экон. наук. – Ташкент: 1998.
8. Ахмедов Т.М. Стратегия комплексного и устойчивого развития регионов Узбекистана. В кн.: Модернизация национальной экономики Узбекистана. – Т.: АН РУз, 2011. – С. 18-21.
9. Садыков А.М. Основы регионального развития: теория, методология, практика. Ташкент, 2005, -С. 223.
10. Эгамбердиев Ф.Т. Совершенствование структуры производства на внутрирегиональном уровне // Молодой ученый. – 2016. – №. 21-1. – С. 61-63.
11. Mukhitdinov Kh. S., Nosirov B.N. Communication and information services to the population of the region. Jan.-March. 21 Vol. 11 No.01 SJIF 17.201 & GIF 0.626 ISSN-2249-9512 Journal of Management Value & Ethics
12. Mukhitdinov Kh. S., Rakhimov A.N. Empirical models which were built for each sector of the service sector to the population of the region. South Asian Journal of Marketing & Management Research (SAJMMR) <https://saarj.com>
13. Ismatullaev, J. A. (2020). Foreign experience in improving the organizational and economic mechanism to increase the investment attractiveness of the regions. Theoretical & Applied Science, (2), 430-436.
14. <https://review.uz/uz/post/strategiya-novy-uzbekistan-2022-2026-makroekonon-micheskaya-stabilnost>

Саноат кластерларининг шаклланиши ва ривожланиш назарияси Теория формирования и развития промышленных кластеров Theory of forming and development of industrial clusters

Зиёдулла ХАКИМОВ,
ТДИУ докторанти.

Аннотация

Мақолада саноат кластерларининг шаклланиши ва ривожланишининг илмий-назарий жиҳатлари ўрганилган. Кластерларнинг шаклланиши ва ривожланишининг бошқичлари тавсифланган. Етук кластерларни шаклланиши учун восита бўлувчи асосий омиллар аниқланган.

В статье рассматриваются научно-теоретические аспекты формирования и развития промышленных кластеров. Описаны агломерации для формирования и развития кластеров, их появление, зрелость и этапы трансформации. Выявлены основные факторы, определяющие формирование зрелых кластеров.

The article examines the scientific and theoretical aspects of the formation and development of industrial clusters. Agglomeration for cluster formation and development, its emergence, evolution, maturity and stages of transformation (or decline) are described. The main factors that provide formation of mature clusters have been identified.

Кластер – бу ҳўжалик юритувчи субъектларнинг бозор манфаатларига асосланган, муайян ташкилий шакл ва воситаларни ўзида бирлаштирган ҳолда жамоавий ўзини-ўзи бошқаришга йўналтирилган тузилмадир. Ҳўжалик юритувчи субъектлар жамоавий фаолиятининг иқтисодий самараси индивидуал фаолияти самарадорлигидан юқори бўлганда кластерга бирлашади.

Ҳар бир корхонанинг бозордаги асосий мақсади ишлаб чиқарилаётган маҳсулоти рақобатбардошлигини оширишдан иборат. Бунинг учун корхона ўзининг жорий бозор фаолияти самарадорлигини таъминлаши ва даромаднинг жорий харажатлардан ортиқ қисмини истиқболда ривожланиш мақсадлари учун инвестициялаб бориши лозим. Агар корхонанинг кластердаги жамоавий фаолияти жумладан, харид ва сотиш бозорларидаги мавқеини барқарорлаштирсан, янада ривожлантиришга, кўпроқ даромад олиш ва камроқ сарфлашга, ресурслар имкониятларини кўпайтиришга, маҳсулотнинг сифати ва миқдорини оширишга, умумий ҳолда эса рақобатбардошликни оширишга имкон берсан, албатта, корхона кластерда фаолият юритишга интилади.

Иқтисодиётда кластерларнинг шаклланиши дарҳол содир бўлмайди. Чунки, ҳамкорликни кенгайтириш ва чуқурлаштириш жараёни нафақат кутилаётган иқтисодий самарага, балки, томонлар ўртасидаги эришилган ишонч даражасига ҳам боғлиқ. Ҳўжалик ютирувчи субъектларининг кластерда бирлашиш бўйича етарли даражадаги ишончини шакллантириш барча иқтисодий тармоқларнинг асосий муаммосидир. Кластерларнинг шаклланиш ва ривожланиши жараёни юқорида келтириб ўтилган сабабга кўра секинлашади.

Кластерлар доимо индуктив ривожланиш хусусиятига эга. Кластер иштирокчилари учун ўзаро ишонч муҳити шаклланингача бўлган даврда, яъни, кластерларнинг шаклланиш даврида умумжамоавий вазифалар оддийроқ, аниқроқ ва тез эришиладиган мақсадлар белгиланиши лозим.

Кластерлар доимо индуктив ривожланиш хусусиятига эга. Кластер иштирокчилари учун ўзаро ишонч муҳити шаклланингача бўлган даврда, яъни, кластерларнинг шаклланиш даврида умумжамоавий вазифалар оддийроқ, аниқроқ ва тез эришиладиган мақсадлар белгиланиши лозим.

Калит сўзлар: кластер, агломерация, етук кластер, трансформация, рақобатбардошлик, саноат, синергия, ресурс, инфратузилма.

Саноат кластерларида ишлаб чиқариш функцияларининг марказлашув (муайян технологик босқичларни ихтисослаштириш ва концентрациялаш) даражаси, мақсадга мувофиқлиги технологик параметрларга, маҳсулотларнинг конструктив ва технологик мураккаблиги билан ҳам белгиланади.

Кластерларни яратиш ва ривожлантириш иштирокчиларнинг турли даражадаги ваколат ва ресурслар интеграциясини мақсадга мувофиқ ташкил этишни назарда тутати. Бундай омилар синергик таъсирни юзага чиқаради.

Кластерларнинг ривожланишида агломерация, кластерларнинг пайдо бўлиши, ривожланаётган кластерлар, етук кластер ва трансформация (ёки пасайиш) босқичларидан ўтиши Костенко О. тадқиқотларида ҳам асосланади. Унинг фикрича, кластернинг ҳаракатлантирувчи кучлари – кучли рақобат ва ривожланган ҳамкорлик, ижтимоий капиталнинг таъсирида юз беради. Кластерларнинг шаклланишида агломерация энг муҳим элемент сифатида қаралади¹.

Шуни таъкидлаш жоизки, кластер стратегияси ва унинг даврий ривожланиш жараёнларини ўрганишга бағишланган ишлар жуда кам. Г.Б. Клейнер, Р.М. Качаловлар² кластерлар шаклланиш даврининг тўрт босқичини аниқлайди, улар қуйидагилар: кластерларни яралиши, шаклланиши, барқарор ишлаши ва доирасини кенгайтиши.

“Ecotec Research & Consulting Ltd” кластерларни ўз ҳаёт айланишига эга бўлган динамик тузилмалар сифатида кўради. Кластерни ривожлантириш ва стратегиясини танлаш кластернинг ўзи жойлашган давлатдан келиб чиқиши керак деган хулоса беради. Шу муносабат билан кластернинг 4 босқичи кўриб чиқилади:³ резидент (бошланғич ҳаракат), вижудга келиш (бошланғич кластер натижалари), ўсиш (тўлиқ кластер самараси), ўсиш ёки яқунланиш (инновациялар ёки технологик эскириш).

Л.С. Марков томонидан⁴ кластерга ўз-ўзини ташкил этувчи тизим сифатида қаралади. Кластер иқтисодий муҳитда ўз-ўзидан пайдо бўлади ва шунинг учун унинг иштирокчиларнинг ташқи муҳитда шаклланиш

даврида сезилмайди. Кластерлар корхоналарнинг тўпланиши (агломерация) фонида пайдо бўлади, лекин ҳар бир агломерация кейинчалик ривожланиб, кластерга айланмайди. Ушбу ҳолатни ҳисобга олган ҳолда, кластер ривожланишининг биринчи босқичи унинг келиб чиқиши эмас, балки, агломерация босқичи деб аталади.

Кластер иштирокчиларининг ички ташкилий ва иқтисодий аҳволига таъсир қилмайдиган энг осон ўрнатилган муносабатлар ахборот алмашинуви ҳисобланади. Ўзаро ахборот асосидаги интеграциялашув “моддий” ҳамкорликнинг энг оқилона вариантларини топишга ва бир-бири билан мослаштиришга ҳисса қўшади.

Доимий ва мақсадли ахборот алмашинуви орқали алоқаларни ўрнатиш ҳамкорликни йўлга қўйишнинг кластер тузилмаларини шаклланишининг биринчи босқичи сифатида қаралади. Ахборот алмашинуви ва ўзаро ишончни мустаҳкамлашиб бориши кластерлар шаклланишининг биринчи босқичи ҳисобланиб, уларни ҳалқаро амалиётда “протокластер”лар деб аталади.

Протокластер – бу кластернинг бир қатор хусусиятларига эга бўлган ва давлат томонидан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари амалга оширилганда тўлиқ кластерга айланиши мумкин бўлган корхоналар бирлашмасидир⁵. Протокластернинг асосий хусусиятлари доимий бўлмаган характерга эга бўлган ахборот ва технологик интеграциялашувни ўз ичига олади.

“Протокластер” ёки мақсадли кластер деганда, тўлақонли кластер сифатида шаклланган кластерларни эмас, балки, бир нечта хусусиятларига эга бўлган ижтимоий-иқтисодий тизимлар мажмуини тушуниш лозим. Протокластерлардан кластерлар шаклланади. Уларнинг шаклланиши бир қатор хусусиятларни комбинациялашуви асосида кечади. Протокластерлардан кластерларни шакллантиришнинг назарий асоси Титарева, В. А. тадқиқотларида⁶ кузатилади (1-чизма).

1-чизмада белгиланган 1-майдон – “корхоналар массаси”дир. Маълум ҳудудда саноатнинг айна бир тармоғи билан шуғулланувчи корхоналар сонининг ортиб бориши кластерлар шаклланишининг асосий

¹ Костенко Ольга Владимировна (2016). Этапы жизненного цикла экономического кластера: состояние, движущие силы и процессы. Аграрная наука Евро-Северо-Востока, (2 (51)), 74-79.

² Клейнер Г.Б., Качалов Р.М., Нагрудная Н.Б. Синтез стратегии кластера на основе системно-интеграционной теории // Наука. Инновации. Образование. – 2008. – № 7. – С. 9-39.

³ Проект: Развитие кластеров и интернационализация предприятий приграничных регионов России и Эстонии. Руководство по развитию кластеров. 2019. <http://www.riigikantselei.ee/failid/ТЕП20072013.pdf>

⁴ Марков Л.С., Плотников В.С. Кластерный подход и развитие туризма в Новосибирской области. – DOI: 10.25205/2542-0429-2020-20-4-5-24 // Мир экономики и управления. – 2020. – Т. 20, № 4. – С. 5-24. ВАР.

⁵ <https://clusterland.by/2019/11/13/protoklastery/>

⁶ Титарева В. А. (2017). Развитие протокластеров в регионе. Успехи современной науки, 5(3), 122-124.

1-чизма. Протокластерларнинг асосий хусусиятлари⁷.

хусусияти ҳисобланади. Корхоналар маълум ҳудудда ресурс, инфратузилма ва бошқа бир қатор омиллар таъсирида кўпайиб боради. Бироқ инновацион фаоллик ва ички интеграциялашув кузатилмайди.

2-майдон – “инновацион фаолият”. Иккинчи соҳа минтақавий иқтисодийёт учун одатий бўлмаган фаолиятда ягона инновацион ижтимоий-иқтисодий тизимларнинг мавжудлиги билан ажралиб туради.

3-майдон – “ички интеграциялашув”. Учинчи йўналиш ҳамкорликнинг юқори даражаси билан ажралиб туради, бунда минтақанинг ижтимоий-иқтисодий тизимлари ўртасида, масалан, фаолиятнинг бир соҳаси билан бирлаштирилган юқори зичликдаги алоқалар мавжуд.

7-майдон – урта белгининг мавжудлиги, бу тўлақонли самарали ривожланаётган кластер мавжудлигини кўрсатади.

4, 5 ва 6-майдонлар кластернинг иккита хусусиятининг бирлашиши билан тавсифланади. Ушбу майдонлар ижтимоий-иқтисодий хусусиятларнинг уйғунлашуви асосланган протокластерлар деб аталади.

Иқтисодий адабиётларда протокластерлар одатда уч турга бўлинади:

1. Инновацион фаол боғланган ижтимоий-иқтисодий тизимлар гуруҳи. Ушбу турга янги пайдо бўлаётган кластерлар киради.

2. Зарурий “критик масса”га эга бўлган гуруҳ. Ушбу гуруҳнинг протокластерлари янги бозорда компания-

ларнинг тез ўсиши шароитида пайдо бўлади.

3. Бир-бирига боғлиқ ижтимоий-иқтисодий тизимларнинг мавжуд бўлган гуруҳлар. Бунда яратилиш вақтида етакчи иқтисодий ўринларда бўлган, аммо ҳозирги вақтда кластерда инновацион ривожланиш йўқлиги сабабли ўз рақобатбардош устунликларини йўқотган компаниялар киради. Ушбу уч тур ўзига хослиги ва инновационлигига эга бўлган ҳар хил турдаги протокластерларни шакллантириш учун асосдир.

Кластернинг умумий белгилари мавжудлигини кўрсатадиган асосий тушунча иқтисодий агломерация атамаси ҳисобланади⁸. Иқтисодий агломерация – бу минтақадаги бир фаолият соҳаси билан бирлаштирилган географик жиҳатдан концентранган ижтимоий-иқтисодий тизимлар тўпламидир. Иқтисодий агломерация ривожланаётган объект бўлиб, унда кластер ўз ривожланишининг чўққиси ҳисобланади.

Юқори ишлаб чиқариш имкониятлари ва механизмларнинг тегишли тўплами туфайли протокластерлардан шаклланган ва кенгайтирилган қўшилиш цикли мавжуд бўлган ҳамда унинг ичида инновацион циклининг барча босқичларини самарали амалга оширишга қодир кластерлар шаклланади. Кластерлар иштирокчиларнинг манфаатларига тўлиқ мос келади ва улар ўртасидаги бошқарув муносабатлари ўзаро ишонч асосига қурилади.

Етук кластер ўзини-ўзи таъминлайдиган, ташқи таъсирларга чидамли, динамик ривожланаётган кластердир. Бу унинг ривожланишининг энг юқори шакли. Бундай кластернинг асосий хусусияти жаҳон бозорида юқори рақобатбардошлиқдир.

Етук саноат кластери иштирокчилари, ҳеч бўлмаганда, қуйидаги ваколатларга эга бўлишлари керак:

1. Керакли миқдорда келажақдаги якуний маҳсулотнинг таркибий қисмларини ишлаб чиқариш ва етказиб бериш тизими мавжуд бўлиши.

2. Маҳсулот сифати кўплаб параметрларига мувофиқлиги.

3. Маҳсулотлар учун харажатларнинг зарур даражаси, уларнинг таннархи ва нархлари.

4. Технологик, интеллектуал ва бошқа бир қатор имкониятларнинг ривожланиши.

5. Муайян корхона (ташкilot) иштирок этадиган инновацион циклининг босқичларидаги вақт қисқалиги, барча корхоналар учун ишлаб чиқариш цикли вақтини қисқартириш.

⁷ Титарева В. А. (2017). Развитие протокластеров в регионе. Успехи современной науки, 5(3), 122-124.

⁸ Кластерные политики и кластерные инициативы: теория, методология, практика. Монография / Под. ред. Ю.С. Артамоновой, Б.Б. Хрусталева. Пенза: ИП Тугушев С.Ю., 2013. 230 с.

6. Техник шартларни, корхона стандартларини, меъёр ва қоидаларни, режалаштириш усулларини, нархларни, рағбатлантириш тизимларини, ходимларнинг тоифалари бўйича меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва бошқаларнинг ўзаро мувофиқлиги.

7. Ягона сифатни бошқариш тизими.

8. Стандартлаштириш ва унификацияни ривожланиши.

9. Кооперацияда иштирок этувчи корхоналарнинг асосий ишлаб чиқариш бўлинмалари ва иш жойларида ихтисослашувни чуқурлаштириш ва ишлаб чиқариш концентрациясининг ошиб бориши.

10. Кооперация иштирокчилари – корхоналарнинг ёрдамчи тармоқларига хизмат кўрсатиш соҳасини ихтисослаштириш ва кенгайтириши.

11. Кластернинг асосий, ёрдамчи ва инфратузилма тармоқларида марказлаштирилган ишлаб чиқаришлар, корхоналар, ташкилотлар ва жамоат объектларини ташкил этиш.

12. Ишлаб чиқариш секторидан ташқари, шу жумладан, молиявий, тижорат, кадрлар, моддий-техника, инфратузилма ва биргаликдаги фаолиятнинг бошқа соҳаларида жамоат ташкилотларини ташкил этиш.

13. Самарали ички иқтисодий-ҳуқуқий муҳитни яратиш.

14. Қўшма фаолиятни бошқариш ва ривожлантириш учун бошқарув ва мувофиқлаштирувчи органлар ва механизмларни яратиш.

15. Чет элда умумий манфаатларни ифодалашнинг ягона регламенти муҳити.

16. Ривожланган маркетинг тизимининг мавжуд-

лиги: бозорларни чуқур билиш ва истеъмолчи мотивацияси.

17. Товарларни илгари суриш ва истеъмолчиларни рағбатлантиришнинг ишлаб чиқилган каналлари ва самарали воситаларининг мавжудлиги ва бошқалар.

Етук кластерлар корпорацияларга ўхшайди, лекин корпорациялардан фарқи шундаки, кластер аъзолари мустақилликнинг асосий тамойилларини сақлаб қоладилар, жумладан: мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқи, кластердан чиқиш ҳуқуқи, кластердаги мақомини ўзгартириш ҳуқуқи, бошқа кластерларда иштирок этиш ҳуқуқи, уюшмаларга бирлашиш ва имтиёзлар олиш ҳуқуқи, юкланган функцияларни бажариш ҳуқуқи ва бошқалар.

Ушбу ҳуқуқларни амалга ошириш ихтиёрий равишда зиммасига олинган ва кластерда иштирок этишдан олинмаган қўшимча имтиёзлар билан рағбатлантирилган муайян мажбуриятлар билан боғлиқ.

Яратилиш вақтида, саноат кластерларини самарали ишлаш режимига ва кейинчалик етук ҳолатга келтириш даврида ҳар бир кластер бошқаларга нисбатан турли хил стратегиялар белгилаб олишни назарда тутди. Кластерни нол даражасидан (протокластер) етук кластергача ривожлантиришнинг стратегик режаси кластерни ташкилий ривожлантиришнинг умумий режасидир. Кластерларнинг барча ҳолатлари (ҳеч бўлмаганда уларнинг индивидуал типологик гуруҳлари) ҳар хил бўлганлиги сабабли, улар ўзларининг ривожланиш режаларига бўлиши талаб этилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Костенко Ольга Владимировна (2016). Этапы жизненного цикла экономического кластера: состояние, движущие силы и процессы. Аграрная наука Евро-Северо-Востока, (2 (51)), 74-79.
2. Клейнер Г.Б., Качалов Р.М., Нагрудная Н.Б. Синтез стратегии кластера на основе системно-интеграционной теории // Наука. Инновации. Образование. 2008. № 7. – С. 9-39.
3. Проект: Развитие кластеров и интернационализация предприятий приграничных регионов России и Эстонии. Руководство по развитию кластеров. 2019. <http://www.riigikantselei.ee/failid/TEP20072013.pdf>
4. Марков А.С., Плотников В.С. Кластерный подход и развитие туризма в Новосибирской области. – DOI: 10.25205/2542-0429-2020-20-4-5-24 // Мир экономики и управления. – 2020. – Т. 20, № 4. – С. 5-24. ВАР.
5. Титарева В. А. (2017). Развитие протокластеров в регионе. Успехи современной науки, 5(3), 122-124.
6. Кластерные политики и кластерные инициативы: теория, методология, практика: монография / Под ред. Ю.С. Артамоновой, Б.Б. Хрусталева. Пенза: ИП Тутушев С.Ю., 2013. 230 с.
7. Z.Hakimov. Synergy Effect Textile Clusters of Uzbekistan. Asian Journal of Technology & Management Research [ISSN: 2249 –0892] Vol. 9 – Issue: 1 [Jun-2019]. http://www.ajtmr.com/papers/Vol9Issue1/Vol9Iss1_P8.pdf
8. Akromov T.A, Z.Hakimov. B.Tursunov; A.Oqboyev. Evaluation of Competitiveness of Brands of Local Sewing and Knitting Enterprise. ISSN: 2237-0722 Vol. 11 No. 2 (2021) Received: 17.03.2021 – Accepted: 18.04.2021, p-s 716-739. <https://www.revistageintec.net/index.php/revista/article/view/1707>

УЎТ: 658.14

Корпоратив бошқарувни ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятлари

Особенности развития корпоративного управления

Specific features of the corporate governance development

Искандар ЙЎЛДАШЕВ,
АТБ “Қишлоққурилишбанк” Бошқарма бошлиғи.

Аннотация

Мақолада мамлакатимизда корпоратив бошқарувнинг ривожланиши хусусиятлари очиб берилган.

В статье раскрываются особенности развития корпоративного управления в нашей стране.

The article reveals the features of the development of corporate governance in our country.

Глобаллашув шароитида жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида корпоратив корхоналарни бошқаришда стратегияларни танлаш, замонавий корпоратив бошқарув тамойилларини ва стандартларини жорий қилиш ҳолатини комплекс тадқиқ этиш бўйича кўплаб амалий ишлар амалга ошириб келинмоқда. Бунинг натижасида, “2020 йил якуналарига кўра, глобал бозор капиталлашувининг 95 фоизи корпоратив бошқарув асосидаги 54 та йирик корхоналар ҳиссасига тўғри келган. Жумладан, мазкур корхоналарда давлат улуши 20 фоиз бўлиб, уларнинг бозор капиталлашувидagi улуши 13 фоизни ташкил этган. Корпоратив бошқарув асосида фаолият юритувчи хусусий корхоналарнинг улуши 41 фоизга тенг бўлган”¹.

Бундан ташқари, иқтисодиётни модернизациялаштириш шароитида мамлакатимиз иқтисодиётининг ривожланиши ва самарали амал қилиши банк тизими билан бевосита боғлиқдир. Бугунги кунда банк тизимини ривожлантиришнинг асосий шартларидан бири бу – банклар фаолияти кўламини кенгай-

тириш, уларнинг хизматлари ҳажмини оширишдан иборатдир. Банкларнинг самарали фаолият юритишда кредит сиёсати муҳим аҳамият касб этади. Шу жумладан, Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларга мўллажланган ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “корпоратив бошқарувнинг замонавий стандарт ва усулларини жорий этиш, корхоналарни стратегик бошқаришда акциядорларнинг ролини кучайтириш”², муҳим вазифалардан бири сифатида белгилаб берилган³. Мазкур вазифани амалга оширишда корпоратив бошқарувнинг замонавий стандарт ва усулларини жорий этиш, корхоналарни стратегик бошқаришда акциядорларнинг ролини кучайтириш, корхоналарда корпоратив бошқарув сифатини ошириш ҳамда бошқарув жараёнларига рақамли технологияларни татбиқ қилиш услубиётини такомиллаштириш масалалари долзарб муаммолардан биридир.

Корпоратив бошқарув атамасининг ўзи тарихан 1970 йилларнинг ўрталарида АҚШда юзага келган. Кейинчалик ушбу атама Европада кенг тарқалиб,

Калит сўзлар: корпоратив бошқарув, стратегия, бошқарув, рақамли технологиялар.

¹ G20-Report-Implementation-Corporate-Governance-Principles-2019.<https://www.oecd.org/daf/ca/G20-Report-Implementation-Corporate-Governance-Principles-2019.pdf>

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги 4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони.

³ Сущность и содержание корпоративного управления как экономической категории. <http://elibrary.ru>

унда корпоратив менежмент, корпоратив ҳуқуқ ва корпоратив тузилмаларни яратиш соҳаларига доир тадқиқотлар давом эттирилган. Манбаларда кўрсатишича, корпоратив бошқарув атамаси биринчи марта Р.Иллс томонидан қўлланилган бўлиб, унинг тадқиқотларида корпоратив тузилмалар ва уларнинг фаолияти моҳияти очиб берилган⁴.

“Америкалик ҳуқуқшунос олим А.Берли ва иқтисодчи Г.Минзнинг классик ишларида эса корпоратив муносабатлар тизими корпоратив ва хусусий мулкни бошқариш жараёни сифатида ўрганилган”⁵. Уларнинг тадқиқотларида корпоратив бошқарув атамаси тилга олинмаган бўлса-да, улар корпоратив

рини ҳимоя қилувчи амалдаги меъёрлар ҳамда бошқарувнинг маълум бир тамойиллари асосида корхона мақсадига эришиш учун амалга оширилдиган ҳаракатлар мажмудидир” деб таъриф берган⁶.

Шунингдек, Т.К. Мадияров “корпоратив бошқарув, ишлаб чиқаришни ривожлантириш фаолияти, мавжуд моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланишни капитал маблағларнинг янги техника ва технологияларни қўллаб жалб этилиши билан уйғунликда олиб борилади” деб талқин қилган бўлса⁷, Ш.Н. Зайнутдинов ва Д.Н. Рахимовалар “корпоратив бошқарув – манфаатдор шахсларнинг даромад олиш мақсадида биргаликдаги

1-жадвал.

Бошқарувни акциядорлик тижорат банклари учун функционал ва жараёнга қаратилган қарашларнинг хусусиятлари

Т/р	Характерга асосланган хусусият	Ёндашувни функционаллиги	Ёндашувни жараёнга йўналтирилганлиги
1	Бошқариш предмети	Юқори, ўрта ва қуйи даражадаги раҳбарлар	Юқори бошқарув, жараён эгалари
2	Текшириш объекти	Банкнинг структуравий бўлинмалари	Иш жараёни, бизнес жараёнлар тармоғи, оқимлар
3	Таркибий бирликлар функциялари	Ҳар бир таркибий бўлинма учун бир қатор функциялар белгиланади, масъулият майдони тасвирланади, ҳар бир таркибий бирлик учун масъулият мезонлари шакллантирилади	Ҳар бир таркибий бўлинма иштирок этадиган муайян бизнес-жараёнларни амалга оширишни таъминлайди ⁹ , муайян бизнес жараёни учун муваффақиятли ва муваффақиятсиз фаолиятнинг мезонлари шакллантирилган
4	Горизонтал алоқалар	Заиф	Кучли
5	Вертикал алоқалар	Кучли	Заиф
6	Ходимнинг жавобгарлиги	Бутун бизнес жараённинг натижаси учун умумий жавобгар	У иштирок этган бизнес жараёнларида ўз вазифалари доирасида жавоб беради

бошқарувни ишониб топширувчилар – principals (аутсайдерлар, инвесторлар) ва вакиллар – agents (инсайдерлар, бошқарувчилар) ўртасидаги муносабатларини ўрганишган.

Мамлакатимиз иқтисодчи олими Д.Х. Суюнов мазкур масалага “корпоратив бошқарув – корпоратив мулк шаклига кирувчи субъектларнинг ҳуқуқла-

ҳаракатларидир” деган таърифни келтиришган⁸.

Фикримизча, тижорат банкни бошқаришда жараёнга йўналтирилган ёндашувни қўллашнинг асосий афзалликларни қуйидагилардан иборат деб ҳисоблаш мумкин:

– жараённинг чегараларини белгилаш қутилаётган талабларни яхшироқ тушуниш имконини беради;

⁴ Eells R.S.F. The Meaning of Modern Business: An Introduction to the Philosophy of Large Corporate Enterprise. – New York: Columbia University Press, 1960. – 427 p.

⁵ Berle A., Means G. The modern Corporation and Private Property – New York: Macmillan, 1932. – 478 p.

⁶ Суюнов Д.Х. Корпоратив бошқарув механизми: муаммо ва ечимлар. Монография. – Т.: Академия, 2006. – 116 б.

⁷ Мадияров Т.К. Деҳқончилик-саноат мажмудига ижтимоий-иқтисодий ислохотлар тизими ва корпоратив бошқарувни жорий этиш хусусиятлари: иқт. фан. док. ... дис. иши. - Т.: 1993.

⁸ Зайнутдинов Ш.Н., Раҳимова Д.Н. Корпоратив бошқарув асослари. – Т.: Академия, 2007. – 48 б.

⁹ Стратегическое процессно-ориентированное управление как инновационный механизм развития кредитной организации. <http://elibrary.ru>

– банкнинг кўп бўлимларидан ўтадиган жараёнлар бошқаруви орқали субоптималлаш хавфи камаяди;

– кредит ташкилотининг ўзгарувчан шароитларга жавоб бериш тезкорлиги ошади.

Мазкур бошқарувни акциядорлик тижорат банклари учун функционал ва жараёнга қаратилган қарашларнинг хусусиятлари шакллантиришда молиявий кўрсаткичлардан ташқари бизнес жараёнлари, миқдорлар билан муносабатлар, персонални ўстириш жиҳатлари ҳам қамраб олиниши мақсадга

мувофиқ.

Хулоса ўрнида таъкидлаш мумкинки, мамлакатимизда корпоратив тизимлар ривожланиш жараёнининг мураккаб, оддий бирлашмалардан акциядорлик жамиятлари шаклигача бўлган босқичларини бошдан кечирган. Ушбу тузилмаларнинг мураккабланиши ва йириклашуви натижасида уларнинг ҳуқуқий мақомини аниқлаштириш, ички ва ташқи муносабатларини тартибга солувчи меъёр ҳамда қоидаларнинг шаклланиши талаб этилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 25 апрелда қабул қилинган “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги Қонунига 2019 5 ноябрдаги “Ўзбекистон республикаси қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги ЎРҚ-580.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони 1-илоvasи “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси” www.lex.uz.
3. Суюнов Д.Х. Корпоратив бошқарув механизми: муаммо ва ечимлар. Монография. – Т.: Академия, 2007. – 319 б.
4. Хамидулин М.Б. Развитие финансового механизма корпоративного управления. - Т.: Молия, 2008. - 204 с.
5. Хашимов А.А. Корпоратив бошқарув шаклидаги тузилмаларнинг ривожланиш истикболлари: Монография. - Т.:Фан, 2003. – 111-б.
6. Хашимов А.А. Ўзбекистонда интеграциялашган корпорацияларни бошқариш: Монография. - Т.: Шарқ, 2006. – 165- б.
7. Ходиев Б.Ю., Беркинов Б.Б.. Корпоратив бошқарув. Ўқув қўлланма. – Т.: ADIB, 2010. – 190-б.

Солиқ имтиёзлари ҳисобининг юритилиши, улардан самарали фойдаланиш ва самарасиз имтиёзларини бекор қилиш масалалари

Вопросы учета налоговых льгот, их эффективного использования и отмены неэффективных льгот. Issues of accounting of tax benefits, their effective use and elimination of inefficient benefits

Умид НОРМУРЗАЕВ,
Йирик солиқ тўловчилар бўйича
худудлараро давлат солиқ инспекцияси бош инспектори, PhD

Аннотация

Ўзбекистон Республикасида солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар йиғилувчанлигининг зарур даражасини таъминлаш, имтиёзлар бериш борасида аниқ мезон ва механизмларни ишлаб чиқиш, берилаётган имтиёзлар ва преференцияларнинг самарадорлигини баҳолашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг 2021 йил 20 августдаги Мамлакатимиз тадбиркорлари билан очиқ мулоқот шаклидаги учрашувда сўзлаган нутқида “Ҳалол тадбиркор, интизомли солиқ тўловчилар сафини кенгайтириш долзарб вазифа бўлиб, бу – яширин иқтисодиётга қарши курашнинг энг мақбул йўлидир.

Особое внимание уделяется обеспечению необходимого уровня собираемости налогов и других обязательных платежей в Республике Узбекистан, разработке четких критериев и механизмов предоставления льгот, оценке эффективности льгот и преференций. В своем выступлении на встрече с предпринимателями Узбекистана 20 августа 2021 года Президент Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёев сказал: «Расширение рядов добросовестных предпринимателей, дисциплинированных налогоплательщиков является актуальной задачей, которая является наилучшим способом борьбы с теневой экономикой».

Particular attention is paid to ensuring the required level of collection of taxes and other mandatory payments in the Republic of Uzbekistan, the development of clear criteria and mechanisms for granting benefits, assessing the effectiveness of benefits and preferences. In his speech at the meeting with entrepreneurs of Uzbekistan on August 20, 2021, President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoev said: “Expanding the ranks of honest entrepreneurs, disciplined taxpayers is an urgent task, which is the best way to combat the shadow economy.”

Кириш

Солиқ имтиёзлари самарадорлигини мониторинг ва назорат қилиш бўйича таъсирчан тизимни жорий этиш орқали имтиёзларнинг солиқ тўловчининг молиявий фаолиятига таъсирини таҳлил қилиш ҳамда самарасиз ва мақсадсиз берилган солиқ

ҳамда божхона имтиёзларини бекор қилиш бўйича бир қанча меъерий-ҳуқуқий ҳужжатлар тасдиқланиши, шу жумладан, Солиқ кодексининг тегишли моддаларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритилмоқда. Солиқ имтиёзларини ҳисобга олиш бўйича махсус маълумот базаларида, шунингдек, уларни

Калит сўзлар: бюджет сиёсати, инқироз, бюджет, солиқ маъмурчилиги, тадбиркорлик субъектлари, солиқ ҳисоботи, солиқ тушумлари, солиқ имтиёзлари, солиқ ставкаси, преференциялар.

қўллаётган юридик ва жисмоний шахслар тўғрисидаги маълумотларнинг сифатини таҳлил ва назорат қилиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб ҳисобланади.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 22 сентябрдаги “Солиқ тўловчиларни ҳисобга олишни янада такомиллаштириш ва қўшилган қиймат солигининг ўрнини қоплаш тартибини соддалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 595-сон қарори тасдиқланди. Мазкур қарор билан Давлат солиқ қўмитасининг бошқарув ходимлари штатининг умумий чекланган сони доирасида солиқ имтиёзлари ҳисобини юритувчи алоҳида махсус таркибий бўлинмалар ташкил этиш, мавжуд солиқ имтиёзлари бўйича маълумотлар базасини яратиш ва ҳар бир солиқ имтиёзи учун

да 37 мингтадан ортиқ субъектлар 18,8 трлн. сўмлик солиқ имтиёзларидан фойдаланган. Хусусан, ўтган йилда Солиқ кодексига асосан 73 мингдан ортиқ субъектлар 23,0 трлн. сўм, Ўзбекистон Республикаси Президентнинг Фармон ва қарорларига асосан (232 та) 63 мингга яқин субъект 4,0 трлн. сўм, Вазирлар Маҳкамасининг қарорларига асосан (52 та) 3,6 трлн. сўм солиқ имтиёзларидан фойдаланган.

Жумладан, солиқ турлари кесимида таҳлил қилинганда, солиқ имтиёзларининг асосий қисми қўшилган қиймат солиғига тўғри келиб, 2020 йилда 24,7 трлн. сўмни (умумий имтиёз суммасининг 79,3 фоиз) ва 2021 йилнинг I ярим йиллигида 15,9 трлн. сўмни (84,6 фоиз) ташкил этди. Солиқ имтиёзларини бекор қилиниши бўйича 1-жадвални таҳлил қилсак.

1-жадвал.

Солиқ имтиёзларини бекор қилиниши бўйича умумлаштирилган маълумот¹ (млрд.сўм)

Норматив ҳуқуқий ҳужжат тури	Амалдаги солиқ имтиёзлари (2021 йил 1 ярим йиллик)			Амал қилиш муддати 01.01.2022 йилда тугайдиган солиқ имтиёзлари			Бекор қилиниши керак бўлган солиқ имтиёзлари	
	НХҲ сони	Корхона сони	имтиёз сумма	НХҲ сони	корхона сони	имтиёз сумма	НХҲ сони	имтиёз сумма
ЖАМИ	350	16215	3918,2	81	5 044	1333,2	178	864,3
Вазирлар Маҳкамаси қарор ва фармойишлари	45	489	1108,6	12	35	43,9	25	114,0
Фармон ва қарорлари	262	15139	2563,0	67	4 928	1251,2	153	750,3
Бошқа ҳужжатлар	43	587	246,6	2	81	38,2	0	0,0

алоҳида солиқ имтиёзи уникал кодини (ID-рақамини) бериш тартибини жорий этиш ҳамда солиқ имтиёзлари кодлари тўғрисидаги ахборотларни солиқ тўловчиларнинг шахсий кабинетига етказиб бериш амалиётини жорий этиш вазифаси юклатилган. Республикамизда инвестицион жозибадорликни янада яхшилаш мақсадида солиқ ислохотлари давом эттирилди ҳамда янги Солиқ кодекси амалиётга жорий этилди. Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, Ўзбекистонда амалдаги қонунчилик билан тадбиркорлик субъектларига берилган имтиёзлар ялпи ички маҳсулотга нисбатан 5,3 фоизни ташкил этиб, айрим хорижий давлатларга нисбатан 1,5-2 баробарга юқори бўлиб қолмоқда.

2020 йилда 94 мингтага яқин субъектлар 31,1 трлн. сўмлик ва жорий йилнинг биринчи ярми-

Мазкур жадвалдан кўринадики, солиқ имтиёзлари инвентаризация қилинганда, жорий йил якуни билан жами 81 та норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган солиқ имтиёзларининг амал қилиш муддати тугайди ва натижада йиллик ҳисобда ўртача давлат бюджетига 1,3 трлн.сўм солиқ тушумлари тушиши ҳисоб-китоб қилинмоқда.

Шу билан бирга, 2021 йилнинг 1 октябрь ҳолатига 33 та Вазирлар Маҳкамаси қарорлари, 195 та Президент фармони ва қарорлари билан белгиланган, 2022-2048 йилларга мўлжалланган солиқ имтиёзлари мавжуд.

Республикамизда рақобат муҳитини янада яхшилаш ҳамда солиқ маъмурчилигини такомиллаштириш ва иқтисодиётни барқарор ривожланишини таъминлаш мақсадида норматив-ҳуқуқий

¹ Жадвал Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

ҳужжатларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Юқоридагиларини инобатга олган ҳолда, республикада рақобат муҳитини янада яхшилаш ҳамда солиқ маъмурчилигини такомиллаштириш ва иқтисодиётни барқарор ривожланишини таъминлаш мақсадида қуйидагилар таклиф этилади.

Хулоса ва таклифлар

Солиқ имтиёзлари самарадорлигини назорат қилиш бўйича таъсирчан тизимни жорий этиш ҳамда улар орқали имтиёзларнинг солиқ тўловчининг молиявий фаолиятига таъсирини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Бундан ташқари, Солиқ имтиёзлари самарадорлигини баҳолаш тартибини ишлаб чиқиш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Мамлакатимиз тадбиркорлари билан очиқ мулоқот шаклидаги учрашувда сўзлаган нутқи. 2021 йил 20 август. – <https://president.uz/uz/lists/view/4551>
2. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси- Тош: Ғ.Ғулом 2020. - 640 б.
3. Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари. www.soliq.uz.

УЎТ: 330.836:336.581

Ўзбекистонда эркин иқтисодий зоналарни ривожлантиришнинг самарали йўналишлари

Эффективные направления развития свободных экономических зон в Узбекистане

Effective directions of development of FEZ in Uzbekistan

Шерзод МАХСУДОВ,
Фаргона давлат университети тадқиқотчиси.

Аннотация

Мазкур мақолада эркин иқтисодий зоналар тушунчаси, вазифаси, Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришда эркин иқтисодий зоналарнинг ўрни ва самарадорлигини ошириш масалаларига бағишланган. Эркин иқтисодий зоналарни таъкил этиш бўйича ҳуқуқий асослар, мамлакатимизда эркин иқтисодий зоналар самарадорлиги оширилиши такомиллаштириш доир ҳулосалар шакллантирилган.

В данной статье описаны понятие и задачи свободных экономических зон, роль и эффективность свободных экономических зон в развитии Республики Узбекистан, а также правовые основы создания свободных экономических зон, даны выводы по повышению эффективности свободных экономических зон в стране.

This article describes the concept and tasks of free economic zones, the role and effectiveness of free economic zones in the development of the Republic of Uzbekistan as well as legal framework for the establishment of free economic zones, and conclusions on improving the efficiency of free economic zones in the country are given.

Бугунги кунда жаҳон мамлакатлари турли мақсадларни кўзлаб эркин иқтисодий зоналарни вужудга келтирмоқдалар. Эркин иқтисодий зоналар борасида иқтисодий жиҳатдан турли таърифлар мавжуд. БМТнинг шу муаммога бағишланган ишида 20 дан ортиқ таъриф келтирилган. Биринчи марта эркин иқтисодий зоналарнинг ёки “франко зонаси”нинг 1973 йилда Киото конвенциясида берилган. Эркин иқтисодий зоналарни – давлат ҳудудининг муайян натижаларга эришмоқ мақсадида миллий ва хорижий тадбиркорлар учун иқтисодий фаолиятнинг преференциал шартлари, бошқаруving алоҳида режими ва бошқа ташкилий маъмурий тадбирларни жорий этиладиган қисми сифатида таърифлаш мумкин. Ҳозир жаҳонда 4 мингдан ортиқ эркин иқтисодий зоналар мавжуд. Улар тур-

ли вазифаларни бажариши, ўз олдига турли мақсадларни умумлаштирган:

- махсус имтиёзлар, барқарор қонуний база ва ташкилий муолажаларни соддалаштириш туфайли хорижий капитални ва илғор технологияларни жалб этиш;
- тайёр маҳсулот экспортини кенгайтириш учун меҳнат тақсимоли афзалликларидан фойдаланиш;
- мамлакат ва минтақа бюджетига валюта тушумини ўстириш;
- янги иш жойларини яратиш;
- ташкил қилиш, бошқариш ва молиялаш соҳасида жаҳон тажрибасини ўрганиш ва амалиётга жорий этиш ҳисобидан ишчи кучи малакасини ошириш.

Эркин иқтисодий зоналарни барпо этиш ва

Калит сўзлар: эркин иқтисодий зоналар, Франко зонаси, Киото конвенцияси, преференциал шартлар, махсус имтиёзлар, технопарк, кичик саноат зоналари.

ривожлантириш бугунги кунда Ўзбекистон учун муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Эркин иқтисодий зоналарни ишлаб чиқариш жараёна-рига инновацияларни жорий қилиш учун янги ғоя-ларни генерация қилиш ва бугунги кунда мамлакат иқтисодиёти олдида тўпланиб қолган иқтисодий муаммоларни ҳал этишнинг муҳим воситаси сифа-тида қарашимиз мумкин. Эркин иқтисодий зоналар халқаро андозаларга мос келувчи кадрларни тайёр-лаш ва қайта тайёрлаш борасида зарурий шарт-ша-роитларни таъмин этади, экспорт салоҳиятини ошириш орқали валюта тушумларининг кўпайи-шига хизмат қилади, аҳоли бандлигига кўмаклаша-ди, ички бозорларни сифатли маҳсулотлар билан тўйинишига замин яратади, маҳаллий ишлаб чиқа-ришга янги техника-технологияларнинг жорий этилишига катта туртки беради.

Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришда макроиқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш, иқтисодиёт тармоқлари ва ҳудудларга хорижий, ав-вало, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни фаол жалб қилиш, давлат мулки хусусийлаштирил-ган объектлар базасида хусусий тадбиркорликни ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яра-тиш, вилоят, туман ва шаҳарларни комплекс ижти-моий-иқтисодий ривожлантиришга доир кўплаб вазифалар белгиланган. Мамлакатимизда эркин иқтисодий зоналар, технопарклар ва кичик саноат зоналари фаолияти самарадорлигини ошириш, ян-гиларини ташкил этиш борасида олиб борилаётган ишлар бунда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Мамлакатимиз ҳудудларининг ишлаб чиқариш, ресурс салоҳиятидан комплекс ва самарали фойда-ланишни таъминлаш, транспорт, муҳандислик-ком-муникация ҳамда ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш, ишлаб чиқариш жараёнига энг самарали технологияларни кенг татбиқ қилишда эркин иқтисодий зоналарнинг ўрни ва аҳамияти бекиёсдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2017 йил 12 январь куни 4 та эркин иқти-содий зоналар ташкил этиш тўғрисидаги фармони имзолади. Самарқанд вилоятининг Ургут туманида, Бухоро вилоятининг Ғиждувон туманида, Фарғона вилоятининг Қўқон шаҳрида ва Хоразм вилояти-нинг Хазорасп туманида, 2019 йил 13 сентябрда “Чироқчи” эркин иқтисодий зона, 2019 йил 11 но-ябрда “Нукус” эркин иқтисодий зона, 2021 йил 22 февралда “Қорақалпоқ-агро” эркин иқтисодий зо-

налар ташкил қилинди.

Мамлакатимизда, 2008 йилдан 2021 йилгача бўлган даврда эркин иқтисодий зоналар ҳудудлари-да 2,4 миллиард долларлик жами 448 та лойиҳалар амалга оширилди. Умумий суммадан 764,6 млн. долларни тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ташкил этади. Лойиҳалар ҳисобига 34 мингга яқин янги иш ўринлари яратилди. Ушбу лойиҳаларнинг энг йириги Ангрен ЭИЗ (730,7 млн. долларлик 73 та лойиҳа), “Ургут” ЭИЗ (312,9 млн. долларлик 55 та лойиҳа), “Навоий” ЭИЗ (282,8 млн. долларлик 53 та лойиҳа) ва “Бухоро-агро” ЭИЗда (325,1 млн. долларлик 112 та лойиҳа) амалга оширилди.

Ўзбекистонда сўнгги икки йилда амалга ошири-лаётган чуқур иқтисодий-сиёсий ислоҳотлар асоси-да миллий иқтисодиёт таркибини жиддий ўзгарти-риш, модернизациялаш ва рақобатбардошлигини оширишга жиддий эътибор қаратилди.

Мамлакатимизда 2020 йил якунига қадар фао-лият кўрсатаётган ЭИЗ ҳудудларида умумий қий-мати 487,4 млн. долларга тенг бўлган 128 та лойиҳа амалга оширилди. Шундан 162,1 млн. долларни тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ташкил этади. Лойиҳалар замонавий иссиқхоналар қуриш (204,7 млн. долларлик 62 та лойиҳа), қурилиш ма-териаллари ишлаб чиқариш (140 млн. долларлик 18 та лойиҳа), кимё ва нефть-кимё саноати (50,6 млн. долларлик 13 та лойиҳа), озиқ-овқат саноати (15,9 млн. долларлик 10 та лойиҳа), тўқимачилик саноати (20,1 млн. долларлик 8 та лойиҳа), машинасозлик (6 млн. долларлик 2 та лойиҳа), чарм-пойабзал саноати (14,9 млн. долларлик 5 та лойиҳа), электротехника саноати (13,7 млн. долларлик 3 та лойиҳа), фарма-цевтика саноати (56,3 млн. долларлик 6 та лойиҳа), мебель ва қоғоз ишлаб чиқариш (1,1 млн. долларлик 1 та лойиҳа) каби соҳаларни қамраб олди.

Бу борадаги чора-тадбирлардан бири – эркин иқтисодий ҳудудларнинг ташкил этилиши ва улар-нинг самарали фаолият олиб боришини таъминлаш ҳисобланади. Таъкидлаш жоизки, эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этиш мамлакат ички бозоридаги иқтисодий жараёнларни фаоллаштиришга йўналти-рилган чет эл сармоясини жалб қилиш билан бирга:

- инновацион фаолиятни ривожлантириш, илғор технологияларни жорий қилиш, экспорт, шу-нингдек, транспорт ва телекоммуникация инфрату-зилмасини жадал ривожлантириш;

- саноат маҳсулотлари экспортини қўллаб-қув-ватлаш ва валюта тушумини кўпайтириш, маҳсу-

Эркин иқтисодий зоналар ривожлантиришнинг SWOT-таҳлили¹

Кучли томонлар	Заиф томонлар
Эркин божхона ҳудуди тартиби ва тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишнинг алоҳида тартиби амал қилиши (солиқ имтиёзлари, маъмурий тартибга солишнинг соддалаштирилган тизими-“ягона дарча” тамойилининг амал қилиши; Эркин иқтисодий зоналарнинг замонавий инфратузилма объектлари билан таъминланганлиги; Йирик транспорт коммуникациялари яқинида жойлашганлиги каби бир қатор табиийгеографик устуворликлар; Катта табиий-ресурс салоҳияти	ЭИЗларнинг ташқи муҳит ўзгаришларига тез-да мослаша олмасликлари; ЭИЗ резидент-корхоналари инвестицион фаоллиги ва унда кечаётган инновацион жараёнларнинг нисбатан сустлиги; ЭИЗларни ривожлантириш учун ажратилаётган бюджет маблағларининг ноқонуний йўللار билан ўзлаштирилиши, коррупцион схемаларнинг ҳамон сақланиб қолаётганлиги, солиқдан қочиш мақсадида корхоналар томонидан спекулятив схемалардан кенг фойдаланилиши; Ташқи иқтисодий фаолият ва инвестицион ресурслар бозорида фаолият олиб бориш кўникмасига эга бўлган малакали мутахассисларнинг етишмаслиги.
Имкониятлар	Хатарлар
Ташқи иқтисодий алоқаларнинг кучайиши ва ЭИЗларнинг экспорт салоҳиятини оширишга қаратилган давлатнинг рағбатлантирувчи сиёсати; Марказий Осиё давлатлари ва шунингдек МДХ давлатлари доирасида интеграцион алоқаларнинг янада кучайиши; Очиқ инновациялар моделининг кенг қўлланилиши; Хорижий ҳамкорлар билан биргаликда тадқиқотларни амалга ошириш ва инновацион лойиҳаларни амалга ошириш; Юқори технологияли ишлаб чиқаришларни йўлга қўйишга катта эътибор қаратилиши; ЭИЗлар билан университетлар ва маҳаллий давлат бошқаруви органлари ўртасида “уч ёқлама спирал модели” асосида ҳамкорлик алоқаларининг йўлга қўйилиши; Маҳаллий ЭИЗларнинг нуфузини ошириш мақсадида моҳирона менежмент ва маркетинг стратегияларининг амалга оширилиши	ЭИЗлар фаолиятини тартибга солиш борасида давлатнинг пухта ўйланган сиёсатини ифода этувчи стратегия ва концепцияларнинг мавжуд эмаслиги; ЭИЗларни бошқарувчи компаниялар мустақиллик даражасининг пастлиги; ЭИЗларни ташкил этишдан кўзланган мақсадларга эришишда хусусий инвесторлар ва резидентларнинг қизиқиш ва манфаатдорлигининг пастлиги; ЭИЗлар резидентлари фаолиятини баҳолашнинг самарали тизимининг мавжуд эмаслиги; Хорижий инвестицияларни жалб қилиш борасида ривожланаётган мамлакатлар ўртасида рақобат курашининг тобора шиддатли тус олиш

лотаарнинг янги турларини ишлаб чиқаришни ўзлаштириш, тўлиқ циклда маҳсулот ишлаб чиқарувчи саноат (экспорт) ҳудудларини ташкил этиш;

– маҳаллий маҳсулот ва хизматлар учун ички ва ташқи бозорларда халқаро сифат, сертификатлаштириш, қадоқлаш талабларини жорий этиш орқали рақобатбардошлигини ошириш;

– хом ашё ресурсларини чуқур қайта ишлаш, юқори қўшилган қийматли маҳсулотларни ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ва бу борадаги иқтисодий ҳуқуқий механизмларни янада ривожлантириш;

– янги иш ўринларини барпо этиш, малакали ишчи-муҳандислар, хўжалик ва бошқарув кадрларини тайёрлаш ҳамда малакасини ошириш каби

бир қатор муҳим масалаларни ҳал қилиш имконини беради.

Бугунги кунга келиб, ЭИЗ иштирокчи корхоналар 11,9 трлн. сўмлик 538 турдаги саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариб, 257,6 млн. долларлик маҳсулотларни экспорт қилдилар, бу эса пандемиянинг салбий иқтисодий оқибатларига қарамай, 2019 йилдаги кўрсаткичга нисбатан 145 фоизга ошди. Шунингдек, 186 та янги корхона ЭИЗ иштирокчиси мақомини олди.

Ривожланган мамлакатлардан бири ҳисобланган АҚШ иқтисодиётида муҳим ўрин эгаллаган эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этиш, уларнинг самарали фаолиятини таъминлаш, бу борада йирик

¹ Муаллиф тадқиқотлари натижалари асосида тайёрланган.

таълим муассасаларининг илмий салоҳиятидан фойдаланиш бўйича мамлакатда катта тажриба тўпланган.

Ушбу йўналишда мамлакатнинг иқтисодий турғунликдаги ҳудудларида эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этиш орқали иқтисодий (ҳудудда саноат ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ва мавжуд фаолият кўрсатмаётган саноат тармоқларини қайта тиклаш) ва ижтимоий муаммолар (аҳоли бандлиги, инфратузилма тармоқлари ҳолатини яхшилаш)ни бартараф этишда ўзининг ижобий самарасини бериб келмоқда.

Эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этиш борасида яхши тажрибага эга бўлган давлатлардан бири – Хитой иқтисодий ривожланишида эркин иқтисодий ҳудудлар тобора мустаҳкам ўрин эгаллаб бораётганлигини қуйидагилар орқали изоҳлаш мумкин:

- эркин иқтисодий ҳудудлардаги хорижий инвесторлар учун манфаатли махсус божхона ва соликлар имтиёзларнинг қўлланиши;
- эркин иқтисодий ҳудудларда юқори хорижий

технологияларга асосланган ишлаб чиқариш натижасида яратилган маҳсулотларни кенг қўламли экспорт қилишнинг самарали механизмнинг яратилганлиги;

– эркин иқтисодий ҳудудларда иқтисодий ривожланишга эришишда илмий-техник жараёнлардаги моддий ресурслар истеъмолини ошириш ва бошқарувдаги инновацияларни оширишга қаратилган ҳар томонлама мустақил инновацияларга кенг имкониятлар берилганлиги ва бошқалар.

ЭИЗларнинг самарали фаолият кўрсатиши кўп жиҳатдан илғор хориж тажрибасига таянган ҳолда давлат томонидан амалга оширилувчи мамлакат иқтисодиётининг рақобатбардошлигини ошириш, махсус иқтисодий зоналар ўртасида соғлом рақобат муҳитини шакллантиришга йўналтирилган илмий ва амалий жиҳатдан асосланган иқтисодий сиёсатга боғлиқдир. ЭИЗлар мамлакат, ҳудудлар, зона инвесторлари томонидан кўзланган макроиқтисодий, сиёсий ва микроиқтисодий мақсадларнинг амалга оширилишида муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Рашидов М.К. “Эркин иқтисодий зоналарни ривожлантиришнинг жаҳон тажрибаси”, “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнал №5, сентябрь-октябрь, 2018 йил.
2. Ҳамроев Ҳ.Р. Зонал сиёсат: Монография.- Тошкент: Фан,- 2008 й.
3. Раҳматов Б.Б., Бақоев Ҳ.Н. Эркин иқтисодий зоналар ташкил этиш йўналишлари. “Кончилик хабарномаси” 2009 йил 4-сон.
4. Авдокушин Е.Ф. Свободные (специальные) экономические зоны. М. 1993 г. С.124.

УЎТ: 338.486

Худуд иқтисодий тизимини барқарор ривожлантириш йўллари ва тамойиллари Пути и принципы устойчивого развития территориальной экономической системы Ways and principles of sustainable development of the territorial economic system

Шахноза НУРУЛЛАЕВА,
Саодат САЙДУЛЛАЕВА,
Барчиной ХИДИРОВА
ТДИУ мустақил изланувчилари.

Аннотация

Ушбу мақолада худудларда иқтисодий тизимни барқарор ривожлантириш йўллари ва тамойиллари таҳлил этилган.

В данной статье анализируются пути и принципы устойчивого развития экономической системы в регионах.

This article analyzes the ways and principles of sustainable development of the economic system in the regions.

Жаҳонда юз бераётган глобаллашув жараёнида мамлакатлар худудларини иқтисодий ривожлантиришнинг аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Мамлакатимизда ҳам изчил ўсишни таъминлаш кўп жиҳатдан худудларнинг ривожланиш даражасига ва ўсиш суръатларига боғлиқдир. Бугунги кунда, худудлар иқтисодиётида чуқур таркибий ўзгаришлар амалга оширилиб, уларни комплекс ривожлантириш дастурлари қабул қилинмоқда. Жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олинган Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида ҳам “худудлар иқтисодиётини модернизация ва диверсификация қилиш масштабларни кенгайтириш ҳисобига худудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш даражасидаги фарқини камайтириш, энг аввало, саноат ва экспорт салоҳиятини ўстириш йўли билан қиёсланган туман ва шаҳарларни жадал ривожлантириш”[1] масалаларига катта эътибор қаратил-

ган. Шунинг учун худудларнинг ўзига хос ривожланиш хусусиятларига жавоб берадиган, алоҳида худудларнинг табиий-тарихий ўзига хос жиҳатларини ва миллий стратегик манфаатларини ҳисобга олган ҳолда, худудни барқарор ривожлантиришда эконометрик моделлардан самарали фойдаланиш ҳамда иқтисодий тизимни барқарор ривожлантиришда муқобил фаолиятни таъминлаш йўллари ишлаб чиқиш лозим.

Албатта, бу борада бир қатор хорижлик иқтисодчи олимлардан М.Кейнс, Ж.К. Гэлбрейт, М.Кларкларнинг тадқиқотларида, шулар жумласидан, МДХ олимларининг В.М. Гранберг, В.М. Гаврилов, Б.К. Злобин, В.М. Матрасова, О.В. Михалев, О.В. Байдина, Н.Д. Кондратьев, В.В. Леонтьев ва бошқаларнинг тадқиқотларида худуд иқтисодий тизимини барқарор ривожлантириш масалалари ўрганилган бўлсада, иқтисодиётни модернизациялаш шароитида худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш

Калит сўзлар: иқтисодий тизим, худуд, модернизация, диверсификация, худудий маҳсулот, тамойил, инвестиция, стратегия.

тамойиллари ва йўналишлари, уларнинг ривожланиш тенденциясини таҳлил қилиш ҳамда дифференциаллашув даражасини баҳолаш, ҳудуд иқтисодий тизимини барқарор ривожлантириш, ҳудудий ривожланишнинг хорижий давлатлар тажрибасини Ўзбекистон Республикаси амалиётида қўллаш масалалари етарли даражада ўрганилмаганлиги бу соҳада тадқиқот олиб боришни тақозо этади.

Бозор муносабатлари шароитида иқтисодий салоҳиятини ривожлантириш масаласига жиддий эътибор қаратишмоқда. Чунки, ҳудудлар иқтисодий ривожланган бўлса, мамлакат иқтисодий бақувват бўлади. Ҳудудларни мувозанатли ривожлантириш учун ҳудудда иқтисодий тизим фаолиятини барқарор ривожлантириш механизминини такомиллаштириш зарурати туғилмоқда. Иқтисодий тизимни барқарор ривожлантириш тушунчасида икки хил ёндашув мавжуд: биринчидан, бу ҳар қандай якуний иқтисодий кўрсаткичларнинг белгиланган даражасини қўллаб-қувватлаш, иккинчидан, иқтисодий ўсиш кўрсаткичларининг энг юқори даражаларига эришиш.

Иқтисодий тизимнинг барқарор ривожланиши фундаментал иқтисодий тушунчадир. Барқарор ривожланиш иқтисодий тизимнинг асосий ижтимоий-иқтисодий ва экологик кўрсаткичларининг доимий сақланишини ифодалайди. Барқарорлик асосини ҳар қандай иқтисодий тизим самарали фаолият юритиши ва ривожланишининг муҳим шарти бўлган иқтисодий мувозанат ташкил қилади. Хусусан, талаб ва таклифнинг бозор мувозанатига эришиш кўплаб омилларга боғлиқ, аммо тизимда ҳар қандай ҳолда талаб пайдо бўлишини аниқлаш учун механизм ва талаб ҳолатининг ўзгаришларига ишлаб чиқаришнинг таъсир реакцияси бўлиши лозим. Ҳудуд иқтисодий тизимини барқарор ривожлантиришда қўйилган мақсадларига эришиш имкониятлари тўғрисидаги қуйидаги бир қатор ҳулосаларни келтириб ўтиш

лозим (1-жадвал).

Ҳудудларни барқарор ва жадал ривожлантириш учун уларнинг комплекс ва мутаносиб ижтимоий-иқтисодий ривожланишини, табиий хом ашё ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини, иқтисодий ва инвестициявий салоҳиятини, шунингдек, ҳудудларнинг бошқа қиёсий устунликларини баҳолашнинг ягона тизимини жорий этиш мақсадида статистик кўрсаткичлар ва сўровномалар натижалари асосида ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини рейтинг баҳолаш тизими жорий этилди ва бунда қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратишмоқда:

- барқарор ва мутаносиб иқтисодий тараққиётни таъминлаш, иқтисодий ислохотлар самарадорлиги;
- янги иш ўринлари яратиш, ишсизликни камайтириш ва меҳнат бозори самарадорлигини таъминлаш;
- ижтимоий хизматлардан фойдаланиш имкониятларини ошириш ва аҳоли турмуш сифатини яхшилаш;
- аҳоли ва бизнес учун зарур шарт-шароитлар яратиш, ишлаб чиқариш инфратузилмасининг барқарорлиги ҳамда ишончлилигини таъминлаш;
- ҳудудларнинг рақобатбардорлик даражасини ошириш, уларнинг иқтисодиётини янада диверсификация қилиш;
- ишбилармонлик муҳити сифатини яхшилаш, тадбиркорликни доимий қўллаб-қувватлаш ва жадал ривожлантириш;
- ҳудудларнинг молиявий мустақиллигига эришиш ҳамда банк-молия соҳасини ривожлантириш;
- маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг фуқаролар мурожаатлари билан ишлаш самарадорлиги ва маълумотларнинг очиқлигини ошириш.

Иқтисодиётни эркинлаштириш ва бозор механизмларини кенг жорий қилиш тамойилларига асос-

Ҳудуд иқтисодий тизимини барқарор ривожлантиришда қўйилган мақсадларига эришиш имкониятлари тўғрисида ҳулосалар		
Табиатга зарарли таъсир кўрсатмасдан ишлаб чиқаришни амалга оширишга имкон берувчи атроф муҳит билан уйғун ҳолда ўзаро муносабатларни амалга ошириш жараёнини шакллантириш.	Ижтимоий ривожланиш даражасини ошириш мақсадида иқтисодий фаолият натижаларидан фойдаланиш имконини берувчи иқтисодиёт ва ижтимоий соҳа ўртасида мувозанат учун шарт-шароитлар яратиш.	Келгуси ва ҳозирги авлодларлар манфаатларига йўналтирилган ҳудуд иқтисодий тизимини барқарор ривожлантириш механизмларини амалга ошириш.

1-жадвал. Ҳудуд иқтисодий тизимини барқарор ривожлантиришда қўйилган мақсадларига эришиш имкониятлари тўғрисида ҳулосалар.

ланган ислохотларнинг янги босқичида давлатнинг иқтисодийётадаги ролини камайитириш ва хусусий секторнинг иштирокини кенгайтириш бўйича навбатдаги ишларнинг натижадорлигини ошириш бугунги кунда иқтисодийётни бошқаришнинг аниқ, шаффоф ва натижага йўналтирилган механизмини ишлаб чиқишни тақозо этмоқда.

Шу билан бирга, ҳудудларда аҳолининг турмуш даражаси ва сифатини яхшилаш, хусусан, камбағалликни қисқартириш вазибалари кўп жиҳатдан иқтисодийётнинг барча тармоқ ва соҳаларининг рақобатбардошлигини ошириш ҳамда тадбиркорликни ривожлантириш учун фундаментал шароитларни яратиб бериш ҳисобига янги ва барқарор иш ўринларини ташкил этиш билан бевосита боғлиқдир.

Бу, ўз навбатида, иқтисодийётни таркибий жиҳатдан ислох қилиш ва ривожланишига алоқадор вазирилик ва идоралар фаолияти уйғунлигини таъминлашни, мавжуд муаммо ва тўсиқларни тезкорлик билан аниқлаш ва бартараф этишга асосланган замонавий ва инклюзив институционал тизимни жорий этишни талаб этади.

Ҳудуд иқтисодий тизимини барқарор ривожлантириш тамойилларини аниқлаш бўйича олиб борилган тадқиқотларда барқарор ривожланиш концепциясига асосланган қуйидаги хусусий тамойилларни ажратиб кўрсатишга замин яратилди:

– ҳудуд иқтисодий тизими элементларининг ўзаро боғлиқ ривожланишини ҳисобга олиш тамойили, яъни, ижтимоий, иқтисодий, экологик, ташқи муҳит

билан ўзаро муносабатининг зарурлигини ва муҳимлигини кўрсатувчи элементлар ўртасидаги ривожланиш мувозанатига амал қилиниши;

– ҳудуд иқтисодий тизимининг турли соҳаларида ривожланиши динамикасининг барқарорлигига эришиш тамойили, жумладан, иқтисодий натижаларга эришиш, ташқи иқтисодий фаолият олиб боришда самарадорлик, ижтимоий барқарорликни ошириш, экологик хавфсизликни сақлаш, ҳудуд иқтисодий тизими ва унинг қўйи тизимларида барқарор ривожланишнинг талаб қилинган даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар миқдорини аниқлаш орқали топилади;

– ҳудуд иқтисодий тизимини барқарор ривожлантиришни доимий таъминловчи ресурсларнинг пайдо бўлиши билан ифодаланадиган сўнги мақсадларнинг устуворлик тамойили.

Хулоса қилиб айтганда, бугунги кунда ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий тизим, шу жумладан, ҳудуд иқтисодий тизими махсус тамойилларга риоя қилган ҳолда барча манфаатдор томонларнинг эҳтиёжларини қондириш ҳисобига барқарор ривожланиш соҳасида етакчиликка интилади. Ҳудуднинг иқтисодий тизимини барқарор ривожлантириш ЯҲМни янада ўсишига олиб келади, бу эса, ўз-ўзидан ҳудуд аҳолисинининг даромади ва ҳаёт сифатини оширишга замин яратади. Даромади ва ҳаёт сифати ошган аҳоли тадбиркорликка, касаначиликка, фермерчиликка ҳамда ишлаб чиқаришга иштиёқи ортиб, бунинг натижасида ҳудуд бюджетига тушумлар салмоғи янада ошади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги 4947-сонли фармонининг 1-илоvasи “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”. // Lex.uz.
2. Кейнс Дж. Избранные произведения. М.: Экономика, 1993.
3. John Kenneth Galbraith. Economics in Perspective: A Critical History. // Princeton University Press; Reprint edition (August 29, 2017). <https://www.amazon.com/Economics-Perspective-John-Kenneth-Galbraith>.
4. Джуманиязов Ш.Р. Хуфёна иқтисодийёт ва унинг оқибатларини камайитириш йўллари. “Ўзбекистон статистика ахборотномаси” илмий электрон журнали. 2021 йил, 2-сон.

Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолиятини бошқаришда кластерларни ривожлантириш хусусиятлари Особенности кластерного развития в управлении сельскохозяйственными предприятиями Узбекистана Features of cluster development in the management of agricultural enterprises in Uzbekistan

Нафиса ХАДЯТУЛЛАЕВА,
Фарғона политехника институти тадқиқотчиси.

Аннотация

Мақолада қишлоқ хўжалиги корхоналарини ривожлантиришда кластерларнинг аҳамияти, мева-сабзавот кластерида узум ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш жараёнларини оптималлаштириш йўллари ҳамда афзалликлари ёритилган.

В статье изложены роль кластеров в развитии сельскохозяйственных предприятий, пути оптимизации производства и переработки винограда в плодовоовощном кластере и его преимущества.

The article outlines the role of clusters in the economic development of the region, ways to optimize the production and processing of grapes in the fruit and vegetable cluster and its advantages.

XX аср охиридан бошлаб ривожланган давлатлар иқтисодиётида рўй бераётган интеграциялашувнинг кичик даражаси мамлакатлар иқтисодиётида янги хўжалик юритиш тизимини шакллантириш йўли ҳисобланиб, ўзаро пировард маҳсулот ишлаб чиқарувчи, географик яқин бўлган корхона ва уларга хизмат кўрсатувчи ташкилотларни ўз ичига олган “кластер”лар яратилди. Кластерларни шакллантиришдан мақсад шаҳар, туман ва вилоятда яқин жойлашган бир хил соҳа корхоналари ва улар билан ягона технологик занжирда бўлган таълим, илмий, инжиниринг, консалтинг, стандартлаштириш, сертификатлаштириш ва бошқа хизматларни уйғунлаштириш орқали инновацион фаолиятни ташкил этиш асосида рақобатбардош товарлар ишлаб чиқаришга йўналтиришдан иборат.

Кластер французча атама бўлиб, ўзбек тилидаги панжа, бош, боғлам, гуруҳ, тўпланиш, турғун маъноларини англатади. Шунингдек, кластер танланма тадқиқотларнинг бир усули сифатида ҳам ифодаланади. Кластер назариясини ўрганиш жаҳон ҳамжамиятида тез суръатларда ўсиб бормоқда ва уни амалиётда қўллаш эса ҳудуд ва саноат тармоқларининг иқтисодий ривожланиши ҳамда ўзаро муносабатларга асосланган рақобат устунликларини таъминлашнинг асосий йўналишига айланган.

Хусусан, америка олимлари М.Портернинг “рақобатда устунлик назарияси”¹, М.Энрайт, С.Резенфельд, П.Маскелл ва М.Лоренценнинг “минтақавий кластерлар концепцияси”², А.Маршаллнинг “саноат ҳудудлари назарияси”³, П.Бекатиннинг

Калит сўзлар: инновация, кластер, минтақа, ривожланиш, вертикал, горизонтал ишлаб чиқариш, қайта ишлаш, токзорлар, мева-сабзавот, ички ва ташқи бозор, моделлаштириш.

¹ Портер М. Международная конкуренция. - М.: Международные отношения, 1993. С. 51,

² Enright M. Regional Clusters and Economic Development: A Research Agenda, in Staber, U., Schaefer, N. and Sharma, B., (Eds.) “Business Networks: Prospects for Regional Development, Berlin”: Walter de Gruyter, pp. 190- 213.

³ Маршалл А. Принципы экономической науки, т. I – III. Пер. с англ. — М.: Издательская группа «Прогресс», 1993.

“Итальян саноат округлари назариялари”⁴, М.Сторпернинг “идеал” ҳудудий кластер назариялари яратилган. Қўшимча қиймат ва “кластерлар занжири уйғунлиги” каби назариялар ҳам шу гуруҳдан ўрин олган. Келтирилган назарияларида кластер – ишлаб чиқарувчиларга рақобат устунлигини таъминлашда юқори самарали усул сифатида ҳудуддаги таълим, фан, технологик, иқтисодий ва бошқа хизмат кўрсатувчи субъектлар фаолияти билан уйғунлашган тизими эканлиги назарда тутилади.

Британия назариётчилар (Ж.Даннинг, К. Бримэн) “кластер”ни ўзаро ҳамкорликдаги институтлар тизими сифатида иқтисодиётнинг асосини белгиловчи институционал тизим деб ҳисоблайди. Мазкур тизим қатнашчиларининг ўзаро муносабати турлича, яъни расмий ва норасмий бўлганидек, кластерларнинг ҳам ташқи доираси кенг бўлади деган назарияга асосланилган.

Кластер назариясининг тадрижий ривожланиши, унинг икки фундаментал тавсифини ажратиб имконини беради:

биринчиси, кластерга уйғунлашган корхона ва фирмалар фаолияти аниқ турдаги товарлар бозори билан боғлиқ бўлиши зарур: вертикал (харид ва сотиш занжири) ва горизонтал (қўшимча бўлимлар ва хизматлар, шунга кетадиган махсус сарфлар, технологиялар ёки институтлар ва бошқа алоқалардан фойдаланиш);

иккинчиси – кластерлар географик яқин жойлашган ўзаро боғлиқликдаги корхоналар гуруҳи бўлиб, улар ўртасидаги ўзаро ижтимоий-иқтисодий муносабатнинг барқарорлашуви натижасида рақобатнинг ривожланиши, кўпроқ қўшимча қиймат ва бозорда устунликни таъминлаш имкониятларини яратишга қаратилади.

Бизнингча, республикамиз қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг кластер шаклига ўтишга кечроқ киришилгани сабабли, агросаноат иқтисодиётига оид илмий – тадқиқот ишларида кластерларни шакллантириш ва ривожлантириш масалалари етарлича ўрганилмаган, шунингдек, кластерлар тузиш, уларни самарали ривожлантириш, кластерларни агросаноатни иқтисодий барқарорлаштиришдаги роли, ишлаб чиқаришда кластерли ёндашувнинг афзалликлари атрофлича тадқиқ этилмаган.

Замонавий бошқарув қарорларини қабул қилишда кластерларнинг Ўзбекистон минтақавий ҳу-

дудларида юзага келиши ва ривожланиши қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этишнинг оптимал ва инновацион шакли ҳисобланади. Мева-сабзавот кластерини шакллантириш ва унинг таркибини илмий асослашда анъанавий бўлган экин майдони, ўртача ҳосилдорлик, яппи ҳосил, рентабеллилик ва иқтисодий кўрсаткичлар билан чегараланиш етарли бўлмайди. Бу ерда, ички ва ташқи бозорни рақобатли, сифатли ва харидоргир бўлган ҳўл ва қайта ишланган маҳсулотлар билан таъминлаш, бундан ташқари ижтимоий ва экологик самаралар – малакали меҳнат ўринлари сонини кўпайтириш, аҳолининг таълим ва маданий даражасини ошириш, меҳнатга лаёқатлилик даврининг ўсишини таъминлаш, ишсизлар сонини камайтириш, табиий ресурсларни асраш каби жараёнларни ҳисобга олиш зарур бўлади.

Ўзбекистонда мева-сабзавотчиликни жадал ва инновацион ривожлантириш учун мева-сабзавот кластери иккита йўналишда ташкил этилмоқда. Биринчи йўналиш: мева-сабзавот маҳсулотларини ишлаб чиқаришдан то сотишгача бўлган белгиланган жараёни мустақил равишда амалга оширувчи ягона ёки ўзаро боғлиқ корхоналар гуруҳи доирасида мева-сабзавот маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ташкил этиш кластери. Иккинчи йўналиш: қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларига қишлоқ хўжалиги юмушларини ташкил қилиш учун экиш материали, аванс тўловларини тақдим этувчи ва улардан ишлаб чиқарилган маҳсулотни келишилган нархларда сотиб олувчи қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари, тайёрловчи корхоналар, қайта ишловчилар, экспорт қилувчилар ўртасида кафолатланган шартномалар асосида “уруғ – кўчат – маҳсулот етиштириш – тайёрлаш – сақлаш – қайта ишлаш – транспортировка қилиш – бозорга етказиш” тамойили бўйича узлуксиз занжирни шакллантиришни кўзда тутувчи мева – сабзавот маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ташкил этиш кластери.

Мева – сабзавот кластер таркибига кирадиган қишлоқ хўжалиги корхоналарини рақобатли устунликлари шакллантирилади, энг муҳими, мослашувчанлик ва бозордаги барча ўзгаришларга тезда жавоб бериш имкониятлари ошиб боради. Қишлоқ хўжалик тармоқларини кластерлаштириш капитал ва технологиялар оқимини, тўғридан – тўғри инвестицияларни ошишига имкон беради, натижада ҳудудга молиявий воситалардан ташқари, янги ин-

⁴ Бераттин П. - Becattini G. From Marshalls to the Italian «Industrial Districts» / www.copetivness.org. 2015

новацион технологиялар, интеллектуал ресурслар, бошқарув кўникмаларини олиб келади.

Бу жараёнлар республикамызда мева-сабзавот кластерлари маҳсулот ишлаб чиқаришдан то сотишгача бўлган жараёни мустақил равишда амалга оширувчи ягона ва ўзаро боғлиқ гуруҳлар доирасида, кафолатланган шартномалар асосида “уруғ – кўчат – маҳсулот етиштириш – тайёрлаш – сақлаш

– қайта ишлаш – транспортировка қилиш – бозорга етказиш” тамойили бўйича шакллантирилади, шунингдек, кластер иштирокчиларининг шахсий ва жалб қилинган молиявий маблағлари ҳисобига қўшимча қийматлар занжири бўйича кластер усулида мева-сабзавот маҳсулотлари ишлаб чиқариш ташкил этилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бурханов А., Абдувоҳидов А., Тошбоев Б. (2019). Ўзбекистонда кластерлар фаолиятини ташкил этишнинг ўзига хос жиҳатлари // AGRO – ИЛМ. “O‘zbekiston qishloq va suv xo‘jaligi” журнали илмий иловаси. 3(59). 107-109-б.
2. Зоҳидов Г.Э. (2016). Ишлаб чиқаришни кластер усулида ташкил этиш ва бошқариш услубиёти // Монография. – Тошкент: “Fan” нашриёти. 157-б.
3. Тошболтаев М. (2019). Инновацион кластерларнинг моҳияти ва ривожланиш истиқболлари / AGRO – ИЛМ. “O‘zbekiston qishloq va suv xo‘jaligi” журнали илмий иловаси. 3(59). 3-4-б.
4. Урдушев Х., Эшонқулов С., (1), (2019). Қишлоқ хўжалигини модернизация қилишда мева-сабзавот кластерида тоқзорларини жойлаштиришни такомиллаштириш/ «Ўзбекистонни ривожлантиришнинг Ҳаракатлар стратегияси: Макроиқтисодий барқарорлик, инвестицион фаоллик ва инновацион ривожланиш истиқболлари» мавзусида халқаро илмий-амалий анжуман илмий маъруза ва мақолалар тўплами. V шуъба. 2019 йил 27–28 май.

УЎТ: 336:330.3(575.1)

Тўқимачилик корхоналарида инвестиция фаолиятини бошқариш самарадорлиги

Эффективность управления инвестиционной деятельностью на текстильных предприятиях

Efficiency of investment activity management at textile enterprises

Махфуза РУСТАМОВА,
Фаргона политехника институти тадқиқотчиси.

Аннотация

Мақолада ҳозирда жаҳоннинг ривожланаётган мамлакатларида инвестиция фаолиятини молиялаштириш амалиётини такомиллаштириш, хусусан, уларнинг янги бошқарув манбаларидан фойдаланиш даражасини ошириш, компанияларнинг инвестицион фаолиятини бошқариш амалиётига инновацион усулларни жорий этишга бағишланган айрим муаммолар кўриб чиқилган.

В статье рассматриваются некоторые проблемы, которые в настоящее время решаются в совершенствовании практики финансирования инвестиционной деятельности в развивающихся странах мира. В частности, повышение уровня использования ими новых управленческих ресурсов, внедрение инновационных методов в практику управления инвестиционной деятельностью компаний.

The article discusses some of the problems that are currently being addressed in improving the practice of financing the investment activities in developing countries, in particular, by increasing the level of use of new management resources, introduction of innovative methods in the practice of managing investment activities of companies.

Инвестиция жараёнларини молиялаштириш макро кўламда ресурс салоҳиятининг ички тузилмавий элементларига асосланади. Инвестиция жараёнининг ўзи эса инвестиция харажатлари, асосий ва жорий активларга инвестицияланган капитал қийматининг ўсиши ёки ушбу капитал қиймати ўсишининг молиявий мазмуни олинган даромад билан белгиланади. Умуман, инвестицион фаолиқнинг самарадорлиги нафақат молиявий балки, иқтисодий ёки ижтимоий тавсифдаги самарадорлик билан ҳам белгиланади.

Иқтисодийёт трансформацияси ва халқаро интеграциялашуви, иқтисодийётда таркибий ва тузилмавий ўзгаришлар тобора кучайиб борган сари янги хўжалик субъектларининг пайдо бўлиши, уларнинг ва мавжудларининг кучли рақобат ҳамда

турли омиллари таъсири юқори бўлган шароитда яшаб қолиши ва ривожланиши тобора мураккаблашиб бораверади. Бу ҳолат инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришга нисбатан бўлган талаб ва масъулиятни ҳам янада оширишга олиб келади, ўз навбатида, янгидан-янги усулларнинг пайдо бўлишига ҳам сабаб бўлади. Шу сабабдан инвестиция фаолиятини молиялаштиришда мазкур фаолиятни ташкил этишда барча омилларни олдиндан тўлиқ ҳисобга олиш, ўрганиш ва баҳолаш талаб этилади. Одатда инвестицион фаолиқни молиявий-иқтисодий самарадорлигини баҳолашда халқаро амалиётда кенг қабул қилинган кўрсаткичлар тизими ҳисобланиб, улар қуйидагилардан иборатдир.

Ҳар бир тўқимачилик саноати корхоналаридан фойдаланиш жараёнида корхона томонидан маълум

Калит сўзлар: инвестиция, инвестицион фаолият, инвестицион бошқарув, инвестицион харажатларни бошқариш.

ИНВЕСТИЦИОН ФАОЛИЯТ

бир ҳажмда ўз ихтиёридаги ҳамда четдан жалб қилинган молиявий ресурслар бошланғич омил сифатида жараёнга йўналтирилади. Ушбу молиявий фаолликнинг мақсади, албатта, киритилган ҳар бир сўм инвестиция учун тегишли улушларда даромад олишдан иборатдир.

ган умумий қиймати 30000,0 минг АҚШ долларида иборат инвестиция лойиҳасининг молиявий таҳлили амалга оширилди.

Инвестиция лойиҳасини амалга ошириш муддати 5 йил бўлиб, лойиҳа доирасида тўқимачилик саноати

1-чизма. Инвестиция лойиҳасининг молиявий-иқтисодий самарадорлигини баҳолаш кўрсаткичлари¹.

Инвестиция лойиҳаларини молиявий таҳлил этиш улар самарадорлигини очиб беришда марказий ўринни эгаллайди. Молиявий таҳлил лойиҳадан келади-ган самарани қўлга киритиш йўллари очиб беради. Жаҳонда инвестиция лойиҳаларининг самарадорлигини баҳолашда UNIDO услубиётидан кенг фойдаланилади. Ушбу услубиётда инвестиция лойиҳасини молиялаштиришда қарорлар қабул қилиш, инвестиция олди тадқиқотлари учун мўлжалланган капитал қўйилмаларнинг самарадорлигини баҳолашнинг жаҳон тажрибаси ўз аксини топган. Буларнинг барчаси бозор таҳлилининг жиҳатларига, шунингдек, техник иқтисодий асослаш (ТИА) билан боғлиқ хом ашё базасини баҳолаш, қурилиш майдонини танлаш, лойиҳалаштириш ва технологияларни танлаш, инвестиция лойиҳаларини инвесторларнинг ўз маблағлари ёки ташқи молиялаш манбалари эвазига молиялаштиришни таъминлаш каби масалалар инвестиция лойиҳаларининг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш жараёнларига тегишлидир. Фарғона вилояти Қўштепа тумани “Fergana global textile” МЧЖ пахта-тўқимачилик кластери томонидан 2021-2025-йилларда пахта ҳосилини етиштириш ва қайта ишлаш бўйича амалга оширилиши кўзда тутил-

кластерида фаолият кўрсатувчи корхоналар билан бирга қўшимча ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш инфратузилмасини шакллантириш ҳам кўзда тутилган. Инвестиция лойиҳасининг самарадорлигини баҳолашнинг асосий кўрсаткичларидан бири бу – инвестицияларни қоплаш муддати ҳисобланади. Инвестицияларни қоплаш муддати (PP) қуйидаги боғлиқликдан келиб чиққан ҳолда ҳисобланади:

$$PP = \frac{I_0}{\sum CF_t} \cdot t;$$

Бу ерда: I_0 – бошланғич инвестициялар қиймати;

$\sum CF_t$ – инвестиция лойиҳасини амалга оширишдан олинган пул тушуми суммаси;

t – инвестицияларни киритиш даври.

Инвестиция лойиҳаларининг реал самарадорлигини дисконтланган қийматлар асосида аниқла-нувчи бир қатор молиявий таҳлил кўрсаткичлари акс эттиради. Ушбу кўрсаткичлар қаторига қуйида-гиларни киритиш мумкин:

– соф жорий қиймат (NPV);

¹ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Фарғона вилояти Қўштепа тумани “Fergana global textile” МЧЖда амалга оширилиши белгиланган инвестиция лойиҳасининг молиявий кўрсаткичлари²

Кўрсаткичлар	Йиллар				
	2021 йил	2022 йил	2023 йил	2024 йил	2025 йил
Инвестиция лойиҳасининг операцион даромадлари (минг АҚШ доллари)	7295	7525	8104	8394	8682
Инвестиция лойиҳасининг операцион харажатлари (минг АҚШ доллари)	4526	5245	5985	6922	7322

– дисконтлаштирилган кўрсаткичлар бўйича инвестициялашнинг қисқа ва узоқ муддати учун инвестицияларнинг рентабеллиги (PI);

– инвестицияларнинг дисконтлаштирилган қоплаш муддати (DPP).

Ўзбекистонда асосий капиталга инвестиция киритиш жараёнларининг самарадорлиги аниқланган устувор омиллари билан боғлиқлик даражаси юқори эканлигидан далолат беради. Соф жамланма молиявий натижаларнинг асосий капиталга киритилган инвестицияларга нисбати кўрсаткичи инвестиция жараёнларининг интеграл самарадорлиги сифатида танланди ва унга қуйидагилар салбий таъсир кўрсатаётганлиги аниқланди:

- банкларнинг суств инвестиция фаоллиги ва актив операцияларда узоқ муддатли инвестиция кредитларининг салмоқли улуши, бу асосан мамлакатда кредит ташкилотларининг узоқ муддатли

мажбуриятлари чекланганлиги билан изоҳланади;

- зарар кўриб ишлаётган корхона ва ташкилотларнинг умумий сонидаги улуши, бу инвестиция жараёнлари самарадорлигини сезиларли даражада пасайтиради ва ялпи маҳсулот рентабеллигининг камайиши билан намоён бўлади.

Ўзбекистонда тўқимачилик саноати корхоналари маҳсулотлари рақобатбардошлигини ошириш ва унда инвестициялардан самарали фойдаланишга қаратилган давлат дастурларининг амалга оширилаётганлиги ва унга инвестицияларни жалб этишдаги алоҳида имтиёз ва рағбатлантиришларнинг тақдим этилаётганлиги мазкур тармоқнинг мавжуд имконияти ва устуворлик жиҳатларига таянган ҳолда уларни ривожлантиришнинг белгилаб берилган алоҳида йўналишлари ва прогноз кўрсаткичлари ижросини таъминлашда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Кузиева Н.Р. Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар фаолиятини рағбатлантиришнинг молия-кредит механизмини такомиллаштириш йўналишлари. Иқтисодиёт фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т., 2008 й.

2. Ҳайдаров Н.Ҳ. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида корхоналар инвестицион фаолиятидаги молия-солиқ муносабатларини такомиллаштириш масалалари (хорижий инвестицияли корхоналар мисолида): иқтисодиёт фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертация автореферати. – Тошкент. 2003 й. 22-б.

3. Мустафакулов Ш.И. Ўзбекистонда инвестицион муҳит жозибадорлигини оширишнинг илмий-услубий асосларини такомиллаштириш. и.ф.д. (DSc). дисс. автореферати. Т., 2017 й.

² Фарғона вилояти Қўштепа ва тумани ҳокимлиги Инвестициялар бўлими маълумотлари асосида тайёрланган.

Аҳолига уй-жой коммунал хизмат кўрсатишни ривожлантириш моделини ишлаб чиқиш механизми Механизм разработки модели развития жилищно- коммунального обслуживания населения Mechanism for developing a model for the development of housing and communal services for the population

Фируза АЧИЛОВА,
ТАТУ Қарши филиали мустақил тадқиқотчиси.

Аннотация

Мақолада қишлоқ жойларда аҳолига коммунал хизмат кўрсатишни ривожлантиришда банкларнинг роли кўрсатилган. Коммунал хизмат кўрсатишни бошқаришнинг математик модели ва ахборот коммуникацион технологияларидан фойдаланиш масалалари ёритилган. Қишлоқ аҳолисига коммунал хизмат кўрсатишни математик моделилаштириш ва автоматлаштиришни такомиллаштириш мақсадида маълумотлар базасини яратиш ва амалиётга жорий қилиш борасидаги муаммолар ўрганилган.

В статье упоминается роль банков в развитии коммунальных услуг в сельской местности. Математическая модель управления коммунальными службами и информационно-коммуникационными технологиями. Математическое моделирование коммунальных услуг для сельского населения и решение проблем в создании и реализации базы данных были изучены для улучшения автоматизации.

The article mentions banks' role in the development of public utility services in rural areas. Mathematical model of utility service management in information and communication technologies, mathematical modeling of utility services to improve automation for rural population and problem solving by database creation and implementation have been studied.

Сўнгги йилларда республикада аҳолига уй-жой коммунал хизмати кўрсатиш борасида ҳукумат томонидан амалга оширилаётган изчил тадбирлар, коммунал хизмат соҳасидаги алоҳида олинган тармоқларни ривожлантириш бўйича қабул қилинаётган қатор қарор ва дастурий йўналишлар хизмат кўрсатиш ҳамда сервис соҳасини, шунингдек, коммунал хизмат кўрсатиш соҳасининг юқори суръатлар билан ривожланишига олиб келмоқда.

Бу ўринда мамлакатимиз Президенти ташаббуси билан қишлоқ аҳоли пунктларининг меъморий қиёфасини тубдан янгилаш, йўл-транспорт,

муҳандислик-коммуникация инфратузилмаси ҳамда ижтимоий соҳа объектларини барпо этиш ва шу асосда аҳолининг турмуш маданиятини юксалтириш ҳамда дунёқарабини кенгайтириш мақсадида “Обод қишлоқ” жамғармалари ташкил қилинди.

Аҳолига уй-жой ва коммунал хизмати кўрсатиш масаласи ҳал этилаётганда шуни эътиборга олиш керакки, хизмат кўрсатиш соҳасининг шаклланиши, фақатгина чегараланган талабнинг таъсири остида намоён бўлмайди. Бунда устун самарадорликка эришиш керак, яъни, шу хизматларга эҳтиёжни шакллантириш зарур. Янги технология ва ривожланган мамлакатлар

Калит сўзлар: ахборот коммуникацион технология, хорижий инвестор, илғор технология, имитация, маълумотлар базаси, интеллектуал, комбинация, концепция, сегмент, модел, веб портал, илмий тадқиқот, ишланмалар, автоматлаштирилган ахборот база.

тажрибасидан фойдаланиб, бошқаришни йўлга қўйиш лозим. Хизматларнинг ўзи истеъмолчи учун бевосита қулайликлар тўғрисида даркор.

Фақат шундай қилгандагина талабнинг тузилмаси ўзгариши мумкин. Бунда давлатнинг таъсири ҳам эътибордан четда қолмайди, албатта.

Аҳолини уй-жой ва коммунал хўжаликларини ривожлантиришда банкларнинг ҳам таъсири катта. Шу ўринда “Ипотекабанк” Қашқадарё вилояти бўлимининг фаолияти ҳам уй-жой ва коммунал хўжаликлар билан ҳамкорликда иш олиб боришга йўналтирилган. Аҳолининг бўш пул маблағларини жалб қилиш ва ундан самарали фойдаланиш, устав фондиди кўпайтириш, уй-жой қурилиш инвестиция дастурларини амалга ошириш, корхоналар эркин маблағларини депозитларга жалб қилиш, шу билан бирга уй-жой ва коммунал хўжаликларини ривожлантиришга эътибор қаратишмоқда. Уй-жой коммунал хўжаликларни бошқаришда банкларнинг иштироки муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Уй-жой ва коммунал хўжалик ижтимоий-маданий мажмуанинг энг йирик тармоқларидан бири бўлиб, аҳолини турмуш даражасини баркамоллигини яратишнинг асосий мезони ҳисобланади. У ўз навбатида, бир неча тармоқлардан иборат:

Газлаштириш, сув билан таъминлаш, канализация, иссиқлик билан таъминлаш, кўча ва хиёбонларни тозалаш, меҳмонхона хўжалиги, кўча ва хиёбонларни электрлаштириш, электротранспорт, қабристонларни тартибли сақлаш ва ҳ.к.

Аҳолига уй-жой коммунал хўжалик хизматини кўрсатишни талаб даражасида бошқариш тасодифий омилларга ҳам боғлиқ бўлади. Бу омилларга об-ҳаво иқлими, мавсумий ва йиллик тўлов, квартира тўловидан тортиб меҳмонхона, электр энергияси, газ тўловлари ва бошқалар киради. Бундан кўриниб турибдики, коммунал хизматларини тўғри йўлга қўйиш ва бошқариш, нақд пул тушимига ҳамда пул айланишига ҳам ижобий таъсир кўрсатади.

Бозор шароитида турар-жой муаммосини кескин чоралар билан бартараф этишни талаб қилади. Бунда кишилар давлат уйларида бепул фойдаланмайди, балки, уларни ўз жамғармалари ҳисобидан сотиб оладилар. Жадал суратлар билан ишлаш иш сифатини юқори даражада кўтариб қолмай, балки кишиларнинг уй-жой ва коммунал хизматлар билан таъминланишини ҳам тезлатади.

Аҳолини уй-жой билан таъминлаш масаласида янги қурилишларнинг ҳам роли анча катта. Уй-жой қурилиши масаласида энг муҳими, қурилишни материаллар

билан таъминлаш масаласи ҳисобланади. Бунда бозор иқтисодиётига мос шароитда материаллар бозорини, яъни, биржаларни яратиш ва улар фаолиятини такомиллаштириш, маҳаллий қурилиш материаллари ҳисобига қурилиш базаларини кенгайтириш зарурдир.

Коммунал хўжалик уй-хўжалигини ривожлантириш билан боғлиқ. Уй-жой коммунал хўжалиги ривожланишидаги асосий муаммолардан бири, шу тармоқни бошқариш муаммосидир.

Дунёдаги барча ривожланган мамлакатларда аввало, аҳолига маълум хизматларнинг муқобил математик модели яратилиб, уни атрофича таҳлил қилиш асосида мазкур соҳа жараёнларига ўзгартиришлар киритиб борилади. Натижада, кўриладиган жараённинг муттасил иқтисодий самарадорлиги сақланади.

Худди шунингдек, ижтимоий соҳага йўналтирилган бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш шароитида ҳудудий бошқариш тизимида ўта мураккаб ва кўп вариантли объект ҳисобланган аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаси ҳолатини ва тараққиётини ҳамда келажагини илмий асослаш нуқтаи назаридан мажмуий прогноз қилиш ва бошқарувнинг истиқбол ечимларини тизимли моделлаштириш жуда ҳам самарали усулдир.

Уй-жой коммунал хўжалиги стохастик характерга эга бўлган жараёнлардан иборат бўлиб, уй-жой коммунал хўжаликларни бошқариш тасодифий омилларга ҳам боғлиқ бўлади. Бу омиллар об-ҳаво, климатик, сезонли ва бошқалар. Пуллик тўловларнинг ҳажми квартира тўловидан тортиб, меҳмонхона, электр энергия, газ тўловлари ва бошқаларга олиб борилади.

Бундай ҳисоб-китобларни олиб боришда математик моделлаштиришнинг муҳим йўналишларидан бири бўлган статистик таҳлил усули билан аҳолига коммунал хизмат кўрсатиш жараёни моделлари функционал кўринишда қуйидагича ифодаланади.

$$\begin{aligned} KX_t^k &= f(t); KX_t^{wo} = f(KX_{t-1}^k, A_t); KX_t^{kxsk} = f(A_t); \\ KX_t^{ikxs} &= f(t); \\ KX_t^{fo} &= f(KX_{t-1}^k, A_t, KX_t^{wo}); KX_t^w = f(KX_t^{ijs}, A_t); (1) \\ KX_t^f &= f(KX_t^w, t); KX_t^g = f(A_t, t); KX_t^{Rx} = f(t); \end{aligned}$$

$$KX_t^{fd} = \frac{KX_t^f}{A_t}, (2)$$

Бу ерда KX_t^k – йилда давлат капитал маблағларини киритиш ҳажми, минг сўмда; KX_t^{wo} – йилда уй-жой қурилиш, учун ажратилган майдон ҳажми, минг кв м.; KX_t^{kxsk} – йилда уй-жой коммунал хўжалиги томонидан қуриш учун ажратилган майдон ҳажми, минг кв.м.; KX_t^{ikxs} – йилда шахсий уй-жой қуриш учун ажратилган

майдон ҳажми, минг кв.м.; $KX_t^{fo} t$ – йилда давлат капитал маблағлари фонди жами, минг кв.м.; $KX_t^w t$ – йилда уй-жой қурилиши учун барча манбалар маблағларини киритиш ҳажми, минг кв.м.; $KX_t^{fd} t$ – йилда бир яшовчи учун жами майдон, кв.м.; $KX_t^f t$ – йилда уй-жой қуриш учун ажратилган майдон ҳажми, минг кв.м.; $KX_t^s t$ – йилда меҳмонхоналарда ажратилган жой; $KX_t^{Rk} t$ – йилда коммунал хўжаликлар учун ажратилган маблағларнинг ҳажми, минг сўмда.

Уй-жой қурилиш ва коммунал хўжалик мажмуини ривожлантиришда аҳоли сонининг ўсиши ва аҳолини уй-жой билан таъминлашнинг рационал меъёрларига асосланиб, уй-жойга бўлган эҳтиёжини ҳисоблаш алгоритмини қуйидагича белгилаймиз:

$$P = \alpha - \delta + \Delta\alpha, \Delta\alpha = \lambda\eta\Delta A \quad (3)$$

бу ерда P – ҳудудда уй-жой қурилиши эҳтиёжининг ҳисоби қиймати; α – мавжуд бўлган уй-жойлар; δ – ишдан чиққан уй-жойлар; $\Delta\alpha$ – уй-жойга бўлган эҳтиёжнинг ошиши; $\lambda\eta$ – рационал меъёрга асосан, аҳолининг уй-жой билан таъминланганлик даражаси; ΔA – аҳолининг ўсиш динамикаси.

Аҳолининг уй-жой билан таъминланганлик даражаси қуйидаги кўринишни олади:

$$\alpha = (\lambda\eta - \lambda\varphi) * \Delta A \quad (4)$$

бу ерда $\lambda\eta$ – аҳолини уй-жой билан меъёрий таъминлаш кўрсаткичи;

$\lambda\varphi$ – аҳолининг уй-жой билан таъминланганлигининг ҳақиқий кўрсаткичи, A – аҳоли сони.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, аҳолининг кескин ўсиши натижасида уй-жой билан таъминлаш бир оз қийинчиликларга олиб келади. Коммунал хўжалик ўзига бир қанча тармоқлар билан боғлиқ бўлган соҳаларни ўз ичига олади. Бу соҳалардан бири аҳолига маданий хизмат кўрсатишдир. Ижтимоий маданий хизмат тармоқларига бўлган эҳтиёжни биз қуйидагича ҳисоблаймиз.

$$Q = \beta - \varepsilon + \Delta A, \Delta A = 0,0001 * \nu \Delta A \quad (5)$$

бу ерда: Q – объектлар қуриш учун эҳтиёж; β – ҳудуднинг уй-жой билан таъминланганлиги; ΔA – аҳолининг ўсиши ҳисобига ҳудуднинг уй-жой билан таъминланганлиги; ε – ишдан чиқиб қолган объектлар сони; ν – 10000 киши ҳисобида уй-жой билан таъминланганлик даражаси.

Аҳолининг ҳақиқатда уй-жой билан таъминланганлик даражасини қуйидагича ҳисоблаймиз.

$$\beta = 0,0001 (\nu - \nu\varphi) * A \quad (6)$$

бу ерда ν – рационал меъёр бўйича таъминланганлик; $\nu\varphi$ – ҳақиқатда таъминланганлик даражаси.

Аҳолига хизмат кўрсатишда, аҳолининг турмуш даражаси билан боғлиқ бўлган яна бир асосий кўрсаткичлардан бири, бу инфратузилма тараққиётини ривожлантиришдир.

Хулоса қилиб айтганда:

– коммунал хизматлар кўрсатиш ва сервис соҳасини жадал ривожлантириш учун қулай шароит яратиш, унинг иқтисодиётдаги улушини ошириш, хизмат кўрсатиш соҳаси тармоқларида банд бўлганлар сонини кўпайтириш керак;

– аҳолига коммунал хизмат кўрсатиш, аҳоли турмуш даражасини ривожлантириш талабларидан келиб чиққан ҳолда, интеграл демографик кўрсаткичлар учун бутун аҳолига коммунал хизмат кўрсатишнинг муқобил режасини тузиш керак.

Аҳолига уй-жой ва коммунал хизмати кўрсатиш масаласи ҳал этилаётганида шуни эътиборга олиш керакки, хизмат кўрсатиш соҳасининг шаклланиши, юқорида айтилганидек, фақатгина чегараланган талабнинг таъсири остида номоён бўлади. Бунда устун самарадорликка эришиш керак, яъни, шу хизматларга эҳтиёжни шакллантириш зарур. Янги технология ва ривожланган мамлакатлар тажрибасидан фойдаланиб, бошқаришни йўлга қўйиш керак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримова В.А., Зайнутдинова М.Б. Информационные системы. Т: «Aloqachi», 2017.
2. Jaroslav Pokorny, Vaclav Repa "Information Systems Development. Business Systems and Services: Modeling and Development". 2011.
3. С.С. Ғуломов, Р.Х.Алимов. Ахборот тизимлари ва технологиялари, Дарслик, Тошкент, 2000.
4. А. Алексеев. Введение в Web-дизайн. Учебное пособие. – М.: ДМК Пресс, 2019.
5. С.С. Ғуломов, Р.Х. Алимов. Ахборот тизимлари ва технологиялари, Дарслик, Тошкент, 2000.
6. III. Арте. Структурный подход к организации баз данных. М.: Финансы и статистика, 2010.
7. Peters T. The circle of innovation. USA, NY: Alfred A. Knopf, 2006.
8. <https://egrinf.com/> - Коммунал сервис.
9. <https://my-gkh.ru/> - Управляющая компания.

УЎТ: 331.45. (575.1)

Мамлакатимизда қурилиш материаллари саноати ривожланишининг устувор йўналишлари Приоритетные направления развития промышленности строительных материалов в нашей стране Priority directions for the development of the building materials industry in our country

Наргиза УМАРОВА,
ТДИУ таянч докторанти.

Аннотация

Мақолада қурилиш материаллари саноатини ривожлантиришнинг аҳамияти ёритилган, тармоқнинг кейинги йиллардаги ривожланиш тенденциялари таҳлил қилинган ва мазкур тармоқни ривожлантиришнинг устувор йўналишлари кўрсатилган.

В статье освещена сущность развития промышленности строительных материалов, проанализированы тенденции развития отрасли в последние годы, показаны приоритетные направления развития данной отрасли.

The article highlights the essence of the development of building materials industry, analyzes the trends in the development of the industry in recent years, indicates the priority directions for the development of this industry.

Янги Ўзбекистонда қурилиш материаллари саноатини замонавий талаблар асосида ривожлантириш бўйича кенг қамровли ишлар амалга оширилмоқда. Мамлакатимизнинг 2035 йилгача ривожланиш стратегияси концепциясига мувофиқ “Замонавий қурилиш стандартларини жорий қилиш асосида” қурилиш соҳасини, жумладан, қурилиш материаллари саноатини ислоҳ этиш олдимизга қўйилган вазифалар ижросини таъминлашда улкан аҳамият касб этади [1].

Республика қурилиш материаллари ишлаб чиқарадиган кўп тармоқли саноатга эга. **Қурилиш материаллари саноати** – уй-жой қурилиши, саноат, қишлоқ хўжалиги ва бошқа қурилиш соҳалари учун қурилиш материаллари ишлаб чиқарувчи саноатдир. У бир қанча тармоқларни ўз ичига олади. Цемент, асбест-цемент, деворбоп материаллар, юм-

шоқ ёпқич ва гидроизоляция материаллари, табиий тошлардан қоплама материал (плита)лар, норуца қурилиш материаллари, қурилиш керамикаси, иссиқлик изоляцияси материаллари, оҳақ, гипс, боғловчи материаллар ва улардан буюмлар, санитария-гигиена жиҳозлари, полимер хом ашёдан қурилиш материаллари ва буюмлар, темир-бетон конструкциялари ва бошқа ишлаб чиқариш тармоқлари мавжуд [2].

Қурилиш соҳасида ишлаб чиқариш корхоналари томонидан аҳолини сифатли қурилиш материаллари билан таъминлаш, тармоқ корхоналарини модернизациялаш орқали импорт ҳажмини камайтириб, экспортбоп маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажминини кенгайтириш, ишлаб чиқариш қувватларини ишга тушириш орқали янги иш ўринларини яратиш, пировардида ички бозорда қурилиш материаллари нархининг ошиб кетишининг олдини олиш ва

Калит сўзлар: қурилиш материаллари саноати, қурилиш материалларининг экспорти, минтақаларда қурилиш материаллари саноатини ривожлантириш, соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишлари.

уларни арзонлаштириш соҳа ривожда муҳим омил бўлмоқда.

Ўзбекистонда табиий хом ашёлардан қурилиш материаллари сифатида фойдаланиш тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалади. Айниқса, бинолар қурилишида хом ғишт, гувала, ёғоч синч, ганч, оддий тупроқ (лой)дан тикланадиган пахса асрлар давомида асосий қурилиш материаллари бўлиб келган. Хумдонларда пиширилган ғишт, сопол, чинни кошин, ганч, йўнилган гранит, мрамар тошлар сарой, мадраса, масжид, рабоблар қурилишида кенг қўлланилган. Қурилиш материаллари саноати халқ ҳўжалигидаги саноат тармоғи сифатида XX аср бошларида пайдо бўлди. XX асрнинг 20 йилларидан бошлаб дастлабки қурилиш материаллари саноати корхоналари (цемент, ғишт заводлари) қурилиши бошланди ва қисқа муддатларда цемент саноати, шиша-ойна саноати, тошга ишлов бериш (тоштарошлик), норуа қурилиш материаллари корхоналари барпо этилди.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда янги саноат объектлари, турар-жойлар, таълим ва тиббиёт муассасалари ва бошқа ижтимоий-маиший объектларни таъмирлаш ва реконструкция қилиш бўйича кенг қўлмали ишлар амалга оширилиб, уларда замонавий архитектура ва юқори технологияли қурилиш материаллари қўлланилди. Ижтимоий соҳа объектлари, нотурар ва аҳоли турар жойлари учун сифатли, арзон, замонавий қурилиш материаллари ишлаб чиқарилди. Бу мамлакатимизда қурилиш материаллари саноатини ривожлантиришнинг заруратини янада оширди. Шу эҳтиёж мамлакатимизда мазкур тармоқ ўсишини талаб қилмоқда. Давлатимиз томонидан бу борадаги юксалиш учун қўлай замин яратилдики, 2017 йилга қадар тармоқда 7 минг 995 та корхона фаолият юритган бўлса, ҳозирги кунда мамлакатимизда 11 мингдан ортиқ қурилиш материаллари ишлаб чиқарувчи корхоналар фаолият юритмоқда, 180 турдаги қурилиш материаллари ишлаб чиқарилмоқда. Бу кўрсаткич 2017 йилда 120 турни ташкил қилар эди. 2016-2021 йилларда қурилиш материаллари ишлаб чиқариш ҳажми ўсди [3].

Мамлакатимиз ҳудудларида қурилиш материаллари саноатини ривожлантириш учун керакли хом ашё ресурсларининг мавжудлиги мазкур тармоқни ривожлантириш салоҳияти юқорилигини билдиради. Бу борада Республикаимизнинг деярли ҳамма вилоятларида қўм, шағал, оҳак, мергель, мрамар, гранит, гипс, гилмоя сингари қурилиш хом ашёси

кўп учрайди. Шу хом ашёлар асосида Ўзбекистонда кўп тармоқли қурилиш материаллари саноати ривожланмоқда.

Мамлакатимизда қурилишнинг “нони” ҳисобланган цемент саноати айниқса тез ривожланмоқда. Ҳозирги пайтда республика ўзини цемент билан таъминланмоқда. Бекобод, Қувасой, Ангрен, Навоий ва Оҳангаронда йирик цемент заводлари ишлаб турибди. Ўзбекистон цемент ишлаб чиқариш бўйича МДҲ давлатлари орасида Россия, Украина ва Қозогистондан кейин тўртинчи ўринда туради. Ангрен гилмоясини қайта ишлаш жараёнида ажратиб ташланадиган чиқинди асосида оқ цемент ишлаб чиқарилиши цемент ишлаб чиқариш соҳасидаги асосий ютуқлардан бири ҳисобланади. Бу цемент арзонга тушади ва уни хоҳлаган рангга бўяш мумкин.

Қурилиш материаллари саноатининг кейинги йилларда тараққий этган тармоғи – йирик панелли уйсозлик деярли барча вилоят марказлари ва катта шаҳарларда мавжуд. Булардан энг йириклари Тошкент, Самарқанд, Андижон, Фарғона, Қарши, Нукус шаҳарларида жойлашган. Тошкент, Бектемир, Жиззах ва бошқа жойларда йирик темир-бетон ариқ (лоток) заводи бор.

Маълумки, ҳозирги замон қурилишида хилма-хил мақсадларда фойдаланиладиган мақсулотлардан бири ойнадир. Ҳозирча дераза ойнаси ишлаб чиқарадиган заводлар Чирчиқ, Ғазалкент ва Қувасойда мавжуд. Бу заводлар Республиканинг дераза ойналарига бўлган талабни қондирмоқда. Республикада қурилиш материаллари ишлаб чиқариш саноатининг олдида кўрғазмалар учун безак ойналари ва кўплаб бошқа қурилиш ойналари ишлаб чиқаришни ташкил этиш вазифаси турибди. Қувасойдаги шиша идиш заводи шиша буюмлар билан бирга қурилиш мақсадларида ишлатиладиган ойна блоклар, ойна-керамикалар сингари маҳсулотлар тайёрланмоқда. Шиша идишлар заводи яқинда Жиззахда ишга тушди, шундай заводлар Сурхондарё ва қўйи Амударёда ҳам қурилмоқда.

Қурилиш материалларидан энг қадимгиси ва ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмагани ғишт саноатидир, у тобора кенгайиб бормоқда. Маълум давргача қурилишда темир-бетон конструкцияларидан кенг фойдаланиши, йирик панелли уйсозликнинг ривож топиши муносабати билан ғишт саноатининг аҳамияти бирмунча камайган эди. Лекин, кейинги йилларда ғишт саноатини оқилона жойлаштиришда

анча ишлар қилинди. Жумладан, Қизилтепа (Навоий вилояти), Шарқун (Сурхондарё вилояти) ва Қаршида йирик гишт заводлари қурилди. Бу орқали узоқ масофаларга гишт ташишга барҳам берилди [5].

Сўнгги йилларда республикада қурилишнинг етакчи технологиялари талабларига ва халқаро андозаларга тўлиқ жавоб берадиган замонавий қурилиш ҳамда пардозлаш материалларининг янги турларини ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Масалан, турли гипсокартон плиталари, қуруқ аралашмалар, замонавий том усти материаллари, иссиқликка чидамли полимер қувурлари, керамика плиткалари, “сендвич” панеллари, базальт толалари, арматура, иссиқлик ўтказмайдиган материаллар ва бошқалар шулар жумласидандир [5].

Маълумки, кейинги йилларда юртимизда улкан бунёдкорлик-қурилиш ишлари амалга оширилмоқда. Қурилиш ишлари шаҳару қишлоқларда жадал олиб борилмоқда. Шу билан бир қаторда йилдан-йилга энергия тежамкор, импорт ўрнини босувчи, инновацион ва янги турдаги қурилиш материалларига бўлган талаб ҳам ортиб бормоқда. Хусусан, қурилиш материалларига бўлган талаб нафақат маҳаллий балки жаҳон бозорларида ҳам кун сайин ўсиб борапти. Ушбу юқори ички талабга мос равишда юртимизда қурилиш материаллари ишлаб чиқариш ҳажми сўнгги йилларда сезиларли даражада ошди. Бундан ташқари қурилиш материаллари ишлаб чиқаришни янада кенгайтириш, маҳсулот турини кўпайтириш мақсадида, мазкур соҳада йирик инвестиция лойиҳаларини амалга оширишга алоҳида эътибор қаратилган.

2021 йилда тасдиқланган Инвестиция дастурига асосан қурилиш материаллари соҳасида умумий қиймати 2 130,0 млн. долларлик 790 та йирик истиқболли лойиҳалар бўйича 1 701,1 млн. доллар ўзлаштирилди. Бундан ташқари ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурлари доирасида қурилиш соҳасидаги инвестиция лойиҳалари амалга оширилмоқда.

Хорижий давлатлар билан ҳамкорликнинг кенгайганлиги ва очиқ сиёсат олиб борилаётганлиги, валюта бозори либераллаштирилганлиги, маҳаллий ва хорижий инвесторларга кенг йўл очилганлиги, бир қанча имтиёзлар ва шароитлар яратилиб, давлат томонидан қўллаб-қувватланаётганлиги ҳамда банк сектори ривожланиб, имтиёзли кредитлар кўпайганлиги сабабли қурилиш материаллари соҳа-

сида кейинги йилларда катта силжишлар бўлди.

Мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган қурилиш материалларига бўлган талаб нафақат маҳаллий балки, жаҳон бозорларида ҳам ўсиб бормоқда. Айниқса, гипсокартон, иссиқлик сақловчи шиша момиги, оҳак, керамик плиткалар, гипс каби маҳсулотлар экспорти йилдан-йилга ортмоқда.

Таҳлилларга кўра, 2016 йилда 55,3 млн. долларлик маҳсулот экспорт қилинган бўлса, 2020 йилда бу кўрсаткич 257 млн. долларга етказилди ва ўсиш 4,6 баробарни ташкил қилди. Хусусан, 2020 йилда 28,9 млн. долларлик цемент, 19 млн. долларлик алюмин, 14,2 млн. долларлик керамик плитка, 12,8 млн. долларлик қуруқ қурилиш аралашмалари, 7,7 млн. долларлик оҳак, 7,1 млн. долларлик гипсокартон, 3,5 млн. долларлик обой каби қурилиш материаллари экспорти амалга оширилди. 2021 йилда 270 млн. долларлик қурилиш материаллари жаҳон бозорига чиқарилди [3]. Шу билан бирга сифатли ва хавфсиз янги турдаги қурилиш материалларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш мақсадида қурилиш материалларини ишлаб чиқариш бўйича 2019 йилда 340 та ва 2020 йилда 626 та халқаро стандартлар қабул қилинди.

Қурилиш материаллари саноати тармоғи кейинги ўн йилда иқтисодиётнинг “драйвер” соҳаларидан бир бўлиб қолади. Мамлакатимиз Президенти Ш. Мирзиёев таъкидлаганларидек, мамлакатимиз 50 дан ортиқ саноат маҳсулотларини ишлаб чиқаришда барча имкониятлар ва нисбий устунликларга эга. Бир қатор тармоқлар билан биргаликда қурилиш материаллари саноати ва бошқа “яшил иқтисодиёт” билан боғлиқ саноат тармоқлари иқтисодиётимиз “драйверлари”га айланиши учун барча етарли шароитлар мавжуд. Бу тармоқларда хусусий секторнинг ташаббуслари ва янги лойиҳаларини қўллаб-қувватлаш ҳамда кооперацияни ривожлантириш бўйича барча чоралар кўрилиши лозим [6].

Умуман, кейинги йилларда соҳани ислоҳ қилиш, қурилиш материаллари саноати корхоналари самардорлиги ва салоҳиятини ошириш бўйича кўплаб ишлар амалга оширилмоқда. Тармоқ корхоналарида маҳсулотлар сифатини ошириш, энергия тежамкор, инновацион қурилиш материаллари ишлаб чиқариш ҳисобига таннархни пасайтириш бўйича қатор ишлар амалга оширилмоқда. Қурилиш саноати корхоналарида “рақамли технологиялар”ни қўллаш, инсон ҳаёти учун хавfli жараёнларда автоматизация даражаси оширилмоқда. Соҳада янги

йўналишлар ривожлантирилиб, бунга хорижий инвесторлар кенг жалб қилиниб, етакчи хорижий давлатлар қурилиш соҳасининг ривожланиш тен-

денциясидан келиб чиқиб, янги қурилиш материалларини ўзлаштириш ва соҳага инновацияни жалб қилишга алоҳида эътибор қаратишмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг 2035 йилгача ривожланиш стратегияси концепциясининг муҳокама учун материаллари, 2018 йил 29 декабрь, 197-б.
2. Ортиқов А. Саноат иқтисодиёти. Дарслик. Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти. Тошкент 2009 й. 49-б.
3. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг маълумотлари.
4. Якубов И. ва бошқалар. Минтақавий иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. Т.: “Иқтисодиёт” 2016 й. 24-б.
5. Ҳайдарова Э. Қурилиш материаллари саноати корхоналарининг инновацион фаолиятни бошқаришнинг хорижий давлатлар тажрибаси. Biznes-Эксперт. Иқтисодий илмий-амалий журнал. 2021 йил 11-12-сон. 103-105-б.
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Халқ сўзи. 2020 йил 29 декабрь.

УЎТ: 658 (575.1)

Корхонанинг молиявий стратегиясини ишлаб чиқиш усуллари

Пути разработки финансовой стратегии предприятия

Ways of developing the financial strategy of the enterprise

Фирдавс САИДНАЗАРОВ,

Тошкент давлат иқтисодий университети таянч докторанти.

Аннотация

Мақолада молиявий стратегия корхонанинг самарали фаолиятининг муҳим элементларидан бири сифатида кўриб чиқилган. Унинг ёрдамида корхонанинг стратегик сиёсати, фаолиятининг асосий йўналишлари ҳамда узоқ ва қисқа муддатли мақсадлари аниқланган. Ҳар бир корхона ўз молиявий стратегиясини ишлаб чиқиш ҳамда оптималлаштириш учун маълум усуллар ва воситалардан фойдаланади.

В статье рассматривается финансовая стратегия как один из важных элементов эффективной деятельности предприятия. Она определяет стратегическую политику предприятия, основные направления его деятельности и долгосрочные и краткосрочные цели. При её разработке необходимо оценивать не только само предприятие, но и конкурентов, оказывающих существенное влияние на результативность. Каждое предприятие использует определенные методы и инструменты для разработки и оптимизации своей финансовой стратегии.

The article considers the financial strategy as one of the important elements of the effective operation of the enterprise. It determines the strategic policy of the enterprise, the main directions of its activities and long-term and short-term goals. When developing, it is necessary to evaluate not only the enterprise itself, but also competitors that have a significant impact on performance. Each enterprise uses certain methods and tools to develop and optimize its financial strategy.

Кириш. Ҳозирги вақтда корхона ривожланишининг умумий мақсадларига ва ташқи муҳитдаги ўзгаришларга мослашиш асосида унинг молиявий фаолиятини истиқболли бошқаришнинг аҳамияти ортиб бормоқда. Молиявий стратегия истиқболли молиявий бошқарув учун самарали воситадир. Шу боис, улар фаолияти самарадорлигини таъминлашга кўмаклашиш, корхоналарнинг мамлакат иқтисодиёти барқарорлигини таъминлашдаги ролини ошириш жараёнида фаол иштирокини таъминлаш ҳамда шарт-шароит яратиш давр талаби ҳисобланади. Мамлакатимиз Президенти Шавкат Мирзиёев “Ҳозирги вақтда давлат иштирокидаги корхоналарнинг аксарияти молиявий барқарор бўлмаганлиги учун давлатга оғир юк бўлиб қолмоқда. Шунинг учун жорий йилдан барча давлат корхоналарини

ислоҳ қилиш дастури амалга оширилмоқда. Жумладан Навоий кон-металлургия компанияси, “Ўзбекнефтигаз”, “Ўзбекгидроэнерго”, “Ўзавтосаноат” акциядорлик жамиятлари халқаро молия бозорида чиқиб, давлат кафолатисиз маблағ жалб қилиш имкониятига эга бўлади”[1] деб таъкидладилар. Замонавий дунёда миллий ўзбек корхоналарида бозорда глобаллашув ва интеграция жараёнлари рўй бермоқда, бу эса молиявий стратегияни корхона молиявий жараёнларини стратегик бошқариш учун зарур восита сифатида ўрганиш долзарблигини оширади.

Адабиётлар таҳлили. Иқтисодий адабиётларда молиявий стратегиянинг моҳиятини аниқлашнинг кўплаб ёндашувлари мавжуд, чунки, стратегия ҳам стратегик менежмент нуқтаи назаридан, ҳам

Калит сўзлар: молиявий стратегия, молиявий стратегияни ишлаб чиқиш усуллари, молиявий стратегия воситалари, стратегия, усул, стратегик сиёсат.

молиявий нуқтаи назардан кўриб чиқилади.

А.М. Ковалеванинг фикрига кўра, “Молиявий стратегия деганда, корхонани нақд пул билан таъминлаш бўйича умумий ҳаракатлар режаси тушунилади” [3]. И.Н. Малкинанинг таърифи: “Молиявий стратегия молиявий ресурсларни шакллантириш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш орқали узоқ муддатли истиқболда мақсадларга эришиш учун тизимли фаолиятни ташкил этиш методологиясидир” [6].

Фикримизча, ушбу атама И.А. Бланк томонидан тўлароқ очиб берилган бўлиб, унга кўра “Молиявий стратегия – бу корхонанинг функционал стратегиясининг энг муҳим турларидан бири бўлиб, у узоқ муддатли бизнесни шакллантириш орқали унинг молиявий фаолияти ва молиявий муносабатларини ривожлантиришнинг барча асосий йўналишларини таъминлайди. Молиявий мақсадлар, уларга эришишнинг энг самарали усулларини танлаш, ташқи муҳит шароитлари ўзгарганда молиявий ресурсларни шакллантириш ва улардан фойдаланиш йўналишларини етарли даражада мослаштириш тушунилади” [2].

Ўзбекистонлик иқтисодчи-олимлардан Х. Асатуллаев, Б.Турсунов, А.Маманазаровларнинг таъриф беришича, молиявий стратегия ички ва ташқи операцион стратегия орқали харажатлар самарадорлигини ошириш ишлаб чиқариш. Товарлар турини кўпайтириш, корхонанинг молиявий манбалари таркибини ва улар билан боғлиқ рискларни бошқариш ҳамда дивиденд сиёсатини такомиллаштириш воситасида амалга оширилади. А.Темиров таъкидлашича корхонанинг молиявий стратегияси унинг барқарор фойда даражасини, маҳсулотлар ишлаб чиқиш даражасини ўсишини, ўз ликвидлик ва тўлов қобилиятини сақлашини таъминлашга қаратилган молиявий ресурсларни бошқаришнинг маълум муддатга тузилган дастури, бўлса, С.Элмирзаевнинг таърифи бўйича эса, молиявий стратегия корхонанинг муҳим функционал стратегияларидан бири бўлиб, ташқи муҳит ўзгарувчанлиги шароитида узоқ муддатли молиявий мақсадларни шакллантириш, улар муваффақиятини таъминлашнинг энг самарали йўллари танлаш, молиявий ресурсларни шакллантириш ва улардан фойдаланиш йўналишларини самарали ташкил этиш йўлида молиявий фаолият ҳамда молиявий муносабатларни ривожлантиришнинг барча асосий йўналишларини таъминлайдиган жараёндир.

Тадқиқот методологияси. Корхоналарда молиявий стратегияни ишлаб чиқиш ҳамда амалиётга жорий этиш бўйича дунё олимлари ва иқтисодчилари томонидан олиб борилаётган тадқиқотларни ўрганиш, маълумотлар тўплаш, тўпланган маълумотларни таҳлил қилиш, мантиқий фикрлаш каби иқтисодий тадқиқот усуллари кенг фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Юқорида келтириб ўтилган таърифларни умумлаштирадиган бўлса, молиявий стратегия: узоқ муддатли истиқболда мақсадларга эришиш учун умумий ҳаракатлар режаси, уларга эришишнинг мақбул усулларини танлаш, оқилona шакллантириш ва молиявий ресурслардан фойдаланишни таъминлайдиган ҳар қандай корхонанинг молиявий стратегиясининг асосий мақсади молиявий ресурсларнинг етарли миқдоридир.

Корхонанинг асосий мақсадига эришиш учун молиявий стратегияни тўғри ишлаб чиқиш керак. Корхонада молиявий стратегияни ишлаб чиқиш фақат усуллар, воситалар ва муайян шартларни ҳисобга олган ҳолда мумкин. Молиявий стратегияни ишлаб чиқишда барча зарур шарт-шароитларни ҳисобга олиш керак. Ушбу шартлардан бири атроф-муҳит омилларининг таъсиридир. Масалан, иқтисодий кўрсаткичларнинг ўзгариши корхонанинг барқарорлигини таъминламайди. Шунинг учун сиз ўтган йиллар стратегиясидан фойдалана олмайсиз.

Молиявий стратегияни ишлаб чиқишда иккинчи муҳим шарт – бу корхона ичидаги ўзгаришларни, масалан, фаолият йўналишининг ўзгариши, саноатнинг ўзгаришини инobatга олишдир. Бундай ҳолда, корхона бутунлай янги молиявий стратегияни ишлаб чиқиши керак.

Табиийки, нима учун ваколатли молиявий стратегияни ишлаб чиқиш керак деган савол туғилади.

Биринчидан, молиявий ресурслардан оқилona фойдаланиш учун;

Иккинчидан, ўз фаолиятини фойдали йўналишда амалга ошириш учун;

Учинчидан, келгусидаги фаолияти учун асосий мақсадларини аниқлаш;

Тўртинчидан, бозорда рақобатда ғалаба қозона олиш учун [8].

Яхши ишлаб чиқилган стратегия корхонага йўқотишлар ва хатарлардан қочишга ёрдам беради, корхонанинг рентабеллигини ва молиявий барқарорлигини таъминлайди. Шунинг унутмаслик керакки, стратегия корхона фаолияти концепция-

сига тўлиқ мос келиши керак. Корхоналар стратегияни ишлаб чиқишда рисклар, инфляция ва юқорида айтиб ўтилган бошқа омилларни ҳисобга олишлари керак.

Молиявий стратегияни ишлаб чиқишда унинг усуллари муҳим ҳисобланади. Бу борада йирик иқтисодчи олим М.Бланк молиявий стратегияни қуйидаги: молиявий прогнозлаш усули; молиявий таҳлил усули; стратегик молиявий режалаштириш усули; моделлаштириш усули; экспорт усули; скриптлар усули каби усулларни келтириб ўтади [3].

Дарҳақиқат, молиявий прогнозлаш усули чекланган ресурслар ва якуний натижага таъсир қилувчи омиллар шароитида бошқарувнинг маълум бир вариантыни танлашда тадбиркорлик фаолиятининг мумкин бўлган ҳолати тўғрисида эҳтимоллик нуқтаи назарини шакллантиришдан иборат.

Усул корхонага ҳар қандай ўзгаришларни олдиндан билишга ёрдам беради. Ушбу усулни амалга ошириш икки босқичда амалга оширилади:

- корхона фаолияти ва ривожланишига сезиларли таъсир кўрсатадиган ташқи ва ички муҳитнинг энг муҳим омилларини аниқлаш;
- уларнинг ривожланиш тенденцияларини ўрганиш.

Шундай қилиб, ушбу усулдан фойдаланган ҳолда, корхона фаолиятининг муҳим омилларининг ривожланиш тенденциялари таҳлили амалга оширилади ва молиявий ресурсларнинг зарур даражасини, оптимал инвестиция томонини аниқлаш учун ташқи ва ички муҳитнинг келажақдаги ҳолати тўғрисидаги маълумотлар прогноз қилинади.

Горизонтал таҳлил жорий давр кўрсаткичларини фақат олдинги даврнинг бир хил кўрсаткичлари билан таққослайди. Ушбу таҳлил динамикани кузатиш ва натижани баҳолашга ёрдам беради.

Вертикал (таркибий) таҳлил ёрдамида кўриб чиқиладиган даврда корхонанинг молиявий ҳолатида нима учун ўзгаришлар рўй берганлигини аниқлаш мумкин. У алоҳида элементларнинг жамидаги улушини кўрсатади.

Молиявий режалаштиришнинг асосий мақсади стратегияни рентабеллик, ликвидлик ва риск ўртасидаги келишув нуқтаи назаридан асослашдан иборат бўлиб, унда стратегик молиявий режалаштириш ҳам алоҳида ўрин касб этади.

Стратегик молиявий режалаштириш корхонанинг молиявий режаларини ишлаб чиқишга

қаратилган бўлиб, унинг ёрдамида корхонанинг барча фаолияти жорий форматда ва келажақ учун қурилади.

Молиявий режалаштириш молиявий стратегияни ишлаб чиқишда қандай рол ўйнашини тушуниш учун ушбу усулнинг асосий вазифаларини кўриб чиқайлик:

- 1) молиявий ресурслардан фойдаланишнинг оптимал вариантыни аниқлаш;
- 2) даромадни ошириш учун захираларни аниқлаш;
- 3) корхона учун мавжуд бўлган инвестиция имкониятларини топиш;
- 4) молиявий захираларни ҳисобга олган ҳолда тушум манбалари ва инвестиция объектлари ўртасидаги мувозанатни сақлаш.

Ушбу усуллар туфайли корхонанинг молиявий стратегияси режаси ишлаб чиқилади, уни амалга оширишнинг миқдорий ва сифат кўрсаткичлари аниқланади ҳамда ривожланиш мақсадлари белгиланади.

Кейинги муҳим усулларида бири экспортни баҳолаш усули бўлиб, у таҳлил қилиш ва қарор қабул қилиш учун зарур бўлган маълумотларни қайта ишлаш бўйича мутахассиснинг фаолияти билан боғлиқ мантиқий ҳамда математик усуллар ва усуллар тизимини ўз ичига олади.

Сценарий усули эса, бу корхона учун энг муҳим жараёнларнинг сценарийларини ишлаб чиқиш, ўрганиш, шунингдек, молиявий стратегияни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш учун зарур бўлган аналитик маълумотларни шу асосда қуришни билдириб, ушбу усул тажрибали мутахассислар томонидан лойиҳани амалга ошириш учун турли хил мумкин бўлган шартлар ҳамда ушбу шартларга мос келадиган харажатлар, натижалар ва самарадорлик кўрсаткичлари тавсифини ўз ичига олади.

1-жадвалда юқорида қайд этилган барча усулларнинг қиёсий таҳлили келтирилган, бўлиб ҳар бир усул ўзининг кучли ва заиф томонларига эга.

Шуни таъкидлаш керакки, корхонанинг молиявий стратегиясини ишлаб чиқиш усулини танлаш кўплаб омилларга боғлиқ, яъни, бизнес турига, компаниянинг ҳаёт айланишига, фаолият турининг ўзига хос хусусиятларига, атроф-муҳит омиллари, мақсадларига ва шу кабиларга.

Таъкидлаш ўринлики, молиявий стратегияни ишлаб чиқишнинг асосий усуллари билан биргаликда стратегияни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш

Молиявий стратегиялар усуллариининг афзалликлари ва камчиликлари

Усул	Афзалликлар	Камчиликлар
1. Молиявий прогнозлаш усули	Ноаниқлик хавфини камайтиришга имкон беради ва зарур дастлабки маълумотларни тақдим этади	Турли хил шароитлар (иқтисодий, ижтимоий ва бошқалар) туфайли энг муҳим омиларни (ташқи ва ички) йўқотиш мумкин.
2. Молиявий таҳлил усули	Компаниянинг молиявий ҳолати ҳақида катта ҳажмдаги маълумотларни тақдим этади	Таҳлил қилиш учун ишончли маълумотни олиш ҳар доим ҳам мумкин эмас, бу ҳисоб-китобларни мураккаблаштиради
3. Стратегик молиявий режалаштириш усули	Корхонага келажак учун ҳаракатлар режасини тузишга имкон беради	Ташқи таъсир туфайли ички омиларнинг кескин ўзгариши эҳтимоли мавжуд
4. Моделлаштириш усули	Корхонанинг молиявий модели ишлаб чиқишмоқда	Корхонанинг молиявий барқарорлигини баҳолашнинг мумкин эмаслиги
5. Экспорт усули	Потенциал ечимни кўриш учун вазиятга кенгрок қараш имконияти; кўрсатилган муаммо бўйича тўлиқ маълумот олиш	Субъектив фикрнинг эҳтимоли
6. Скрипт яратиш усули	Ҳар қандай бозор конъюктурасини тавсифловчи ноаниқликка фирманинг эътиборини таъкидлайди	Фақат бир нечта мумкин бўлган лойиҳа натижаларини ҳисобга олган ҳолда

Манба: муаллиф тадқиқотлари асосида тузилган.

учун ишлатилиши мумкин бўлган воситалар ҳам корхона учун муҳим рол ўйнайди. Тегишли ёндашув бўлмаса, компания жиддий қийинчиликларга дуч келади.

Иқтисодий адабиётларда молиявий стратегияни ишлаб чиқиш ва амалга оширишнинг асосий воситалари бир қатор воситалар келтирилади, масалан, бюджетлаштириш, диверсификация қилиш, балансланган кўрсаткичлар тизими (БСП), операция бошқарув тизими [4].

Бюджетлаштириш – бу корхонанинг келажакдаги фаолиятини режалаштириш ва ҳақиқий кўрсаткичларнинг режалаштирилганидан четга чиқишларини таҳлил қилиш асосида бошқарув қарорларини тайёрлаш бўлиб, у молиявий натижаларни шакллантиришнинг шаффофлигини ва ноқулай тенденциялар юзага келган тақдирда ўз вақтида чоралар кўриш имкониятини кўриш имконини беради.

Диверсификация эса, бу ассортиментни кенгайтириш, бошқа савдо бозорларига чиқиш ва янги бизнес йўналишларини яратиш учун компаниянинг турли ресурсларини тақсимлаш жараёнидир. Ушбу воситанинг асосий мақсади бошқа самаралроқ йўналишни ишлаб чиқиш туфайли корхонанинг фаолиятнинг бир соҳасидаги йўқотишларини камайтиришдир.

И.Малкиннинг фикрича, корхонанинг молиявий стратегиясини шакллантиришда унинг кўрсаткичлари бўлиб хизмат қиладиган бир қатор кўрсаткичлар қўлланилади. Balanced Scorecard (BSC) балансланган кўрсаткичлар молиявий стратегияни шакллантириш ва ишлаб чиқиш учун самарали воситадир. У корхонанинг молиявий бўлмаган молиявий ўзгаришларини ўз ичига олади [7].

Хулоса. Корхонанинг молиявий стратегиясининг моделини ишлаб чиқиш усул ва воситаларга асосланади ва корхонанинг умумий стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш тизимида киритилиши керак. Молиявий стратегияни ишлаб чиқиш тизимида ишлаб чиқариш ва амалга оширишни режалаштириш асосида амалга ошириладиган молиявий режалаштириш, шунингдек, маблағларнинг сарфланишини назорат қилиш асосий ўринлардан бирини эгаллайди.

Фикримизча молиявий стратегияни амалга ошириш орқали қуйидаги натижаларга эришиш мумкин:

- инновацион дастурлар орқали ишлаб чиқариш улушини ошириш;
- корхонанинг иқтисодий ва молиявий самарадорлигини ошириш
- янги иш ўринларини яратиш;
- бошқарув тизимини такомиллаштириш;

– тежовчи технологияларини ишлаб чиқариш жараёнига жорий этиш;
– бошқарув ва ишлаб чиқариш тизимларини рақамлаштириш орқали самарадорликни оширишга эришилади.

Шундай қилиб, молиявий стратегияни ишлаб чиқиш корхонанинг самарали ривожланишини таъминлашда муҳим рол ўйнайди. Ишлаб чиқилган молиявий стратегия бутун корхона ва унинг алоҳида таркибий бўлинмаларининг бўлажак иқтисодий

ҳамда ижтимоий ривожланишининг узоқ муддатли умумий ва молиявий мақсадларини амалга ошириш механизмини таъминлайди. Корхонани самарадорликка эришиш учун, аввало, бошқарувнинг мақсадлари, шунингдек, воситалари ва унга эришиш усулларини аниқ белгилаб олиш зарур. Юқори сифатли ва рақобатбардош маҳсулотларни энг кам харажатлар асосида ишлаб чиқариш энг кўп даромад олишни таъминлаб, инқирозга учрашдан сақлайди.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати:

1. Ш.Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёти, 2021 й. 149-бет.
2. Бланк И.А. Финансовая стратегия предприятия. – К.: Ника-Центр: Эльга, 2007 г. – 521 с.
3. Ковалева А.М. Финансовой менеджмент: Учебник - 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2011. – 336 с.
4. Кутузова Т.Ф. Методический инструментарий разработки финансовой стратегии предприятия на современном этапе развития экономики // Управление и планирование в экономике. 2016 г. №3. – С. 60-67.
5. Логвинова С.А. Сущность финансового планирования на предприятии. Проблемы и перспективы развития России: Молодежный взгляд на будущее. – 2018. С. 154-157.
6. Малькина И.Н. Финансовая стратегия в финансовом менеджменте предприятия // Современная экономика: проблемы и решения. 2015 г. №2. С. 109-123.
7. Осодоева О.А. Система сбалансированных показателей как инструмент стратегического управления // Экономика. 2019 г. №4. С. 58-60.
8. Филиппов Д.В. Принципы и подходы к разработке финансовой стратегии предприятия // Актуальные проблемы экономики и менеджмента. 2016 г. №4. С. 68-73.
9. Шаповал Е.В. Сущность финансового анализа // Найка ХХИ века. 2018. С. 172-175.
10. Асатуллаев Х., Турсунов Б., Маманазаров А. Корхоналарни ривожлантириш стратегияси. (Маърузалар матни).– Т.: 2019, 520 бет.
11. Темиров А.А. Кичик бизнес субъектлари фаолиятида молиявий менежментни такомиллаштириш. Монография. Т.: Иқтисодиёт, 2015 й. 163-бет.
12. Элмирзаев С., Аҳмедов Ҳ. Корпоратив молия стратегияси. Дарслик. – Т.: 2019 йил, 200-бет.

Мамлакатда COVID-19 шароитида озиқ-овқатлар хавфсизлигини таъминлаш йўллари

Способы обеспечения продовольственной безопасности в условиях COVID-19 в стране

Ways to ensure food safety in the conditions of COVID-19 in the country

Санжар ЭШМАТОВ,
ТДИУ тадқиқотчиси, PhD

Аннотация

Ушбу мақолада озиқ-овқатлар хавфсизлигини таъминлаш борасидаги тадбирлар таҳлили амалга оширилиб, муаллиф томонидан дунё минтақалари бўйича жон бошига озиқ-овқат истеъмоли тадқиқ этилган, Давлатнинг озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашдаги сиёсати ва унинг зарурий жиҳатлари ўрганилган.

В данной статье анализируются меры продовольственной безопасности, рассматривается потребление продуктов питания на душу населения по регионам мира, рассматривается государственная политика в области продовольственной безопасности и ее существенные аспекты.

This article analyzes food security measures, examines per capita food consumption by regions of the world, examines the State's policy on food security and its essential aspects.

Глобал пандемия шароитида дунё давлатлари қатори юртимиз олдида турган асосий масала – қишлоқ аҳолисининг турмуш даражасини ошириш, озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш, истеъмолчиларни сифатли қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан талабларини қондириш асосий масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

Барчангизга маълумки, сайёрамизда давом этаётган COVID-19 пандемияси иқтисодиётнинг барча тармоқлари қаторида қишлоқ хўжалигида ҳам мавжуд ресурслар ва имконияتلардан тўлиқ фойдаланиш, аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабини қондириш, унинг хавфсизлигини таъминлаш, соҳага илғор замонавий ёндашувларни жорий этиш бўйича илмий-назарий, илмий-услубий ҳамда илмий-амалий таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқиш ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.

Бугунги кунда бутун дунё олимлари, сиёсатчилар, давлат арбоблари ва жамоатчилик вакиллари инсоният бошидан кечириётган коронавирус пандемиясининг ижтимоий-иқтисодий оқибатлари ва уни бартараф этиш йўллари хусусида қизгин муҳокамага киришган.

Озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш Ўзбекистон мустақиллигини, мамлакатда ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий барқарорликни таъминлашнинг гарови ҳисобланади. Ер юзида иқлим ўзгариши натижасида юз бераётган табиий офатлар, ерларни суғориш учун сув танқислиги, қурғоқчилик каби вазиятлар озиқ-овқат маҳсулотлари етиштиришни қийинлаштирмоқда. Оқибатда дунё озиқ-овқат бозорларида нарх-наво кўтарилиб бормоқда. Шунингдек, 2008 йилда бошланиб, ҳамон давом этаётган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози мазкур муаммонинг кескин тус олишига сабаб бўлмоқда.

Калит сўзлар: COVID-19, озиқ-овқатлар хавфсизлиги, озиқ-овқат маҳсулотлари, озиқ-овқат хавфсизлиги мезонлари, маркетинг, истеъмол, қишлоқ хўжалиги.

Жаҳоннинг 54 мамлакатида оилалар моддий аҳволи даражасининг пасайиши кузатилгани, 20 дан зиёд давлат аҳолисининг асосий қисми очликдан қийналаётгани, 12 та мамлакатда аҳолининг ўртача умр кўриши қисқаргани, сўнгги йилларда дунё аҳолисининг 840 миллиондан ортиги очликдан азият чекаётганлиги бунинг яққол далилидир [1]. Шунинг учун ҳам бутун дунёда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш масалаларига жуда катта аҳамият берилади.

Озиқ-овқат товарларига бўлган талаб ҳамда таклиф, унинг амалий ва назарий томонлари, хусусиятлари тўлиқ даражада кўриб чиқилмаган. Бундан ташқари, озиқ-овқат маҳсулотларга бўлган талаб фақатгина ўзига хос хусусиятларга эгадир. Чунки, озиқ-овқат бозоридаги талабнинг ўзига хослигига сабаб биринчидан, озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган аҳолининг истеъмол хусусиятлари бўлса, иккинчидан, аҳоли истеъмолининг тўловга қобилиятлигидир. Бироқ, фойдаланиш мумкин бўлган илмий адабиётларда озиқ-овқат маҳсулотларини муайян гуруҳидаги талабни ўрганиш ҳамда озиқ-овқат бозоридаги талаб ва таклифни гипотетик шарт-шароитлари билан иқтисодий-математик моделларни таҳлили кўрсатилгандир. [3] Ушбу муаммоларни бартараф этишда Америкалик қишлоқ хўжалик мутахассислари фикрича, озиқ-овқат бозоридаги талабга қуйидаги омиллар таъсир кўрсатади:

- озиқ-овқат маҳсулотларининг экологик тозаллиги ва унда соғлиқ учун фойдали элементларнинг мавжудлиги;

- экологик тоза, ҳайвонлар ва ўсимликлар овқатида ишлатилиши мумкин бўлган озукани етиштирадиган атроф муҳит;

- бозорни озиқ-овқат маҳсулотлари билан ҳар доим, мунтазам таъминлаш;

- арзон ва сифатли озиқ-овқат маҳсулотларининг мавжудлиги ва бошқалар.

Озиқ-овқат таъминотининг асосий иккита муҳим жиҳатига эътибор қаратиш лозим. Биринчидан, аҳоли яшаш ҳудудидан қатъий назар унинг асосий турдаги озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган жисмоний имконияти ҳисобланиб, аҳоли эҳтиёжини қондириш учун озиқ-овқат маҳсулотларининг жисмоний ҳажми охиригача истеъмолчигача узлуксиз етиб бориши лозимлигини англатади. Жисмоний имконият нафақат етарли миқдордаги озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш билан боғлиқ муаммоларни, балки, мамлакатнинг барча ҳудудларига

ушбу маҳсулотларни қийинчиликларсиз етказилиши каби вазифаларни ҳал қилишни ҳам кўзда тутати.

Ўзбекистон Республикасида ишлаб чиқарадиган саноат таркибида 2018 йил якунига кўра, озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг улуши 13,3 фоизни, унинг физик ҳажм индекси эса 98,5 фоизни ташкил этган бўлса, 2019 йилнинг январь-декабрь ойлари якунларига кўра озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг улуши 13,0 фоизни, 2018 йилга нисбатан физик ҳажм индекси эса 7,9 фоизга ошди ва 34 483,2 млрд. сўмни ташкил этди. [10]

Республикада озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми ҳам ўсиб бормоқда. Хўжалик тоифалари бўйича сут ишлаб чиқаришнинг энг кўп ҳажми деҳқон (шахсий ёрдамчи) хўжаликларида қайд этилди, 10184,6 минг тонна ёки умумий ишлаб чиқариш ҳажмидан 95,1 фоизни ташкил этган. 2019 йилда энг кам ҳажм қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи ташкилотларда кузатилди, 68,8 минг тонна ёки умумий ишлаб чиқариш ҳажмидан 0,6 фоиз сут маҳсулотлари ишлаб чиқарилди. 2018 йилга нисбатан, кўрсатиб ўтилган даврларда, фермер хўжаликларида 15,1 фоиз ва деҳқон (шахсий ёрдамчи) хўжаликларида 1,9 фоиз ўсиш кузатилди.

БМТнинг озиқ-овқат масалалари бўйича Бутунжаҳон кенгаши томонидан озиқ-овқат хавфсизлиги тушунчаси, мамлакатда асосий озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кўпайтириш, таъминот тизимларини яхшилаш, истеъмолчилар қизиқишларини ҳимоя қилиш бўйича озиқ-овқат маҳсулотлари билан юқорида даражада таъминлашга имкон берувчи сиёсат деб белгиланган.

Маълумки, озиқ-овқат қанчалик ишлаб чиқарилмасин аҳоли сони ҳисобга олинади. Шунинг учун ривожланган ва ривожланаётган давлатларда аҳолининг демографик ҳолати анча фарқ қилади. Ривожланган мамлакатларда аҳоли сони (Европа, Шимолий Америка, Япония, Австралия, Канада) XX аср охирида 1,2 млрд. кишига, ривожланаётган давлатларда эса 4,9 млрд. кишига етган. Ушбу кўрсаткич иқтисодий башоратлар ҳисобида 2050 йилга келиб биринчи гуруҳ давлатларда аҳоли сони деярли ўзгармайди, бундай давлатларнинг 39 тасида эса – айниқса Шарқий Европада ҳатто камайиш кузатилиши мумкин. Бошқа томондан ривожланаётган давлатларда аҳоли 8,2 млрд.гача ўсади. [11] Бунда 48 та ривожланаётган давлатларда аҳоли 3 баробаргача 653 млн. дан 1,8 млрд. гача ошади.

Ушбу мувозанат шуни кўрсатадики, озиқ-овқат тармоқларида хўжалик алоқалари интеграциялашув жараёнларининг фаол тарзда кенгайиши ва чуқурлашуви, илмий, технологик ҳамда бошқарув билимларининг халқаро тарқалиши, бозор механизмларининг мукаммаллаштириш натижасида озиқ-овқат ишлаб чиқарилиши ҳажмлари ўсишига олиб келади. Шунингдек, озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш ҳамда озиқ-овқат хавфсизлигига эришиш масалалари ечимини топади. Аҳолининг тўхтовсиз ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондириш, талабни рағбатлантиришга интилиши айти шу йўл билан фойда олишдир. Ишлаб чиқаришни ташкил этадиган тадбиркор фаолиятини оптималлаштириш, ишлаб чиқарувчилар манфаатларини, истеъмолчиларнинг эҳтиёжларини қондириш воситасини рўйбга чиқарадиган бозор иқтисодиёти ижтимоий йўналтирилганлигининг ҳал қилувчи ички белгилар мажмуида айлантиради.[2]

Айни пайтда озиқ-овқат саноатидаги хусусий тадбиркорлик фаолиятига ташқи таъсирлар ҳам ўз ҳукмини ўтказди. Зеро, таъсир чуқур ижтимоий мазмунга эга. Ташқи таъсирларни моҳиятан тадбиркорлик фаолиятига бевосита алоқадор муҳим ходиса дейиш мумкин. Буни қисман ҳозирги иқтисодиёт назариясида даромад таъсири деб аталиши кенг ёйилган назария модификацияси билан ифо-

ди. Аммо, 20 фоизи энг бой қисмига эса умумжаҳон даромадларининг 86 фоизи тўғри келади. [12] 2000 йилда дунё аҳолиси 6 млрд. кишига кунига ўртача 2800 ккалдан истеъмол қилинган, 1950 йилда эса бу кўрсаткич 2,5 млрд. кишига 2450 ккалдан бўлган, яъни, охириги 50 йил ичида озиқ-овқат истеъмоли ўсган [8].

1960-1994 йиллар ичида эса, дунё аҳолисининг энг бой 20 фоиз ва энг камбағал 20 фоиз аҳолиси даромадлари нисбати 30:1 дан 78:1 га ўзгарди. Шунингдек, 1960 йилда ривожланаётган давлатларда яшаётган аҳолини озиқ-овқат маҳсулотларини истеъмоли, ривожланган давлатда яшайдиган аҳолининг истеъмол меъёри 66 фоизни, 1970 йилда 69 фоизни, 1980 йилда 75 фоизни, 1999 йилга келиб 83 фоизни ташкил этган. Ушбу кўрсаткич 2006 йилда 91 фоизга етди. Бундан кўриниб турибдики, озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёж даражаси ортомқадир [8].

Шунингдек, ривожланган давлатлар таҳлили шуни кўрсатадики, 40 йил ичида озиқ-овқат истеъмоли 1,1 баробарга ўсган бўлса, ривожланаётган давлатларда эса 1,4 баробарга ўсган. Бундай кўрсаткичнинг ўсиши асосан Осиё давлатлари ҳисобига 1,4 баробар ва энг кам даражада Жанубий ва Марказий Америка ҳамда Африка давлатларида 1,2 баробарга тўғри келган [4].

1-жадвал.

Дунё минтақалари бўйича жон бошига озиқ-овқат истеъмоли (кунига ккал)

Минтақалар ва мамлакатлар	1999	2005	2010	2015	2019
Дунё бўйича ўртача	2433	2535	2711	2808	2898
Ривожланаётган давлатлар	2138	2288	2519	2684	2709
Ривожланган давлатлар	3144	3220	3320	3245	3320
Африка	2204	2288	2337	2415	2493
Осиё	2119	2255	2550	2723	2833
Шимолий ва Марказий Америкаси	2873	3051	2240	3402	3650
Лотин Америкаси	2458	2651	2608	2845	2945
Европа	3212	3329	3381	3236	3200

даланади. Жаҳондаги кўплаб иқтисодчилар жумладан, Маршалл, Пигу, Порето ва бошқалар [3] аҳоли ижтимоий фаровонлиги сабабларини аниқлашда даромадлар тақсимотига қараганда даромадларни ўсиб бориш омилини кўпроқ ажратиб кўрсатганлар.

Шунингдек, жаҳон озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти кейинги 50 йил ичидаги аҳолини таҳлил қилган ҳисоботидаги маълумотларга кўра дунё аҳолисининг 20 фоизи камбағал аҳолисига умумжаҳон даромадларининг 1 фоизи тўғри кела-

Озиқ-овқат истеъмоли тузилмасига ҳам умум-иқтисодий омилар таъсир этади. Булар аҳоли даромадлари даражаси, мамлакат иқтисодиётининг ривожланганлик даражаси, қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат саноатининг ҳолати ҳамда бошқалар.

Жаҳон озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилотининг глобаллашуви шароитларида ҳар бир давлат ёки минтақа истеъмолини физиологик меъёрларини таъминлаш зарур. Бу биринчи навбатда, жон бошига ўртача калориялар истеъмоли ўсиши

билан бирга улар таркибида ҳайвон маҳсулотлари, жумладан, мева ва сабзавотлар улуши ошади, бунда дон маҳсулотлари каби асосий ўсимлик маҳсулотлари улуши қисқаради. Масалан, 1990 йилларда аҳоли даромадларини ўсиши ва овқатланиш таркибини ўзгариши ҳисобига Хитойда гўштга бўлган талаб миқдори катта суръатларда ўсган. Хитойда беш йил ичида чўчка гўшти истеъмоли 20 фоизга, қўй гўшти истеъмоли 33 фоизга ўсди. Шунингдек, сут маҳсулотларига бўлган умумжаҳон талаби 2,0 баробарга ўсди. Шунинг учун минтақа ичидаги алоҳида давлатлар, ҳар бир давлатнинг иқтисодий ва бошқа гуруҳлари ўзаро ўхшаш бўлган озиқ-овқат истеъмоли кўрсаткичлари қанчалик шартли бўлмасин дунёнинг алоҳида ҳудудларидаги истеъмоли тузилмасини таҳлил қилиш имкониятини беради.

Юқоридаги кўрсаткичлар озиқ-овқат саноати корхоналари фаолиятини умумлашган ҳолда характерлайди ҳолос. Унинг алоҳидалик томонларини белгилашда кўрсаткичлар тизимини такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир. Шу мақсадда қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Уларга:

1. Озиқ-овқат саноатининг иқтисодиёт тармоқлари ичида тутган ўрни. Бу кўрсаткич озиқ-овқат саноати корхоналарида ишлаб чиқарилган маҳсулотни (ООСМ) жами саноат маҳсулотига (ЖСМ) тақсимлаш орқали аниқланади.

$$OOSMU = \frac{OOSM}{JSM} \quad (1)$$

2. Озиқ-овқат саноати корхоналарида банд бўлган ходимлар сони. Ушбу кўрсаткич маълум бир даврда озиқ-овқат саноати корхоналарида банд бўлган ходимларнинг ўртача рўйхатдаги сони йигиндиси билан аниқланади.

3. Озиқ-овқат саноати корхоналари ходимларини таркибий тузилиши. Корхонадаги ходимлар таркибига тавсифнома бериш, уларнинг сифатини баҳолашда асосий ўрин тутати. Масалан, 1) ишчи техник ходимлар, 2) ишчи ва хизматчилар, 3) майда хизмат ходимлари.

4. Озиқ-овқат саноати корхоналари асосий ишлаб чиқариш фондлари қиймати. Тармоқнинг техник салоҳиятини баҳолашда етакчи ўринни эгаллайди, асосий фондлар ва нормалаштирилган айланма маблағлар йигиндисидан иборат.

$$FQ_{\text{оос}} = AF + NAM \quad (2)$$

5. Озиқ-овқат саноати корхоналари асосий ишлаб чиқариш фондларининг жами саноат ишлаб чиқариш фондларидаги улуши, фоизда. Бу тармоқнинг ўрнини характерлаб тармоқдаги асосий ишлаб чиқариш фондлари қийматининг бутун саноатдаги асосий ишлаб чиқариш фондларга нисбати билан ҳисобланади.

$$ICHF_{ulushi} = \frac{AICHFQ}{BSAICHF} \quad (3)$$

6. Озиқ-овқат саноати корхоналарининг олган фойдаси ёки умумий фойдадаги улуши. Тармоқнинг молиявий ҳолатини характерловчи асосий кўрсаткич ҳисобланади. Озиқ-овқат саноати корхоналари олган фойданинг умумий (жамланган) миқдорини ифодалайди.

7. Озиқ-овқат саноати тармоқлари самарадорлиги.

$$P = \frac{\Phi}{K} \quad (4)$$

Бу ерда:

P – озиқ-овқат саноати рентабеллиги, фоизда.

Φ – тармоқда олинган фойданинг умумий суммаси, сўм.

K – маълум даврда озиқ-овқат саноати ишлаб чиқаришини ривожлантиришга сарфланган капитал маблағ, сўм.

Озиқ-овқат хавфсизлигига иерархия даражалари бўйича аниқ таркиблантирилган мақсадларга эга бўлган кўп даражали тизим сифатида қараш зарур [9].

Мазкур муаммони ҳал қилувчи субъектларга 7 та даражали тизимни ифода этиш мумкин.

Озиқ-овқат хавфсизлиги муаммосини глобал (жаҳон) миқёсда халқаро ташкилотлар ва махсус органлар (ФАО, халқаро савдо ташкилоти, озиқ-овқат хавфсизлиги қўмитаси) ҳал қиладилар. Уларнинг асосий вазифаси инсоният ривожланишини таъминлаш мақсадида давлатлар иқтисодиётини барқарорлаштиришга кўмаклашидир.

Мазкур вазифаларни амалга ошириш:

– ишлаб чиқариш ҳажмини ошириб боришга таъсир кўрсатувчи узоқ муддатли дастур ва лойиҳаларни ишлаб чиқиш ҳамда жорий этиш;

– захираларни яратиш ва ноқулай иқтисодий ҳамда экологик вазиятларда ёрдам ташкил қилиш орқали амалга оширилади.

Давлат ва давлатлараро даражада озиқ-овқат хавфсизлигининг асосий мақсади иқтисодиётнинг барқарор ривожлантириш ва озиқ-овқат маҳсулот-

лари бозорларини мувозанатлаштиришдан иборат.

Минтақавий даражадаги асосий мақсад – аҳолининг барча гуруҳлари озиқ-овқатларни ўрнатилган меъёрларга мувофиқ истеъмолад қилинишини кафолатлайдиган даражадаги даромадлар билан таъминлашдир.

Аҳолининг ижтимоий гуруҳлари (оилалар) даражасида озиқ-овқат маҳсулотларини уларнинг миқдори, ассортименти, сифати бўйича рационал меъёрларга мувофиқ овқатланишини таъминлаш зарур [9].

Озиқ-овқат хавфсизлигига эришиш қуйидаги муҳим вазифаларни давлат томонидан амалга оширишни тақозо этади.

1. Барқарор иқтисодий шароитни яратиш.

2. Техник ва технологик таъминотда тадбиркорлик субъектларига ёрдам кўрсатиш орқали дунёнинг озиқ-овқат хавфсизлик стандартларига мувофиқлаштиришни амалга ошириш.

Ижтимоий-демографик масалаларни ҳал этишда, қашшоқликни камайтириш борасида аҳолини, айниқса, қишлоқ ҳудудларида яшовчиларнинг бандлигини таъминлаш.

Озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришда рақобатбардошликни таъминлаш орқали маҳаллий, кейинчалик миллий брендни шакллантиришга кўмаклашиш.

Озиқ-овқат, жумладан, сут ва сут маҳсулотлари хавфсизлигининг мезонларини ишлаб чиқиш энг муҳим масала сифатида қаралиши лозим. Ушбу мезонлар орқали маҳсулотни етарли даражада истеъмолад қилишни, хавфсизлигини таъминлашни, улардан фойдаланишнинг маънавий қониқиш (брендга мойиллик) ҳосил қилишни таъминлашнинг асосий шартидир.

Озиқ-овқат хавфсизлиги миллий хавфсизлиكنинг муҳим таркибий қисмидир, чунки, у асосий озиқ-овқат маҳсулотларининг барқарор ишлаб чиқарилиши ва аҳолининг ундан фойдалана олишини таъминлайди [9]. Ушбу ҳолатлар эса миллий брендни, биринчи навбатда озиқ-овқат хавфсизлиги талабларига жавоб бериши лозимлигини назарда тутди.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 18 майдаги “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг сифат ва хавфсизлик кўрсаткичлари халқаро стандартларига мувофиқлигини таъминлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони имзоланди. Бу ҳужжат давлат-

нинг ҳам, озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш борасидаги сиёсатнинг бир намунасидир. Фармоннинг асосий мақсади Республикада Organic ва Global G.A.P. халқаро стандартлари талабларига мувофиқ маҳсулот ишлаб чиқариш, тартибга солиш ва мувофиқлаштириш тизимларини ривожлантириш, қишлоқ ва ўрмон хўжалиги маҳсулотларининг сифат ва хавфсизлик кўрсаткичларини яхшилаш, экспорт географиясини кенгайтириш, шунингдек, мамлакатимизнинг органик маҳсулот ишлаб чиқариш салоҳиятидан тўлиқ фойдаланиш имкониятини оширишдир [8].

Ўзбекистоннинг озиқ-овқат маҳсулотлари бозоридаги мавжуд рақобат шароитида истеъмоличларнинг брендга мойиллиги рақобатбардошликни таъминлашнинг асосий омилига айланмоқда. Маҳаллий корхоналарнинг бозорда самарали фаолият юритиши учун мижозларнинг брендга бўлган мойиллик даражасини доимий равишда кузатиб бориш ва уни оширишга ҳисса қўшувчи омилларни таҳлил қилиш, брендга бўлган мойилликни шакллантириш бўйича комплекс чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва уларни ўтказиш самарадорлигини баҳолаш талаб этилмоқда. Харидорларнинг танланган сегментига аниқ йўналтирилган брендинг мойиллигини шакллантириш ва ривожлантириш дастурлари маҳаллий корхоналар учун нафақат сотувлар ҳажмини оширишга, балки доимий мижозлар билан муносабатларни ривожлантиришга ёрдам беради.

Ўзбекистоннинг озиқ-овқат маҳсулотлари бозорида шаклланаётган рақобат муҳити ва унинг жадаллиги маҳаллий корхоналарнинг бозор мақсадларини замонавий маркетинг ёнашувлари асосида ишлашга мажбур қилмоқда. Бир неча йил олдин мижозларни жалб қилиш озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларнинг маркетинг стратегияларининг асосий мақсадлари сифатида белгиланган бўлса, бугунга келиб, асосий эътибор мижозларни ушлаб қолиш ва улар билан узоқ муддатли ўзаро манфаатли муносабатларни сақлаб қолишга кўпроқ аҳамият қаратмоқдалар. Бундай ўзгаришларнинг мантикий асоси истеъмоличларнинг брендга мойиллигини шакллантириш орқали доимий харидларни кўпайтириш ва шу орқали қиймат яратишга асосий эътибор қаратмоқдалар.

Халқаро валюта жамғармасининг 2020 йил учун эълон қилган янги прогнозларига кўра, базавий сценарий бўйича пандемия натижасида глобал

иқтисодиёт бу йил 3 фоизга пасайиши кутилмоқда. Бу, жорий йилнинг январь ойида эълон қилинган прогноздан 6,3 фоиз пунктга пастдир. Агар вирус билан курашиш чўзилиб кетадиган бўлса, унда глобал иқтисод 6 фоизга пасайиши мумкинлиги эътироф этилмоқда.

аро ташкилотларнинг экспертлари, нуфузли

Ўзбекистон Республикасида озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш механизми учта муҳим жабҳани, яъни, агросаноат мажмуасида озиқ-овқат ишлаб чиқаришни тартибга солиш ва рағбатлантириш, аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига эришишини ва истеъмолини таъминлаш ҳамда бу борадаги имкониятларини ошириш, озиқ-овқат

2-жадвал.

Озиқ-овқат хавфсизлиги мезонлари

Т/р	Мезонлар	Тавсифи
1.	Юқори даражада таъминланган озиқ-овқат хавфсизлиги	Озиқ-овқат маҳсулотлари билан тўлиқ таъминланиш, халқаро озиқ-овқат бозорларига олиб чиқишда захира ва қувватларининг етарлилиги
2.	Барқарор озиқ-овқат хавфсизлиги	Асосий озиқ-овқат маҳсулотлари билан тўлиқ таъминланиш, халқаро озиқ-овқат бозорларига олиб чиқиш
3.	Озиқ-овқат хавфсизлиги	Озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминланиш, чегаравий меъёрлар даражасида, ундан ортиқчаси қўшни мамлакатлардан олиб кирилади
4.	Озиқ-овқат хавфсизлигига таҳдид	Инқироз ҳолатининг мавжудлиги, озиқ-овқат хавфсизлиги таъминланмаган
5.	Озиқ-овқат таъминотининг ҳалокатли бўсағаси	Мамлакат озиқ-овқат таъминотида тўлиқ четдан олиб киришга боғланиб қолган
6.	Озиқ-овқат таъминотида ҳалокат	Очарчилик ҳолати, аҳолининг табиий ва эмиграцион қисқариши

Муаллиф ишланмаси.

таҳлилчилари COVID-19 пандемияси туфайли жаҳон иқтисодиётида рецессия ҳолати юзага келиши муқаррарлигини ва ушбу таназзул дунё тарихида содир бўлган барча рецессияларнинг “онаси” сифатида намоён бўлишини таъкидлашмоқда.

Барчамизга аёнки, коронавирус пандемияси ҳукуматларни ўз чегараларини ёпишга мажбур қилди. Натижада дунё бўйлаб тадбиркорлик фаолияти ва ўзаро товарлар, хизматлар айирбошланишига жиддий путур етди. Ҳаракатлар чекланиши, етказиб бериш ва авиация саноатида узилишлар озиқ-овқат ишлаб чиқариш жараёнини, уларни халқаро кўламда ташишни қийинлаштирди. Бу эса, ўз навбатида, ишлаб чиқариш ва таъминот занжирининг бузилишига ҳамда озиқ-овқат хавфсизлигига раҳна сола бошлади.

Маълумки, бундай ҳолат келажакда озиқ-овқат муаммосини янада чуқурлаштиради. Ҳатто, айрим давлатларда очарчиликнинг авж олиши оқибатида ижтимоий бўҳроннинг юзага келиш хавфи мавжуд. Шундай экан, ушбу балого қарши дунё олимлари, тажрибали экспертлар бирлашган ҳолда ҳаракат қилишлари лозим бўлади.

хавфсизлигини бошқаришни ташкил этиш тизими-ни такомиллаштириб бориш бўйича дастак ва чора-тадбирларни ўз ичига олади.

Бизнингча, озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш механизми агросаноат мажмуасида озиқ-овқат ишлаб чиқаришни тартибга солиш ва рағбатлантириш соҳасида қуйидаги дастак ва чора-тадбирларни ўз ичига олади:

- озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашнинг қонуний, ҳуқуқий-меъёрий асосини вужудга келтириш ва такомиллаштириб бориш;
- бюджет-солиқ воситалари орқали озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ривожлантириш-ни рағбатлантириш. Бунда солиқ имтиёзлари, дотация ва субвенциялар бериш назарда тутилади;
- пул-кредит сиёсати дастаклари воситасида озиқ-овқат ишлаб чиқаришни рағбатлантириш. Бунда имтиёзли кредитлаш тизимининг жорий этилиши назарда тутилади;
- озиқ-овқат экспорти ва импортини божхона тарифлари ва тарифсиз тартиблаш.

Бунда мамлакатда ишлаб чиқарилмайдиган ёки кам миқдорда ишлаб чиқариладиган озиқ-овқат

махсулотларини импорт қилишни ҳамда маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг озиқ-овқат, шу жумладан, қишлоқ хўжалиги озиқ-овқат маҳсулотларини экспорти фаолиятини божхона тарифлари ёки тарифсиз тартибга солиш ва рағбатлантириш чора-тадбирлари амалга оширилади. Агросаноат мажмуаси тармоқларига инвестициялар киритишни рағбатлантиришда, бунда агросаноат мажмуаси тармоқларига, жумла-

дан, қишлоқ ва балиқчилик хўжалиги, сув хўжалиги, озиқ-овқат саноати тармоқларига ички ва хорижий инвестицияларни киритишни, мамлакат минтақаларида, эркин аграр иқтисодий зоналар, қишлоқ хўжалиги кластерларини ташкил этишни рағбатлантириш, уларни ривожлантириш учун қулай ишбилармонлик муҳитини ривожлантириш чора-тадбирлари амалга оширилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Жонихонов М., Раҳмонов С. Озиқ-овқат дастури: мамлакат тараққиёти, иқтисодиёт барқарорлиги ва фаровонликнинг мустаҳкам асоси. // Халқ сўзи, 2014 йил 7 июнь.
2. Вахобов А. Бозор муносабатлари тизимидаги ижтимоий фондлар. – Тошкент: Шарқ, 2003. – 18 б.
3. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – Москва: Пер.с. англ., 1994. – 320-342с.
4. Д.Н.Саидова, И.Б.Рустамова, Ш.А.Турсунов. “Аграр сиёсат ва озиқ-овқат хавфсизлиги”. Ўқув қўлланма. Т.: “ЎзР Фанлар Академияси Асосий кутубхонаси” босмахонаси нашриёти, 2016. – 257 б..
5. Leisse J. Brands in Trouble // Advertising Age. 1992. December 2. P 16.
6. Aaker D. Managing Brand Equity. The Free Press, 1991.
7. Широченская И. П. Основные понятия и методы измерения лояльности // Маркетинг в России и за рубежом. 2004. № 2.
8. Мировой рынок продовольствия в эпоху «генной» революции, 2020, изд. «Экономика», 27 стр.
9. http://agriculture.uz/filesarchive/Agrar_policy_Food_security_20072016_all.pdf
10. <https://stat.uz/uploads/doklad/2019/yanvar-dekabr/uz/3.pdf>
11. <http://www.fao.org/3/ca4076en/ca4076en.pdf>; <http://www.agri-outlook.org/Outlook-Summary-ENG.pdf>
12. The State of Food and Agriculture 2000/ lessons From the Past 50 Years. Rome: FAO, 2000 P.1.

УЎТ: 331.101.264

Меҳнат унумдорлигига таъсир қилувчи омиллар ва уларни моделлаштиришнинг назарий-усулубий асослари Факторы, влияющие на производительность труда и теоретико- методологические основы их моделирования Factors affecting labor productivity and theoretical and methodological basis of their modeling

Феруз КУРБАНОВ,
УрДУ мустақил изланувчиси.

Аннотация

Мазкур мақолада меҳнат унумдорлигини оширишга таъсир қилувчи омилларни ўрганиш бўйича амалга оширилган тадқиқот натижалари ўрганилган. Ушбу ишлар натижалари қиёсий таҳлил қилиш асосида меҳнат унумдорлигига таъсир қилувчи омиллар таснифланиши тадқиқ қилинган. Олинган натижаларга таянган ҳолда мамлакатда меҳнат унумдорлигини оширишнинг истиқболли йўналишларини ишлаб чиқиш учун имлий ва амалий таклифлар ишлаб чиқилган.

В данной статье изучены результаты проведенного исследования факторов, влияющих на повышение производительности труда. При проведении сравнительного анализа результатов этих исследований изучена классификация факторов, влияющих на производительность труда. На основе полученных результатов разработаны научно-практические предложения по разработке перспективных направлений повышения производительности труда в стране.

This paper studied the results of a conducted research on the factors influencing increase of labour productivity. Conducting a comparative analysis of the results of these research studied the classification of factors affecting labor productivity. Based on the results obtained, scientific and practical proposals have been developed to develop prospective direction of increasing labour productivity in the country.

Аҳоли бандлигини таъминлаш, янги иш ўринларини яратиш, ҳудудий тенгсизликларни барқарорлаштириш, меҳнат бозорини тартибга солиш мамлакатда ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлашнинг асоси ҳисобланади. Чунки, муҳим иқтисодий кўрсаткич бўлган ЯИМ (ЯХМ) ҳажми аҳоли реал даромадлари ва турмуш фарвонлигини ифодаловчи қатор ижтимоий кўрсаткичлар бевосита бандликни таъминлаш даражаси билан боғлиқ ҳисобланади.

Ривожланишнинг ҳозирги босқичида нафақат даврий ишсизлик балки, фриксион ва структуравий ишсизлик даражалари ҳам муҳим муаммога айланмоқда. Айнан техник ва технологик ривожланишнинг тезлашиши, аҳоли ҳаракатчанлигининг кучайиши кабилар ушбу муаммонинг долзарблигини оширмоқда. Бундан ташқари меҳнат ресурсларини ҳудудлар имкониятига нисбатан нотекис тақсимланганлиги, малака талаблари бўйича ишчи кучининг

Калит сўзлар: ишчи кучи, бандлик, меҳнат унумдорлиги, инвестиция, инновация, ялпи ички маҳсулот, корреляцион-регрессион таҳлил.

етишмаслиги кабилар ҳам бандликни таъминлашга салбий таъсир кўрсатмоқда. Натижада, турли миқдорий ҳамда эконометрик усуллардан фойдаланган ҳолда меҳнат бозорига, меҳнат унумдорлиги ва меҳнат сигими каби кўрсаткичларга таъсир қилувчи омилларни аниқлаш улар таъсирини баҳолаш илмий тадқиқот ишлари объекти бўлиб келмоқда.

Мамлакатимизда меҳнат бозорини тартибга солиш, юқори малакага эга бўлган ишчи кучини тайёрлаш, олий таълим билан қамровни кенгайтириш, олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини ошириш [1] ушбу масалаларини самарали ечимини топишда эконометрик усуллардан фойдаланиш масаласига алоҳида эътибор қаратиламоқда.

Мазкур мақолада ишчи кучи бандлигини таъминлаш, меҳнат унумдорлигини ошириш ҳамда унга таъсир қилувчи омиллар гуруҳини шакллантириш ва моделлаштириш бўйича амалга оширилган тадқиқот ишларини таҳлил қилиш ва мамлакатимизда аҳоли бандлиги ҳамда меҳнат унумдорлигини оширишга таъсир қилувчи омилларни шакллантириш мақсад қилинган.

Аҳоли бандлигини таъминлаш масалалари, йўналишлари ва омиллари кўплаб илмий тадқиқот ишлари учун объект бўлиб хизмат қилиб келмоқда. Ушбу тадқиқотлар натижаларига кўра иқтисодий ўсиш бандлик даражасини оширишнинг самарали усули ҳисобланади [2]. Глобал миқёсда олиб қараганда, ўсиш суръатлари паст бўлган шароитда бандликка эришиш мураккаб масала бўлиб, ишсизликнинг юқори даражаси иқтисодиётдаги таркибий зиддиятларни келтириб чиқаради [3].

Келтириб ўтилган муаммонинг ечимларидан бири сифатида глобаллашув жараёнларида, яъни, глобаллашув бандликни таъминлашга таъсири муҳим омил сифатида қаралади. Ривожланган мамлакатлар ишчилар нуқтаи назаридан таҳдид сифатида қаралсада, ривожланаётган мамлакатларда бандлик ошириш ва қашшоқликни камайтиришга катта ҳисса қўшади [4]. Бу каби зиддиятли вазиятларни келиб чиқишга сабаб меҳнат унумдорлиги ҳисобланади. Чунки, аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулотнинг мамлакатлараро фарқлари одатда меҳнат унумдорлигидаги фарқларда акс этади [5]. Шу ўринда меҳнат унумдорлигини қуйидагича таърифлаш мумкин “меҳнат унумдорлиги ҳамма нарса эмас, лекин

узоқ муддатда деярли ҳамма нарса. Вақт ўтиши билан мамлакатнинг турмуш даражасини яхшилаш имконияти деярли тўлиғича бир ишчига тўғри келадиган ишлаб чиқаришни ошириш қобилиятига боғлиқ бўлади” [6].

Меҳнат унумдорлиги муаммоларини ўрганишда қўлланиладиган ёндашувлардан бири иқтисодий математик моделлаштиришдир [7]. Ушбу масала қатор олимларнинг тадқиқот ишларида кўрилган, жумладан, меҳнат унумдорлигини таҳлил қилиш усуллари ва моделлари [8], меҳнат унумдорлиги динамикасини макроиқтисодий жиҳатдан таҳлили қилиш [9] муаммолари кенг ўрганилган.

Меҳнат унумдорлиги ишчи кучи бозоридаги муҳим омиллардан бири ҳисобланиб, унинг ошиб бориши, ўз навбатида, иш ҳақи даражасини ҳам мос равишда кўтарилишига олиб келади. Натижада ишчи кучи таклифи ошади ва норасмий бандлик даражаси пасаяди, турмуш даражаси кўтарилади. Статистик маълумотларга кўра, мамлакатимизда ҳар бир банд аҳолига тўғри келадиган ЯИМнинг реал ҳажми 2000-2020 йиллар мобайнида 2,3 баробарга ошиши таъминланган. Натижада, бандлар сони 8983 минг кишидан 13236,4 минг кишига ошгани ҳолда 47,3 фоизга кўпайган.

Юқорида келтирилган таҳлил натижаларидан маълумки, мамлакатимизда меҳнат унумдорлигини ошириш бўйича амалга оширилаётган чоратадбирлар натижасида аҳоли турмуш фаровонлиги ўсиб бормоқда. Аммо, норасмий бандликнинг ҳалигача юқори қийматга эгаллигича қолаётганлиги ҳамда ишчи кучи миграциясида чиқиб кетувчилар улушини юқорилиги бу борадаги имкониятларни янада кенгайтириш кераклигини тасдиқлайди. Шу сабабли айнан меҳнат унумдорлигини оширишга таъсир қилувчи омиллар ҳамда улар асосида ишлаб чиқилган моделларни қараб чиқамиз.

Бир қатор хорижий олимлар меҳнат унумдорлигига турли хил йўналишларда ёндашишган ҳолда турли омилларни танлаб олишган. Натижада улар ҳар хил кўринишдаги моделлардан фойдаланишган. Нассиф Андер ва бошқалар унумдорликни реал инвестициялар, инновациялар ва техник тараққиёт натижасида юзага келадиган қисқа ва узоқ таъсирлар сифатида тушунтиришга ҳаракат қилишади. Улар қуйидаги кўринишга эга бўлган моделни таклиф қилишади [10].

$$r = a + \alpha Y + \beta \left(\frac{I}{VA} \right) + \varphi Innov + \varepsilon \quad (1)$$

Ушбу моделда r – меҳнат унумдорлигининг ўсиши (меҳнат унумдорлиги ҳар бир ишчига тўғри келадиган реал қўшилган қиймат сифатида олинган), a – озод ҳад, константа, Y – реал ЯИМ ўсиши, I/VA – инвестиция нисбати, яъни, ялпи инвестицияларнинг қўшилган қийматга нисбати, $Innov$ – инновациялар билан боғлиқ бўлган ўзгарувчидир. Моделдаги барча коэффициентлар, яъни α , β ва φ мусбат қийматга эга бўлиши лозимлиги таъкидланган.

Порибони Рикардо ва Тридико Паскуэл институционал ва таркибий ўзгаришларни меҳнат унумдорлиги орасидаги таъсирларни ўрганишган [11]. Бунинг учун улар ушбу йўналишда амалга оширилган тадқиқот натижаларига таянишга ва таъсир қилувчи омилларни шакллантиришган. Улар тадқиқотлари натижасида қуйидаги шаклдаги моделга эга бўлишган.

$$LP_{it} = c_i + \sum_{s=0}^1 \beta_s * INV_{it-s} + \sum_{k=0}^1 \beta_k * RD_{it-k} + \beta_0 Mse_{it} + \beta_q Sse_{it} + \beta_f BDse_{it} + \beta_s * TW_{it} + \delta_t + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Бу ерда:

LP_{it} – ҳар бир иш соати учун меҳнат унумдорлигини ўсиш суръати (яъни, ҳар бир иш соатида реал қўшилган қиймат), бутун иқтисодиёт бўйича;

INV_{it} – инвестициялар ўсиш суръати (хусусий ва давлат);

RD_{it} – тадқиқот ва ривожланиш учун реал инвестициялар миқдори (хусусий ва давлат);

Mse_{it} – ишлаб чиқариш соҳасида бандликнинг улуши, ишлаган соатлари сифатида;

Sse_{it} – малакали хизмат кўрсатиш соҳаларида ишлаб чиқариш соҳасида бандликнинг улуши (Ахборот ва коммуникация, Молия, сугурта ва кўчмас мулк фаолияти, профессионал бизнес хизматлари) ишлаган соатлари сифатида;

$BDse_{it}$ – ишлаган соатлар бўйича – қуйидаги соҳаларда бандликнинг улуши: озиқ-овқат ва тураржой, логистика ва ижтимоий хизматлар, соғлиқни сақлаш соҳалари;

TW_{it} – жами бандликда вақтинча ва мавсумий ишчилар улуши.

Юқорида келтирилганлардан кўришимиз мумкинки, бу ерда таркибий ва институционал ўзгаришлар таъсирини ифодаловчи кўрсаткичлар омиллар тизимини шакллантирган. Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларига алоҳида эътибор қаратилгани ҳолда хизмат кўрсатиш соҳасидаги бандларни ҳам икки гуруҳга ажратилган. Чунки, хизматларнинг улуши бугунги кунда ижтимоий-иқтисодий тараққиётни ифодаловчи мезонлардан бири сифатида қаралади. Малакали ҳамда ижтимоий, соғлиқни сақлаш соҳаларида бандларнинг умумий бандликдаги улушига алоҳида эътибор қаратилган.

Мазкур омиллар таъсир даражаларини улар қуйидагича деб фарз қилишади (1-жадвал).

Фикримизча, мазкур моделда қўшимча омилларни киритиш меҳнат унумдорлигини янада аниқроқ тушуниш ва ўсиш суръатларини ошириш йўналишларини белгилашга хизмат қилади. Яъни, жами меҳнат ресурсларида олий таълимни тугатганлар улуши, ҳудудлар орасидаги ривожланиш даражалари фарқи, ишчи миграциясидаги ўзгаришлар ҳамда реал иш ҳақидаги ўзгаришларни ҳам киритиш мақсадга мувофиқ бўлади. Миграция даражаси мамлакатлар ривожланиши орасидаги фарқларни юқорилиги билан бевосита юқори боғлиқликка эга.

Кўпчилик илмий тадқиқот ишларида меҳнат унумдорлиги ёки умумий унумдорлиқнинг ўсишини ифодаловчи мамлакатлар орасидаги фарқларни тушунтирувчи омилларнинг кенг тўплами аниқланган. Ушбу тадқиқотларда макроиқтисодий ва институционал омиллар, савдо очиқлиги, инсон ва капитал захираларининг сифатини оширишга йўналтирилган сиёсат одатда унумдорликни ошириш муҳим роль ўйнайди [12].

Шунингдек, қатор тадқиқот натижалари малакали ишчи кучи инновацион фаолиятни рағбатлантиришга хизмат қилгани ҳолда самардорликни оширишга ёрдам беради. [13]. Яъни, жами меҳнат ресурсларида малакали, олий маълумотга эга бўлганлар улушини ошириш мақсадга мувофиқ бўлади ва уни муҳим омил сифатида қараш талаб қилинади.

Ҳудди юқоридаги каби, ахборот – коммуникация технологиялари ва илмий-тадқиқот ишларига инвестициялар ишлаб чиқариш самарадорлигини тушунтиришда ҳал қилувчи омил ҳисобланади [14]. Институтлар нуқтаи назаридан адабиётларда

Омиллар тавсифи ва уларнинг меҳнат унумдорлигини оширишга таъсири [15]

Омиллар белгиланиши	Тавсифи	Таъсири
LP	Меҳнат унумдорлигини ўсиш суръати	
INV	Реал инвестицияларни ўсиш суръати	+
RD	Таъқиқот ва ривожланиш учун реал инвестициялар	+
Mse	Ишлаб чиқариш соҳасида бандликнинг улуши	+
Sse	Малакали хизмат кўрсатиш соҳаларида ишлаб чиқариш соҳасида бандликнинг улуши	?
BDse	Ижтимоий хизматлар, соғлиқни сақлаш соҳаларидаги бандлар улуши	-
TW	Жами бандликда вақтинча ва мавсумий ишчилар улуши	-

иқтисодий нозорат қилиниши ҳамда меҳнат бозорида қатъий шартлар бўлган мамлакатларда унумдорлик нисбатан заиф бўлиши ўз тасдиғини топган. Чунки, бу каби қатъий шартлар янги технологияларни қабул қилишда тўсқинлик қилади ва корхона даражасида мослашувчанликни паст бўлишига сабаб бўлади [15].

Юқорида таъқиқ қилинган хулосаларга асосланган ҳолда меҳнат унумдорлигини оширувчи омилларни гуруҳларга ажратиш ва уларни мамлакатимиз учун хос ва мос бўлганларини танлаб олган ҳолда эконометрик моделларни ишлаб чиқиш лозим. Бу билан мамлакатимизда меҳнат унумдорлигини оширишнинг истиқболли йўналишларини танлаб олиш мумкин.

Амалга оширилган таъқиқот натижаларига кўра хулоса қиладиган бўлсак, меҳнат унумдорлигини ошириш ва унга таъсир қилувчи омилларни таснифни ишлаб чиқиш мамлакат ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларини ижобий ўзағаришини таъминлашга хизмат қилади. Чунки, меҳнат унумдорлиги муаммоларини ўрганишда қўлланиладиган

ёндашувлардан бири иқтисодий математик моделлаштириш эканлиги аниқланди. Меҳнат унумдорлигини ошириш инвестициялар ҳажми ва таркибий тузилиш муҳим аҳамият касб этади. Бошқа томондан инновациялар меҳнат унумдорлигига таъсир қилувчи муҳим омил бўлиб, ўз навбатида, инновацион ривожланиш малакали ишчилар улуши билан юқори боғлиқликка эга.

Мазкур йўналишда амалга оширилган таъқиқот ишларида келтирилган регрессион таҳлил натижаларига кўра, меҳнат унумдорлигига таъсир қилувчи омилларни шакллантириш ва эконометрик моделлаштиришда мамлакатларнинг ривожланганлик даражасига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Бундан ташқари давлатнинг иқтисодийга аралашув даражаси, бозор қонунларининг амал қилиши учун яратилган шарт-шароитларни ҳам инобатга олиш зарур. Фикримизча, мамлакатимизда меҳнат унумдорлигига таъсир қилувчи омиллар сифатида инвестициялар ҳажми ва таркиби, ўртача иш ҳақи, малакали ишчиларни жами ишчи кучидаги улуши кабиларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ -5847-сонли фармони.
2. Daňová, Monika & Kravčáková Vozárová, Ivana. (2021). Does the instability of economic development affect the elasticity of the labour market?. Review of Economic Perspectives. 21. 10.2478/revecp-2021-0013.
3. MEYER, D.F. (2017). An Analysis of the Short and Long-Run Effects of Economic Growth on Employment in South Africa. International Journal of Economics and Finance Studies, 9(1), 177–193.
4. Jenkins, R. (2006). Globalization, FDI and employment in Viet Nam. Transnational Corporations, 15, 115-142.
5. Müge Adalet McGowan and Dan Andrews. Labour market mismatch and labour productivity: evidence from PIAAC data//ECO/WKP(2015)27
6. KRUGMAN, P. The age of diminished expectations. The MIT Press, 1994.

7. Mikhnenko, Pavel. (2019). Model for labour productivity management in the economy of Russia. 20. 42-60. 10.29141/2658-5081.
8. Sennikova A. E., Vorokova N. Kh. (2017). Metody i modeli analiza proizvoditel'nosti truda [Methods and models of analysis of labour productivity]. Konkurentosposobnost' v global'nom mire: ekonomika, nauka, tekhnologii = Competitiveness in a global world: Economics, science, technology, no. 11 (58), pp. 1573–1574. (in Russ.)
9. Lyadova E. V. (2017). Analiz dinamiki proizvoditel'nosti truda v Rossii: makroekonomicheskiy aspekt [Analysis of the dynamics of labour productivity in Russia: The macroeconomic aspect]. Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo. Seriya: Sotsial'nye nauki = Bulletin of Lobachevsky State University of Nizhni Novgorod. Series: Social Sciences, no. 1 (45), pp. 46–53. (in Russ.)
10. Nassif, André & Feijó, Carmem & Araújo, Eliane. (2017). Econometric Estimation of Labor Productivity in the Brazilian Manufacturing Sector in the 2000s: a Kaldorian Approach. Revista Brasileira de Inovação. 17. 9. 10.20396/rbi.v17i1.8650856.
11. Pariboni, Riccardo & Tridico, Pasquale. (2020). Structural change, institutions and the dynamics of labor productivity in Europe. Journal of Evolutionary Economics. 30. 10.1007/s00191-019-00641-y.
12. Barro, R. (2001), Human capital and growth, American Economic Review 91, No. 2 (May), pp. 12-17.
13. Sondermann, D. (2012), Productivity in the euro area: any evidence of convergence? European Central Bank Working Paper No. 1431.
14. Griffith, R., Redding, S. and van Reenen, J. (2004), Mapping the two faces of R&D: productivity growth in a panel of OECD industries, The Review of Economics and Statistics, Vol. 86(4), pp. 883-895.
15. Nicoletti, G. and Scarpetta, S. (2003), Regulation, productivity and growth: OECD evidence, Economic Policy, April, pp. 9-72.

Қашқадарё вилояти қишлоқ хўжаликларини ривожлантиришнинг SWOT-таҳлили SWOT-анализ развития сельского хозяйства Кашкадарьинской области Swot analysis of agricultural development of kashkadarya region

Элбек ЖАББОРОВ,
“ТИҚХММИ” Миллий тадқиқот университети
хузуридаги Қарши ирригация ва агротехнологиялари институти ассистенти.

Аннотация

Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг ривожлантиришнинг макроиқтисодий барқарорлигини таъминлашда тизимли таҳлил ва рақамли технологиялардан фойдаланиб эмпирик моделини қуриш ва прогноз қилиш механизмларининг назарий асослари такомиллаштирилган. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг ривожлантиришнинг макроиқтисодий барқарорлигини таъминлашда асосий ишлаб чиқариш ресурсларидан самарали фойдаланиш ёки умумий айтганда мавжуд потенциалдан фойдаланиш даражаси баҳоланган.

Усовершенствованы теоретические основы механизмов построения и прогнозирования эмпирической модели с использованием системного анализа и цифровых технологий для обеспечения макроэкономической устойчивости развития сельскохозяйственного производства. Оценивается эффективность использования основных производственных ресурсов или в целом уровень использования имеющегося потенциала в обеспечении макроэкономической устойчивости развития сельскохозяйственного производства.

The theoretical foundations of the mechanisms for building and forecasting an empirical model using systematic analysis and digital technologies have been improved to ensure macroeconomic sustainability of agricultural production development. Efficient use of basic production resources and, in general, the level of utilization of existing potential for ensuring macroeconomic sustainability of agricultural production development is assessed

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришнинг ривожлантиришнинг энг муҳим вазифаларидан бири – бу мавжуд потенциалдан фойдаланиш самарадорлигини оширишдир. Лекин бу ерда асосий масала – бу ишлаб чиқариш потенциални битта моделда ифодалаш ва у орқали потенциалдан фойдаланиш самарадорлигини аниқлашдир. Бу масала бутун бир бир минтақа миқёсида қўриладиган бўлса жараён янада мураккаблашади. Шунингдек, моделнинг эрки

ўзгарувчиларини танлаш, яъни, потенциал таркибий элементларини аниқлаш етарлича муаммоларни келтириб чиқаради. Бошқача айтганда, шундай моделни ишлаб чиқиш мумкин бўлсинки, бу модел қишлоқ хўжалиги қонуниятларини тавсифлай олсин ҳамда модел шундай эрки ўзгарувчиларни ўз ичига олиши керакки, бу ўзгарувчилар ўзаро тизимли боғланган ҳолда ишлаб чиқариш жараёнида асосий ролга эга бўлган алоҳида омилларнинг қийматини ифо-

Калит сўзлар: рақамли технология, эмпирик модел, эконометрик модел, потенциал, нисбий модел, прогноз натижалари, ахборот тизими, эндоген ўзгарувчилар, экзоген ўзгарувчилар.

даласин.

SWOT-таҳлили орқали вилоят қишлоқ хўжаликларини ташкил этишда нималарга эътибор қаратиш лозимлигини, оила, жамият ва давлат манфаатини қондиришда қишлоқ хўжаликларининг аҳамиятини тушуниб олиш мумкин бўлади. Жумладан, қишлоқ хўжалигини ташкил этмоқчи бўл-

ган фуқароларимиз қишлоқ хўжалигини давлат ўз ҳимоясига олганлигини, ҳуқуқий асос мавжудлигини, танлаган иш фаолияти орқали оиласининг ҳам, аҳолининг ҳам манфаатини қондираётганлигини билган ҳолда ўз ишини бошлайдилар. SWOT-таҳлили натижалари вилоятда фаолият юритаётган бошқа қишлоқ хўжаликларига ўз рақиблари ҳола-

1-жадвал.

Қашқадарё вилояти қишлоқ хўжаликларини ривожлантиришнинг SWOT таҳлили

КУЧЛИ ТОМОНЛАР	ЗАИФ ТОМОНЛАР
✓ қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун махсус қишлоқ хўжалигидаги ислохотларнинг ўтказилаётганлиги ва ҳуқуқий асосларининг яратилганлиги; ✓ қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун алоҳида “Қишлоқ хўжалиги тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилинганлиги; ✓ Қонун асосида – ер ва мулк эгаси бўлиб шаклланди; ✓ қишлоқ хўжалиги тадбиркорлик шаклига кириши ва бунда жамиятнинг бош бўғини халқ манфаати қондирилаётганлиги; ✓ деҳқон ва фермерларда ер билан ишлаш кўникмаси тўлиқ шаклланиб бўлганлиги; ✓ майда товар ишлаб чиқарувчи хўжалик сифатида тез мослашувчанлиги, банкротликка мойил эмаслиги; ✓ фаолиятининг даромад олишга қаратилганлиги.	✓ қишлоқ хўжаликларини ривожлантириш учун зарурий иқтисодий механизмларнинг такомиллашмаганлиги; ✓ бугунги кунда қишлоқ хўжаликлари учун аниқ тартибга солинган, қулай таъминот тизими мавжуд эмаслиги; ✓ қишлоқ хўжаликларини зарурий ресурслар билан таъминлаш асосан хусусий шахслар томонидан амалга оширилаётганлиги; ✓ қишлоқ хўжаликларининг сифатли ресурсларни олишга бўлган имкониятининг чекланганлиги; ✓ қишлоқларнинг иқтисодий саводхонлигини оширишга қизиқиши сустлиги, улар ер билан ишлашни билсак, шунинг ўзи етарли деб билиши ва натижада: ✓ юридик мақомдаги қишлоқ хўжаликлари сонининг кундан-кунга камайиб бораётганлиги. ✓ зарурий техника воситаларининг етишмаслиги, бошқа хўжалик субъектлари билан ўзаро кооперация муносабатларининг бузилганлиги, етиштирилган маҳсулотларни сотиб олиш тизимининг йўқлиги.
ИМКОНияТЛАР	ТАҲДИДЛАР
✓ қишлоқ хўжаликлари иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларининг ошиши натижасида қишлоқ аҳолисининг қизиқиши ортиб бораётганлиги; ✓ қишлоқда банд бўлган аҳоли сонининг қишлоқ хўжаликлари ҳисобига кўпаяётганлиги; ✓ маҳаллий инвестицияларни жалб этиш имкониятининг кўпаяётганлиги; ✓ чорвачиликка ихтисослашган қишлоқ хўжаликларининг сифат кўрсаткичи доимий равишда юқорилиги; ✓ давлат томонидан узлуксиз равишда қишлоқ хўжаликларини қўллаб-қувватловчи чора-тадбирлар, дастурлар қабул қилинаётганлиги.	✓ қишлоқ хўжалиги соҳасидаги бизнес билан шуғулланувчилар сонининг ортиб бораётганлиги; ✓ қишлоқ хўжаликларининг шахсий томорқа ва аҳоли хўжаликлари билан доим ёнма-ён, биргаликда талаффуз этилиши, бу эса учала хўжаликни ҳам битта қилиб бирлаштирилган ҳолда олиб бориш мумкин деган хулосага олиб бораётганлиги; ✓ қишлоқ манфаатининг “чайқовчи”ларнинг ҳисобига салбий равишда, қисман қондирилаётганлиги; ✓ чўл зоналарида қишлоқ хўжаликлари сонининг кескин камайиб бораётганлиги.

тини билиш учун ҳам ёрдам беради, чунки, таҳлилда қишлоқ хўжаликлари ўзларининг кучли ва заиф томонларини, имкониятлари ҳамда хавф солаётган таҳдидларини ҳам санаб ўтадилар.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш жараёнининг ривожланишини баҳолаш учун тренд моделлари ишлаб чиқилди. Ривожланишни баҳолаш учун, минтақанинг ишлаб чиқариш салоҳияти кўрсаткичи, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг тармоқлараро нисбий динамикаси кўрсаткичи, барча тоифалар бўйича таркибий динамикаси кўрсаткичи, ёрдамчи деҳқон хўжаликларининг жами қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги улушининг ўзгариш тенденцияси кўрсаткичи, вилоят деҳқончилик хўжаликларининг барча тоифалар бўйича жами сабзавот маҳсулотларини етиштириш ҳажмига нисбатан улушининг ўзгариш динамикаси кўрсаткичи, картошканинг ҳосилдорлик коэффициенти ўзгариш динамикаси кўрсаткичи, ихтисослашув коэффициенти кўрсаткичи танлаб олинди.

Минтақанинг ишлаб чиқариш салоҳияти маълум бир тур маҳсулотлар бўйича ишлаб чиқариш ҳажмининг республика миқёсида шу турдаги ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажмидаги улушига асосланиб аниқланади. Шунингдек, бу кўрсаткич маълум бир даврлар оралиғида кузатилади. Демак, Қашқадарё вилоятининг ҚХМИЧ салоҳиятини баҳолашда, кўп йиллик ўтган даврлар (йиллар)даги ишлаб чиқарил-

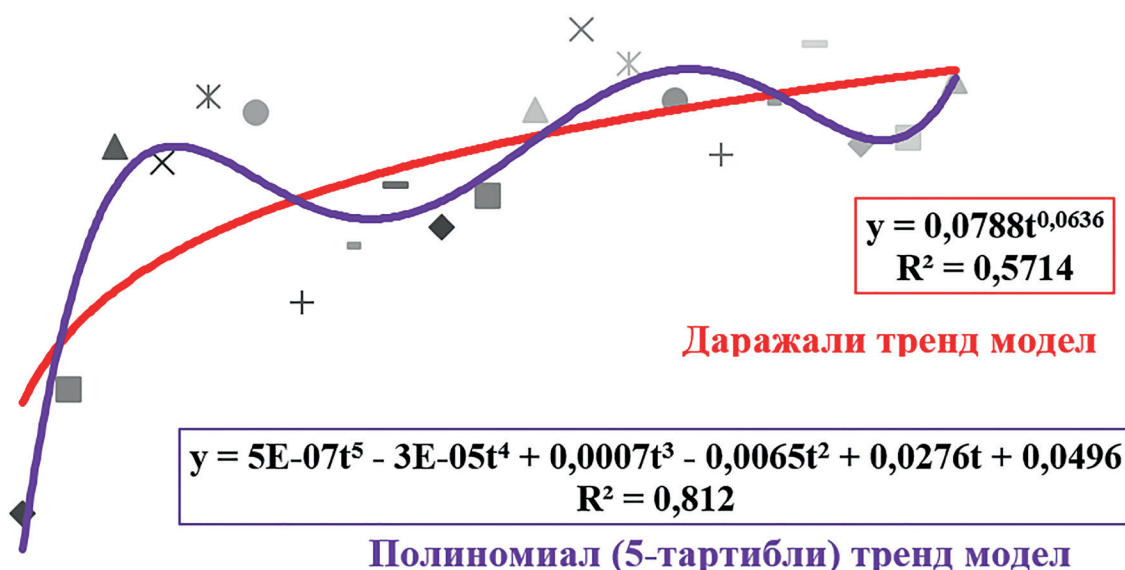
ган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳажмининг мос даврлар (йиллар)даги республика миқёсида ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳажмидаги улушлари миқдорига асосланамиз.

Ўтган вақтлар ичидаги улуш кўрсаткичи вилоятнинг эришган ишлаб чиқариш салоҳияти ҳақида хулоса чиқаришни таъминлайди, аммо, у келгуси ҳолатни акс эттирмайди. Бунинг учун, ишлаб чиқаришга жорий қилинган амалдаги тамойиллар, устувор йўналишлар, ҳаракат механизмлари асосида ривожланиш чизиги қайси қонуният асосида давом этишини билиш керак. Бу қонуниятларнинг динамик хусусиятга эга бўлиши, унинг динамик моделларда ифодаланишини билдиради. Шу сабабали вилоят ҚХМИЧ салоҳиятини кейинги қадамларда баҳолаш учун тренд моделлардан фойдаланамиз.

Бу кўрсаткичнинг аҳамияти ҚХМИЧни ривожлантириш моделлари ёрдамида прогноз қилишда натижавий катталикини характерлайди.

Вилоят ҚХМИЧ ҳажмининг республика бўйича жами қишлоқ хўжалиги маҳсулотлар ҳажмига нисбатан улушининг сўнги йигирма йиллик даврдаги тенденцияси 5-тартибли полином кўринишидаги тренд модел ёрдамида баҳоланади (1-чизма). Энг юқори кўрсаткичли модел айнан шунга мос келмоқда.

Детерминация коэффициенти 0,812 га тенг. Кейинги ўринда даражали тренд модел бўлиб, мос равишда детерминация коэффициенти 0,57 га тенг

1-чизма. Қашқадарё вилоятининг ҚХМИЧ салоҳиятини баҳолашнинг тренд моделлари.

бўлмоқда. Бошқа кўринишдаги трендлар тавсия этилмайди, масалан, чиизиқли тренд модел учун бу кўрсаткич 0,31га тенг. Демак, вилоят ҚХМИЧ ҳажмининг республика бўйича жами қишлоқ хўжалиги маҳсулотлар ҳажмига нисбатан улуши ўзгариш тенденциясини баҳолашда 5-тартибли полином кўринишидаги тренд моделни қабул қиламиз. Унга

$$K_{c.(d/x)} = 0,2609 \cdot \exp(0,0022 \cdot t) \quad (8)$$

(7) тренд модел учун детерминация коэффиценти 0,97 га, Фишер мезони қиймати 258,7 га, (8) модел учун бу кўрсаткичлар 0,91 ва 80,9 га тенг. Демак, олинган тренд моделлар ишончли.

(7) ва (8) тренд моделлардан фойдаланиб, фер-

2-жадвал.

2021-2025 йиллар учун фермер ва деҳқон хўжаликларининг ихтисослашув коэффиценти учун прогноз кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Прогноз йиллари					Ўртача қиймат
	2021	2022	2023	2024	2025	
Фермер хўжалиги ихтисослашув коэффиценти	0,9539	0,9560	0,9587	0,9620	0,9659	0,9593
Деҳқон хўжалиги ихтисослашув коэффиценти	0,2615	0,2621	0,2626	0,2632	0,2638	0,2626

кўра 2021-2025 йиллар давомида вилоят улушини ҳисоблаймиз. Натижада мос равишда қуйидагиларга эга бўламиз: (7,14 фоиз; 8,39 фоиз; 9,05 фоиз; 9,36 фоиз; 9,54 фоиз). Шунингдек, кейинги ўнинчи йилликда вилоят улуши 12,56 фоизни ташкил этади. Кўриш мумкинки вилоятнинг ҚХМИЧнинг ривожланишининг натижавий кўрсаткичи кейинги йилларда қаътий монотонлик хусусиятга, яъни, йиллар кесимида узлуксиз ўсиш чизигига эга бўлади.

Тренд моделни аниқлашда ихтисослашув коэффицентларининг текисланган қийматларидан фойдаланамиз. Уҳолда фермер ва деҳқон хўжаликларининг ихтисослашув коэффицентини баҳолаш учун қуйидаги трендларни аниқлаймиз:

$$K_{c.(f/x)} = 0,0003t^2 + 0,0012t + 0,9524 \quad (7)$$

мер ва деҳқон хўжаликларининг кейинги йиллардаги ихтисослашув коэффицентини прогноз қилиш имкониятимиз бор.

Ихтисослашув коэффицентининг кейинги беш йилдаги ўртача қиймати фермер хўжаликлари учун 0,9593 га тенг. Деҳқон хўжаликлари бўйича бу кўрсаткич 0,2626 ни ташкил этмоқда.

Прогноз натижаларидан кўришимиз мумкинки, асосий дон маҳсулотлари ялпи ҳосили фермер хўжаликлари ҳиссасига тўғри келади. Деҳқон хўжаликларида чорвачилик ва паррандачилик маҳсулотларини етиштириш барқарорлиги сақланиб қолади. Бу шуни билдирадики ҳозирги вақтда қорамолчилик, қўйчилик ва эчкичилик, паррандачилик фаолияти деҳқончилик хўжаликларининг асосини ташкил этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги 4947-сон Фармонининг 1-илова-си “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 5 октябрдаги “Ўзбекистон Республикасининг 2035 йилгача ривожланиш стратегиялари” давлат дастури ПФ-6079-сонли Фармони.
3. Введение в «цифровую» экономику / Под общ. ред. А. В. Кешелава. М.: ВНИИ Геосистем, 2017. 28 с.
4. Обзор агропродовольственной торговой политики в постсоветских странах 2017-2018. Продовольственная и сельскохозяйственная организация Объединенных Наций. ФАО. Рим, 2020 год.
5. А.Ишназаров, Ш.Нуруллаева, М.Муминова, Н.Рўзметова. Эконометрика асослари. Ўқув қўлланма. –Тошкент: Иқтисодиёт, 2019 йил, 258-бет.
6. Н. Ф. Корсун, А. С. Марков, М. М. Кондровская. Моделирование и оптимизация в агропромышленном комплексе. Учебно- методическое пособие. Минск : БГАТУ, 2019. – 252 с.
7. Cobb, G.W. A theory of production /G.W. Cobb, P.H.Douglas // Amer. Econ. Rev.,1928,March, Supp.1., p. 139– 165.

8. Алимов Р.Х., Болтаева Л.Р., Ишназаров А.И. Эконометрика-2. Ўқув қўлланма. “Иқтисодиёт” нашриёти.-Т.: ТДИУ, 2012. –115 б. (85 б.).

9. Mukhitdinov Kh. S, Juraev F.D.Methods of Macroeconomic Modeling. International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD) Special Issue on International Research Development and Scientific Excellence in Academic Life Available Online: www.ijtsrd.com e-ISSN: 2456 – 6470.

10. Mukhitdinov Kh. S., Rakhimov A.N. Empirical models which were built for each sector of the service sector to the population of the region. South Asian Journal of Marketing & Management Research (SAJMMR) <https://saarj.com>

11. Mukhitdinov Kh. S., Axmedova B.A. Econometric modeling and forecasting of educational services to the population of the region. International Journal for Innovative Engineering and Management Research.Vol 10 Issue01, Jan2021 ISSN 2456 – 5083 www.ijiemr.org

12. Mukhitdinov Kh. S., Nosirov B.N. Communication and information services to the population of the region. Jan.-March. 21 Vol. 11 No.01 SJIF 7.201 & GIF 0.626 ISSN-2249-9512 Journal of Management Value & Ethics.

13. www.lex.uz /Ўзбекистон Республикаси Қонунчилик маълумотлари миллий базаси.

УЎТ: 338.49

Рақобат разведкаси корхонанинг стратегия воситаси сифатида Конкурентная разведка как инструмент стратегии предприятия Competitive intelligence as a corporate strategy tool

Сардор ТУРСУНХЎЖАЕВ,
ТДИУ мустақил изланувчиси.

Аннотация

Мақолада рақобат ва рақобатбардошлик, иқтисодиётнинг глобаллашуви шароитида янгиликларни, рақобат муҳитини ўрганиш зарурияти ҳақида сўз юритилиб, рақобат муҳитида юзага келган муаммолар аниқланган.

В статье рассматривается конкуренция и конкурентоспособность, новый взгляд в условиях глобализации экономики, необходимость исследования конкурентной среды, выявляются проблемы, возникшие в условиях конкуренции.

The article discusses issues of competition and competitiveness, a new look in the context of the globalization of the economy, the need to study the competitive environment and identifies problems arisen in a competitive environment.

Жаҳонда ҳозирги вақтда ишлаб чиқариш ва иқтисодий фаолиятнинг турли тармоқлари ва соҳаларида рақобат йўналишида кескин ўзгаришлар юз берди. Янги бозор шароитларига мос равишда ривожланаётган янги замонавий рақобат муҳитида ўзини топа оладиган корхона бошқарув тизимининг белгилари аниқланади. Рақобатчиларнинг характерли хатти-ҳаракати тубдан ўзгаради.

Замонавий менежмент эволюциясида шартли равишда бир неча босқичлар ажратилади, уларнинг асосини маълум бир қатор муаммолар ташкил қилади. 50-йилларда ишлаб чиқариш муаммолари устунлик қилди, 60-йилларда – сотиш муаммолари, 70-йилларда – кескин бозор муаммолари пайдо бўлди, 80-йилларда – рақобатдош устунлик муаммолари, 90-йилларда – атроф-муҳит шароитлари (таъсирнинг кучайиши) сиёсий ривожланиш, экологик омиллар, технология, ижтимоий муаммолар) ўрганилди.

“Глобаллашув” атамаси иқтисодий назария ва амалиётда сўнгги йилларда, яъни, корхоналар рақобат муҳитида бир-биридан ажратилган омилларнинг умумий таъсирига тобора кўпроқ дучор бўлаётган, бу эса кўп қиррали, динамик ва тажов

вузкор рақобатнинг шаклланишига олиб келадиган таърифлар билан белгиланди.

Аввало, рақобат бир вақтнинг ўзида бир нечта соҳаларни қамраб олиши мумкин, энг муҳими – сифат, харажатлар, вақт, инновациялар, молиявий барқарорликни яратиш, бозор тўсиқларини яратиш. Албатта, бу рақобат соҳалари ўтмишда стратегик бошқарувнинг диққат марказида бўлган. Замонавий глобаллашув шароитида менежмент ўз кучларини бирор-бир рақобат параметрига қарата олмайди, уларнинг барчаси комплексда ҳисобга олинishi лозим.

Иккинчидан, замонавий корхоналар рақобатнинг кўп қиррали хусусиятини биринчи ўринга қўйишлари даркор. Ахир, бир томондан, рақобат турли даражаларда ривожланиши мумкин: ресурслар соҳасида, товар бозорларида; интеграцияланган гуруҳлар ва шаклланишларнинг бир қисми сифатида, турли тадбиркорлик тушунчалари ўртасида. Аммо, бошқа томондан, рақобатнинг кўп қирралилиги, турли бозорларда турли шароитларда бўлган корхонанинг турлича муносабатда бўлишида ҳам намоён бўлиши мумкин. Кўп нуқтали рақобат концепциясини қўллашда турли стратегик

Калит сўзлар: стратегия, рақобат, рақобатбардош разведка, ахборот, тижорат разведкаси.

соҳалардаги корхона қарама-қарши бозор хатти-ҳаракатларини (ҳужумкор, муҳофаа ва бошқалар) намойиш қилиши мумкин.

Учинчидан, глобаллашув шароитида рақобат белгиси бозор тараққиёти динамикаси белгиси сифатида тан олинади. Рақобатчиларнинг куч баланси ва рақобатчиларнинг позициялари тез ўсиб бораётган суръатда ўзгариши мумкин. 1997 йил ўрталарида Microsoft ва Apple каби фирмалар ўртасида тузилган ҳамкорлик ва интеграция тўғрисидаги шартнома рақобатчилик вазиятининг бундай кескин ўзгаришига мисол бўла олади. Бозор динамикаси янги рақобатчиларнинг доимий равишда кириб бориши ва эски рақобатчиларнинг бозордан чиқиб кетиши, янги хизматлар турларининг пайдо бўлиши (масалан, кредит карталари), корхоналарнинг кўплаб қўшилиши ва бошқалар билан тавсифланади. Вазиятларни башорат қилиш қийинроқ ва муаммоли бўлиб бормоқда, башорат қилиш муаддатлари қисқармоқда [1].

Шунингдек, замонавий глобаллашув шароитида рақобатнинг белгиси бозор рақобати иштирокчиларининг тажовузорлигининг кучайиши ҳисобланади. Корхоналарнинг хатти-ҳаракатлари камроқ дўстона, баъзан камроқ ҳалол бўлиб бормоқда. Тўғридан-тўғри ҳужумлар рақобатчиларнинг кучларини заифлаштириш учун, баъзида ҳуқуқий масалаларни бузган ҳолда амалга оширилади. Бундай тажовузнинг мақсади рақобатчиларнинг кучларини ўрганишдаги номуносиватликда намоён бўлади. Кўпинча бу йўналишда агрессив нарх сиёсати кузатилади.

Кўпгина иқтисодчилар ва сиёсатчилар глобаллашувни ўз-ўзидан пайдо бўладиган жараёндан бошқариладиган жараёнга айлантириш керак, деган фикрга тобора кўпроқ мойил бўлмоқда. Бунда давлатларнинг ўз ролини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Айниқса, халқаро молия тизимида тартибни тиклаш, пул оқимларини назоратга олиш зарур, деган фикр бор.

Маълумки, талаб таклифни яратади, иқтисодий разведка, тижорат разведкаси, рақобатбардош ва бизнес разведкаси, саноат жосуслиги, ахборот ва таҳлилий иш каби атамалар оммавий ахборот воситаларида тобора кўпроқ пайдо бўлмоқда. Ушбу таърифлар бир хил эмас, улар бир-биридан сезиларли даражада фарқ қилади [2].

Иқтисодий разведка ҳарбий ва сиёсий разведка билан бир вақтда ривожланади. Иқтисодиёт, сиё-

сат ва уруш (унинг олдини олиш) ўзаро боғлиқ ва бир-бирига боғлиқ бўлганлиги сабабли, “иқтисодий разведка” атамаси иқтисодиёт устунлик қиладиган ва ҳарбий ҳамда сиёсий таркибий қисмларни қўшадиган ўз вақтида маълумотларни тўплаш, қайта ишлаш ва улардан фойдаланишни ўз ичига олади. Иқтисодий разведка давлат томонидан ўз манфаатларини кўзлаб турли усуллар билан амалга оширилади, бу олий иқтисодий хавфсизлик ва давлат манфаатлари билан оқланади ва оқланади. Усулларни шартли равишда аналитик ҳамда оперативга бўлиш мумкин, улардан фойдаланиш давлат томонидан солиқ тўловчилар ҳисобидан мумкин.

Ғарбда (ва биринчи навбатда, АҚШда) бизнес ва рақобатбардош разведканинг тадқиқоти ва таҳлили шунинг кўрсатадики, улар энг юқори даражада ривожланган, рақобатбардош разведка микро муҳитни ёки ташкилотнинг бевосита муҳитини ўрганишга қаратилганлигини кўрсатади. Макро муҳитни рақобат призмасидан ўрганиш ва бизнес рақобати макромуҳитни ўрганишни биринчи ўринга қўйди. Дастлаб, балло иккита алоҳида фаолият соҳасини шакллантирди: рақобатбардош разведка рақобатчи ва ташкилотнинг бевосита муҳитини тадқиқ қилишга йўналтирилган ва бизнес разведкаси рақобатчиларни ташкилотнинг макро муҳити билан боғлиқ ҳолда ўрганишга асосланган. Жамиятнинг ривожланиши ва ташқи муҳит таркибий қисмларининг ўзаро боғлиқлиги тўғрисида янги билимларни ўзлаштириш ташқи муҳитни бир бутун сифатида баҳолашга комплекс ёндашув зарурлиги тўғрисида тушунчани шакллантирди, бу эса ушбу иккита чегаранинг хиралашишига олиб келди [3].

Борисов Н.Н. рақобат интеллектини рақобат муҳитини ўрганиш учун маркетинг воситаси сифатида шакллантиради, бу бизнесни юритишнинг кейинги стратегияси ва тактикасида бошқарув қарорларини қабул қилиш учун рақобатчилар тўғрисидаги маълумотларни мақсадли тўплаш ҳамда қайта ишлашдир.

Тижорат разведкаси замонавий шароитларда бизнес юритишда корпоратив маданиятнинг ажралмас қисми бўлиб, у рақобатчилар стратегиясини ва рақобатбардош бизнесда юзага келиши мумкин бўлган хавфларни ўрганади. Бироқ, унинг ишини чуқурроқ ўрганиб чиққач, тижорат разведкаси ва рақобатбардош разведка тушунчалари бир хил деган хулосага келишимиз мумкин [4].

Шунингдек, “рақобатбардош разведка”ни иқтисодий тоифа сифатида белгилаш мумкин, бу жараён, ҳодисалар ва тенденциялар рақобат нуқтаи назаридан ўрганилаётганда, ҳуқуқий ҳамда ахлоқий усуллардан фойдаланган ҳолда, махфий равишда бизнес тўғрисидаги маълумотларни тўплаш ва қайта ишлаш жараёнини ўз ичига олади. Рақобат, фаолият натижаси эса рақобатбардош разведка олиб борадиган корхонанинг рақобатбардош устунликка эга бўлиши аниқланади.

Ушбу талқинда маълумотни тўплаш ва қайта ишлаш усуллариининг қонунийлиги ҳамда ахлоқига эътибор қаратилади, бундан ташқари, рақобатбардош разведка натижаси кўрсатилади.

Кичик ва ўрта бизнес тадбиркорлари кўпинча маълумот етишмайди, шериклар томонидан тақдим этилган маълумотларни икки марта текширмайдилар ҳамда миш-мишлар, сезги ва ўзини сақлаш инстинкти асосида қарор қабул қиладилар. Рақобатчиларнинг мақсадлари ва стратегияларини тушуниш катта рақобатдош устунликка эришишга имкон беради [5].

Маркетинг стратегияларидан фарқли ўлароқ, рақобатбардош разведка соҳасидаги мутахассис нафақат маълум бир бозорнинг расмини ва ўрнатилган ўйин қоидаларини олдиндан билиши, балки уларни ким, нима учун ва нима учун ўрнатиши мумкинлигини аниқлай олиши керак. Аниқ нима ва улар вақт ўтиши билан қандай ўзгариши мумкин. Рақобатли разведка соҳасидаги мутахассис вазиятни тизимдан ташқаридан, худди ташқаридан ёки юқоридан, рақобатчилар призмаси орқали кўра олиши керак.

Рақобат интеллект – бу рақобат муҳитини ўрганиш учун маркетинг воситаси бўлиб, у бизнеснинг кейинги стратегияси ва тактикаси бўйича бошқарув қарорларини қабул қилиш учун рақобатчилар тўғрисидаги мақсадли маълумотлар тўпламидир.

Рақобат концепцияси – бу бизнес учун ҳам истиқболларни, ҳам таҳдидларни олиб келадиган ташқи таъсир омиллари схемаси.

Шу сабабли, рақобатбардош разведка тушунчаси нафақат шунга ўхшаш маҳсулот ёки хизматларни сотадиган мавжуд компанияларга, балки келажакдаги рақобатчиларга, шунингдек, қисман етказиб берувчилар ва мижозларга ҳам татбиқ этилиши керак.

Контрагентлар тўғрисидаги маълумотлар муҳим рақобат устунлигига айланиши мумкин ва

инсайдер маълумотларини олиш алоҳида маркетинг вазифасидир.

Рақобатбардош разведканинг мақсади фақат маълумотни таҳлил қилиш эмас, балки ҳақиқий олишдир. Таҳлил фақат билвосита маълумотлардан керакли маълумотларни олиш воситаси сифатида мавжуд.

Рақобат интеллектининг вазифалари стратегик бошқарув мақсадлари учун маркетинг таҳлилини тўлдиришининг ёрдамчи ахборот функциясидир.

Шу билан бирга, рақобатчиға қарши ҳаракат қилиш уни нусхалашдан кўра афзалроқ эканлиги ҳар доим ҳисобга олинади, чунки, узоқ муддатли истиқболда “қўлга олиш” стратегиясидан кўра “ўтиш” стратегияси фойдалироқдир. Бундан ташқари, шунинг ёрдаги тутишимиз керакки, рақобатчидан олинган ҳар бир рубл, банд бўлмаган жойларни ривожлантиришдан олинган даромаддан фарқли ўлароқ, нафақат қўшимча даромад келтиради, балки рақобатчининг даромадини ҳам олиб ташлайди, бу эса уни рақобатда заифлаштиради.

Баъзи фаолият турларида корхоналар тўғрисидаги маълумотларнинг тижорат тўплами бизнес жараёнининг ажралмас қисми ҳисобланади, масалан, маркетинг, журналистика, консалтинг ва ишга ёллаш.

Ҳақиқий стратегия камдан-кам ҳолларда компаниянинг миссиясига мос келади. Рақобатчининг тренд чизиғи йўналишини тушуниш келажакда ушбу фаолият соҳасида рақобат қанчалик муваффақиятли бўлишини аниқлаш имконини беради. Эҳтимол, биринчи навбатда ушбу майдонни эгаллаш учун лойиҳани рақобатчининг ҳаракати йўналиши бўйича тезлаштириш керак ёки эҳтимол маълум бир лойиҳани бошламаслик керак, балки бозорнинг бошқа жойини эгаллаш учун ресурслардан фойдаланиш керак.

Рақобат разведкасини тадқиқ этишга бўлган эҳтиёж сифатида фақат 80-йилларнинг охирида муҳокама қилина бошлаганини ҳисобга олсак, рақобат разведкаси ўша даврда мавжуд бўлган барча фанлардан, шу жумладан, баҳолаш усуллари-дан ажралиб турарди, деб тахмин қилиш мумкин. Сиёсий ва иқтисодий разведка мутахассисларининг махсус билимлари билан иқтисодий ва сиёсий билимларни жамлаш жараёни муаммони ягона бутун тизим сифатида ҳал қилиш имкониятини келтириб чиқарди.

Шундай қилиб, замонавий шароитда рақобат

муҳитини тадқиқ қилиш ва таҳлил қилиш айниқса муҳим аҳамият касб этмоқда, чунки, корхоналар, фирмалар, компаниялар, корпорациялар фаолиятида макроиқтисодиётдаги кескин ўзгаришларга мослашувчан, тез ва адекват муносабатда бўлиш имконини берадиган омиллар мавжуд, улар алоҳида аҳамиятга эга. Рақобат шароитларга мувофиқ

янги қарорларни кутиши ва қабул қилиши керак. Аммо, бу ҳолда оптимал ечимларни олдиндан режалаштириш мумкин эмас. Рақобат муҳитини доимий тадқиқ қилиш ва таҳлил қилиш корхона учун компанияни ривожлантиришнинг мақбул стратегиясини ишлаб чиқиш учун макро муҳитдаги ўзгаришларга ўз вақтида жавоб бериш учун жуда зарур.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Борисов Н.И. Конкурентная разведка как инструмент конкурентной борьбы. Режим доступа: http://www.marketmg.spb.ru/Hb-research/competition_spy.htm
2. Брун М. Конкуренция: характерные особенности, движущие силы и управление // Менеджмент и маркетинг. Режим доступа: www.informmag.spb.ru/mm/brun3.htm.
3. Игнатьев А.Е. Конкурентная разведка на предприятии. Режим доступа: http://www.marketing_competition.nov.ru/lib-research/competition_firm.htm
4. Кеннеди Л. Конкурентная разведка в конструировании бизнес-процесса: исследование в компании Digital Equipment Corporation // Конкурентная разведка: Уроки из окопов. - М.: Альбина Бизнес Букс, 2004. - 336 с.
5. Панюкова В. Коммерческая разведка – мощное оружие конкурентной борьбы / В. Панюкова // Российская торговля. - Б.м. 2005 г. №10 - С. 6264.

Фарғона вилояти кичик саноат корхоналари: фаолият ҳолати таҳлили ва ривожлантириш йўналишлари

Малые промышленные предприятия Ферганской области: анализ состояния деятельности и направления развития

Small industrial enterprises of Ferghana region: analysis of the state of activity and directions for development

Абдумажид САЛИМОВ,
Фарғона политехника институти тадқиқотчиси.

Аннотация

Иқтисодиёт соҳасида олиб борилаётган илмий тадқиқотлар асосида мамлакатда иқтисодий фаровонликни таъминлаш мақсади ётади. Глобллашув шароитида иқтисодий фаровонликни таъминлаш мамлакатда мавжуд иқтисодий салоҳиятдан оқилона ва самарали фойдаланишни, иқтисодий ресурсларнинг ҳар бир бирлигидан кўпроқ маҳсулотларга эга бўлишни ҳамда энг муҳими тадбиркорлик фаолиятини янада жадал ривожланишини ва кўпроқ натижадорликка эга бўлишни талаб қилмоқда. Ушбу мақолада Фарғона вилояти кичик саноат корхоналарининг бугунги кундаги ривожланиш ҳолати ва ривожлантириш тенденциялари тадқиқ этилган.

В основе научных исследований лежит цель обеспечения экономического процветания в стране. Обеспечение экономического процветания в глобальных условиях требует рационального и эффективного использования существующего экономического потенциала страны, развития предпринимательской деятельности и повышения её эффективности. В данной статье рассматривается современное состояние развития и тенденции развития малых предприятий Ферганской области.

Based on scientific research conducted, the goal is to ensure economic prosperity of the country. Ensuring economic prosperity in global conditions requires rational and efficient use of the country's existing economic potential, access to more products from each unit of economic resources, as well as the most important, faster development of entrepreneurship and increased efficiency. This article examines the current state of development and trends in the development of small enterprises in Ferghana region.

Ўзбекистонда иқтисодий салоҳиятдан фойдаланишни кенгайтириш, рақобат муҳитини кучайтириш, иқтисодиёт таркибий тузилмасини такомиллаштириш, янги иш ўринлари яратиш ва аҳоли даромадларини ошириш орқали унинг турмуш даражасини яхшилашда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг имкониятларини ишга солишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Айниқса, ки-

чик саноат корхоналарининг фаолиятини янада қўллаб-қувватлаш мақсадида мамлакатимизнинг турли ҳудудларида кичик саноат зоналари барпо этилмоқда. Хусусан, 2021 йилнинг 20 августида Президентимизнинг мамлакатимиз тадбиркорлари билан очиқ мулоқот шаклидаги учрашувда сўзлаган нутқида мазкур масалага алоҳида эътибор қаратиб, "... келгуси 2 йилда мамлакатимиз бўйича

Калит сўзлар: кичик саноат корхоналари, натижадорлик, ишлаб чиқариш қувватлари, инвестициялар, кичик саноат зоналари, микрофирмалар, аҳоли даромадлари.

қўшимча 200 та саноат зонаси ташкил этилади. Уларнинг ҳар бирига камида 15 та корхонани жойлаштириш мўлжалланиб, электр, табиий газ, сув тармоқларига уланиш ва йўл инфратузилмасини яратиш тўлиқ давлатнинг зиммасида бўлади. Ушбу мақсадлар учун келгуси йилда давлат бюджетидан 2 триллион сўм маблағ ажратилади¹, деб белгилаб бериши ушбу йўналишининг аҳамиятини яққол намоён этади.

Кичик саноат корхоналарининг иқтисодий салоҳиятидан фойдаланиш даражаси ўрганилганда соҳадаги асосий капиталга киритилган инвестициялар динамикаси таҳлили муҳим ўрин тутди. Чунки, киритилаётган инвестициялар саноат тармоғи ривожланишига бир неча йўл билан таъсир кўрсатади. Биринчидан, мазкур инвестицияларнинг салмоқли қисми бевосита саноат тармоғи корхоналарига киритилиб, бунинг натижасида янги корхоналарнинг ташкил этилиши ёки мавжуд корхоналар ишлаб чиқариш қувватларининг ошишига олиб келиши мумкин. Иккинчидан, бошқа турдаги иқтисодий фаолият олиб борувчи корхоналарга киритилган инвестициялар ҳам саноат тармоғида ишлаб чиқарилувчи товарларга бўлган талабнинг ошишига ҳамда бунинг натижасида саноат корхоналари фаолиятининг кенгайишига олиб келади. 2015-2019 йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси ва Фарғона вилоятида кичик бизнес корхоналарида асосий капиталга киритилган инвестициялар тўғрисидаги маълумотни 1-жадвал орқали кўришимиз мумкин.

Жадвал маълумотларидан кўринадик, мамла-

катимиз бўйича кичик бизнес корхоналарида асосий капиталга киритилган инвестициялар ҳажми 2019 йилда 2015 йилга нисбатан деярли 11 марта ўсган. Фарғона вилоятида эса ушбу кўрсаткич 10 бараварни ташкил этган. Бу эса вилоятда кичик бизнес корхоналари фаолиятини инвестициялаш борасида республика бўйича ўртача кўрсаткичдан ортада қолаётганлигини кўрсатади. Бунга сабаб, асосан 2016-2017 йилларда вилоят кичик бизнес корхоналарида инвестиция жалб этишнинг паст бўлганлиги ҳисобланади. Рақамларга эътибор қаратилса, ушбу йилларда инвестицияларнинг олдинги йилга нисбатан ўсиш суръати республика бўйича тегишли равишда 129,4 ва 166,7 фоизни ташкил этгани ҳолда, вилоят бўйича 106,1 ва 146,7 фоизни ташкил этган. Тўғри, 2018-2019 йилларда бу борада вилоят кўрсаткичи республика кўрсаткичидан юқори бўлган, бироқ бу умумий натижа-ни ўзгартира олмаган. Ушбу фикрларни вилоят кўрсаткичларининг республика кўрсаткичларига нисбатан йиллар бўйича солиштирма салмоғи ҳам яққол намоён этади: 2015 йилдаги 6,6 фоиздан 2016-2017 йилларда тегишли равишда 5,4 ва 4,8 фоизгача пасайиб, 2018-2019 йилларда 5,9 ва 6,1 фоизгача биров кўтарилиш юз берган.

Фарғона вилоятида кичик бизнес корхоналари саноат ишлаб чиқаришининг иқтисодиётдаги ролини баҳолаш учун соҳа корхоналари томонидан амалдаги нархларда ишлаб чиқарилган саноат маҳсулот (ишлар, хизматлар) ҳажмининг йиллар давомидаги динамикасини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ (2-жадвал).

1-жадвал.

Ўзбекистон Республикаси ва Фарғона вилояти бўйича кичик корхоналар ва микрофирмаларнинг асосий капиталга киритилган инвестициялари (фермер ва деҳқон хўжалигисиз; млрд. сўм)²

Худудлар	Йиллар				
	2015	2016	2017	2018	2019
Ўзбекистон Республикаси бўйича жами	6523,4	8442,4	14076,7	33111,9	70650,2
Олдинги йилга нисбатан ўсиш суръати, фоиз	х	129,4	166,7	235,2	213,4
Шу жумладан:					
Фарғона вилояти бўйича	430,1	456,4	669,7	1963,6	4281,5
Олдинги йилга нисбатан ўсиш суръати, фоиз	х	106,1	146,7	293,2	218,0
Жамига нисбатан, фоиз	6,6	5,4	4,8	5,9	6,1

¹ Тадбиркорликни жадал ва янада кенг ривожлантириш учун барча шароитларни яратиш – энг муҳим вазифамиздир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимиз тадбиркорлари билан очиқ мулоқот шаклидаги учрашувда сўзлаган нутқи. 2021 йил 20 август. - https://uza.uz/uz/posts/tadbirkorlikni-zhadal-va-yanada-keng-rivozhlantirish-uchun-barcha-sharoitlarni-yaratish-eng-muhim-vazifamizdir_294814

² Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

2-жадвал.

Фарғона вилоятида кичик корхоналар ва микрофирмалар томонидан амалдаги нархларда ишлаб чиқарилган саноат маҳсулоти (ишлар, хизматлар) ҳажми (ҚҚС ва акцизсиз) (млрд, сўм)³

Кўрсаткичлар	Йиллар				
	2015	2016	2017	2018	2019
Саноат маҳсулоти (ишлар, хизматлар) ҳажми (ҚҚС ва акцизсиз) (млрд. сўм)	1292,1	1790,8	2034,9	3647,9	4883,8
Истеъмол моллари (ҚҚС ва акцизсиз) (млрд. сўм)	600,3	867,6	1248,1	2086,9	3429,4
Озиқ-овқат маҳсулотлари ҳажми (млрд. сўм)	165,8	171,1	214,8	284,1	624,5
Нооziқ-овқат маҳсулотлари ҳажми (млрд. сўм)	433,7	696,5	1033,3	1802,8	2804,9

Жадвал маълумотларидан кўринадики, Фарғона вилояти кичик бизнес корхоналарида 2019 йилда 2015 йилга нисбатан саноат маҳсулоти (ишлар, хизматлар) ҳажми 378,0 фоизга (республика кўрсаткичидан 1,4 марта юқори), истеъмол моллари 571,3 фоизга (республика кўрсаткичидан 1,8 марта юқори), озиқ-овқат маҳсулотлари ҳажми 376,7 фоизга (республика кўрсаткичидан 1,4 марта юқори), нооziқ-овқат маҳсулотлари ҳажми 646,7 фоизга (республика кўрсаткичидан 1,9 марта юқори) ошган. Саноат маҳсулотларнинг юқоридаги барча турлари бўйича барча йилларда олдинги йилга нисбатан ўсиш кузатилган. Бундан кўринадики, Фарғона вилояти кичик бизнес корхоналарининг саноат ишлаб чиқаришдаги ўсиш суръатлари республика бўйича рўй бераётган ўсиш суръатларига нисбатан салмоқли бўлмоқда.

Таъкидлаш лозимки, қайта ишлаш саноати мамлакатимиз ҳудудининг барча тармоқларида етакчи ўрин тутди. Жумладан, Фарғона вилоятидаги кичик бизнес корхоналари томонидан саноат ишлаб чиқариш ҳажмининг таркиби ҳам мазкур ҳолатни намоён этади (3-жадвал).

Жадвал маълумотларидан кўринадики, Фарғона вилояти кичик бизнес корхоналари томонидан саноат ишлаб чиқариш ҳажмида қайта ишлаш саноатининг солиштира салмоғи республика бўйича умумий даражадан бир оз пастроқ бўлмоқда. Шунинг ҳисобига, айрим йилларда электр, газ, буг билан таъминлаш ва ҳавони кондициялашнинг солиштира салмоғи деярли 14 фоизгача етган. Лекин, кейинги йилларда ушбу кўрсаткичда кескин тебранишлар кузатилган. Ушбу тебранишлардан Фарғона вилояти кичик бизнес корхоналари томонидан саноат ишлаб чиқариш таркибида муайян беқарорлик мавжудлигини таъкидлаш мумкин.

Юқоридаги маълумотлардан кўринадики, кичик бизнес корхоналари саноат ишлаб чиқаришнинг асосий қисмини қайта ишлаш саноати ташкил этмоқда. Шундай экан, қайта ишлаш саноатининг таркибий тузилиши ва йиллар давомидаги ўзгаришларни таҳлил қилишнинг тақозо этилиши табиий ҳолат ҳисобланади. Шунга кўра, Фарғона вилояти кичик бизнес корхоналари қайта ишлаш саноатининг таркибини кўриб чиқамиз (4-жадвал).

3-жадвал.

Фарғона вилояти кичик бизнес корхоналари томонидан саноат ишлаб чиқариш ҳажмининг таркиби (фоизда)⁴

Кўрсаткичлар	Йиллар				
	2015	2016	2017	2018	2019
Саноат ишлаб чиқариш - жами	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Шу жумладан:					
Тоғ-кон саноати ва очиқ конларни ишлаш	0,9	1,1	1,5	1,3	2,1
Қайта ишлаш саноати	79,4	78,9	94,3	97,8	89,0
Электр, газ, буг билан таъминлаш ва ҳавони кондициялаш	12,1	13,6	0,0	0,02	8,5
Сув билан таъминлаш: канализация тизими, чиқиндиларни йиғиш ва утилизация қилиш	0,2	0,2	0,2	0,9	0,4

³ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Фарғона вилояти кичик бизнес корхоналари қайта ишлаш саноатининг таркиби (фоизда)⁵

Кўрсаткичлар	Йиллар				
	2015	2016	2017	2018	2019
Қайта ишлаш саноати	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Озиқ-овқат, ичимликлар ва тамаки маҳсулотларини ишлаб чиқариш	14,7	12,4	11,5	9,6	15,5
Тўқимачилик, кийим, тери ва унга тегишли маҳсулотларни ишлаб чиқариш	29,0	34,9	40,5	37,5	31,6
Қоғоз ва қоғоз маҳсулотлари ишлаб чиқариш, ёзилган материалларни нашр қилиш ва акс этириш	3,0	2,5	2,1	1,5	1,3
Кимё маҳсулотларни ишлаб чиқариш	3,4	4,6	3,7	3,4	4,2
Асосий фармацевтика маҳсулотлари ва препаратлари ишлаб чиқариш	0,0	0,3	0,1	0,1	0,3
Резина ва пластмасса буюмлар ишлаб чиқариш	12,6	8,1	5,3	4,9	6,5
Бошқа нометалл минерал маҳсулотлар ишлаб чиқариш	19,4	21,0	18,8	20,4	13,5
Металлургия саноати	0,2	1,1	1,5	1,8	2,7
Машина ва ускуналардан ташқари тайёр металл буюмлар ишлаб чиқариш	3,4	3,1	5,2	8,3	3,3
Электр ускуналар ишлаб чиқариш	2,2	2,6	2,2	1,4	1,7
Мебель ишлаб чиқариш	3,7	3,4	2,4	1,9	5,6
Бошқа тоифаларга киритилмаган машина ва ускуналар ишлаб чиқариш, машина ва ускуналар таъмирлаш ва ўрнатиш	0,9	0,9	1,0	1,0	0,9

Жадвал маълумотларидан кўринадики, Фарғона вилояти кичик бизнес корхоналари қайта ишлаш саноатининг таркибида тўқимачилик, кийим, тери ва унга тегишли маҳсулотларни ишлаб чиқариш, озиқ-овқат, ичимликлар ва тамаки маҳсулотларини ишлаб чиқариш тармоқларининг солиштира салмоғининг аҳамиятли эканлигини бир қарашда англаш мумкин. Лекин йиллар давомида мазкур солиштира салмоқ қийматлари ўзгариб турганлиги сабабли, таҳлил қилинаётган даврда айнан қайси тармоқ аҳамиятли ўрин тутиши ҳақида аниқ баҳо бериб бўлмайди. Шунга кўра, фикримизча, ҳар бир тармоқ бўйича таҳлил давридаги солиштира салмоқларнинг ўртача қийматини аниқлаш ҳамда ўзаро таққослаш мақсадга мувофиқ бўлади. Мазкур аниқлаш тартиби қуйидаги формула орқали амалга оширилади:

$$\bar{C}_{ccj} = \frac{\sum_{i=1}^n C_{cij}}{n};$$

бу ерда:

$\bar{C}_{ccj}$ – таҳлил давридаги асосий тармоқ таркибидаги j-тармоқча солиштира салмоқларининг

ўртача қиймати, фоиз;

C_{cj} – j-тармоқчанинг солиштира салмоғи, фоиз;

i ... n – таҳлил даврига киритилган йиллар сони.

Мазкур формула ёрдамида 4-жадвал маълумотлари асосидаги ҳисоб-китоблар натижасини янада яққол тасаввур этиш учун 1-чизма кўринишида ифодалаш мумкин.

Чизма маълумотларидан кўринадики, Фарғона вилоятида ҳам худди республикадаги сингари таҳлил даврида энг юқори ўртача салмоқни тўқимачилик, кийим, тери ва унга тегишли маҳсулотларни ишлаб чиқариш (34,7 фоиз) эгаллаган. Бироқ, кейинги ўринда республикадагидан фарқли ўлароқ, бошқа нометалл минерал маҳсулотлар ишлаб чиқариш (18,6 фоиз) эгаллаган. Учинчи ўринда озиқ-овқат, ичимликлар ва тамаки маҳсулотларини ишлаб чиқариш (12,7 фоиз) туради. Бу борада энг паст кўрсаткич асосий фармацевтика маҳсулотлари ва препаратлари ишлаб чиқариш (0,2 фоиз)га тўғри келмоқда.

Қайта ишлаш саноати таркибидаги кичик тар-

⁵ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

1-чизма. Фарғона вилояти кичик бизнес корхоналари қайта ишлаш саноати таркибидаги кичик тармоқлар солиштирма салмоғининг 2015-2019 йиллардаги ўртача қиймати (фоизда)⁶.

моқлар салмоғидаги йиллар давомидаги ўзгариш тавсифини баҳолаш ҳам маълум даражада мушкуллик тугдиради. Чунки, юқорида таъкидланганидек, солиштирма салмоқ йиллар давомида ўзгариб, уларнинг қайси бирини асосий кўрсаткич сифатида қабул қилиш муаммо ҳисобланади.

Шунга кўра, фикримизча, бу борада ҳар бир кичик тармоқ бўйича таҳлил давридаги ҳар йиллик ўзгаришларнинг умумий йиғиндисига қараб баҳолаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Бунинг учун қуйидаги формуладан фойдаланиш тавсия этилади:

$$\bar{Y}_{ccj} = \sum_{i=1}^n (CC_{ij} - CC_{i-1,j});$$

бу ерда:

$\bar{Y}_{ccj}$ – j-тармоқча бўйича таҳлил давридаги ҳар йиллик ўзгаришларнинг умумий йиғиндисига қараб баҳолаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Бунинг учун қуйидаги формуладан фойдаланиш тавсия этилади:

CC_j – j-тармоқчанинг солиштирма салмоғи, фоиз;

i, i-1 – таҳлил давридаги жорий ва олдинги йиллар.

Мазкур формула ёрдамида Фарғона вилояти бўйича ҳам таҳлил давридаги кичик тармоқлараро ҳар йиллик ўзгаришларнинг умумий йиғиндисига қараб баҳолаш ишларини амалга оширамиз. Ҳисоб-китоблар асосида аниқланган вилоят кичик бизнес корхоналари қайта ишлаш саноати таркибидаги тармоқлар солиштирма салмоғининг 2015-2019 йиллардаги ўзгариш тавсифи ва даражасини қуйидаги жадвал орқали ифодалаш мумкин (5-жадвал).

Бундан кўринадики, 2015-2019 йилларда Фарғона вилояти кичик бизнес корхоналари қайта ишлаш саноати таркибидаги кичик тармоқлар солиштирма салмоғининг ўзгариш тавсифи жиҳатидан металлургия саноати; тўқимачилик, кийим, тери ва унга тегишли маҳсулотларни ишлаб чиқариш жадал даражада ўсишни, мебель ишлаб чиқариш мўтадил даражада ўсишни, асосий фармацевтика маҳсулотлари ва препаратлари ишлаб чиқариш; озиқ-овқат, ичимликлар ва тамаки маҳсулотларини ишлаб чиқариш; кимё маҳсулотларни ишлаб чиқариш аҳамиятсиз даражада ўсишни намоён этмоқда. Бошқа тоифаларга киритилмаган машина ва ускуналар ишлаб чиқариш, машина ва ускуналар таъмирлаш ҳамда ўрнатишда эса ўзгариш мавжуд эмас. Аксинча, электр ускуналар

⁶ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Фарғона вилояти кичик бизнес корхоналари қайта ишлаш саноати таркибидаги кичик тармоқлар солиштирма салмоғининг 2015-2019 йиллардаги ўзгариш тавсифи ва даражаси

Ўзгариш тавсифи ва даражаси	Қиймати	Тармоқчалар
Юқори даражада ўсиш	3,1 ф.п. ва ундан юқори	-
Жадал даражада ўсиш	2,1 ф.п. дан 3 ф.п.гача	Металлургия саноати (2,5); тўқимачилик, кийим, тери ва унга тегишли маҳсулотларни ишлаб чиқариш (2,6)
Мўътадил даражада ўсиш	1,1 ф.п. дан 2 ф.п.гача	Мебель ишлаб чиқариш (1,9)
Аҳамиятсиз даражада ўсиш	0,1 ф.п. дан 1 ф.п.гача	Асосий фармацевтика маҳсулотлари ва препаратлари ишлаб чиқариш (0,3); озиқ-овқат, ичимликлар ва тамаки маҳсулотларини ишлаб чиқариш (0,8); кимё маҳсулотларни ишлаб чиқариш (0,8)
Ўзгариш мавжуд эмас	0	Бошқа тоифаларга киритилмаган машина ва ускуналар ишлаб чиқариш, машина ва ускуналар таъмирлаш ва ўрнатиш (0,0)
Аҳамиятсиз даражада пасайиш	-1 ф.п. дан -0,1 ф.п.гача	Электр ускуналар ишлаб чиқариш (-0,5); машина ва ускуналардан ташқари тайёр металл буюмлар ишлаб чиқариш (-0,1)
Мўътадил даражада пасайиш	-2 ф.п. дан -1 ф.п.гача	Қоғоз ва қоғоз маҳсулотлари ишлаб чиқариш, ёзилган материалларни нашр қилиш ва акс этириш (-1,7)
Жадал даражада пасайиш	-3 ф.п. дан -2 ф.п.гача	-
Юқори даражада пасайиш	-3 ф.п. дан паст	Резина ва пластмасса буюмлар ишлаб чиқариш (-6,1); бошқа нометалл минерал маҳсулотлар ишлаб чиқариш (-5,9)

ишлаб чиқариш; машина ва ускуналардан ташқари тайёр металл буюмлар ишлаб чиқариш аҳамиятсиз даражада пасайишни; қоғоз ва қоғоз маҳсулотлари ишлаб чиқариш, ёзилган материалларни нашр қилиш ва акс этириш мўътадил даражада пасайишни; резина ва пластмасса буюмлар ишлаб чиқариш; бошқа нометалл минерал маҳсулотлар ишлаб чиқариш юқори даражада пасайишни намоён этган. Ушбу ҳолат Фарғона вилояти кичик бизнес корхоналари саноат ишлаб чиқаришини янада кенгайтириш ва ривожлантиришда фойдаланилмаган захиралар мавжудлигини кўрсатади.

Юқорида билдирилган фикр-мулоҳазалардан

хулоса қилиш мумкинки, Фарғона вилояти иқтисодиётида саноат тармоғи етакчи ўрин тутиб, катта салоҳиятга эга ҳисобланади. Мазкур салоҳиятдан самарали фойдаланиш учун кичик бизнес корхоналари имкониятларини ишга солиш муҳим йўналишлардан бири саналади. Бу борада кичик бизнес корхоналарининг саноат ишлаб чиқариши билан шуғулланиши учун қулай бизнес муҳитни шакллантириш, вилоятдаги кичик саноат корхоналари фаолиятини турли дастак ва воситалар ёрдамида рағбатлантириш, мазкур соҳага замонавий техника ва технологияларини жалб этиш жараёнларини қўллаб-қувватлаш муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абулқосимов Х.П., Қулматов А.А. Ўзбекистонда кичик бизнес соҳасида оилавий тадбиркорликнинг ўрни ва уни ривожлантириш йўллари. Монография. – Т.: Университет, 2015. – 126 б.
2. Муфтайдинов Қ. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида тадбиркорликни ривожлантириш муаммолари. Дис... иқт. фан. д-ри. – Т., 2004.
3. Болтабаев М.Р., Қосимова М.С., Эргашходжаева Ш.Ж., Ғойибназаров Б.К., Самадов А.Н., Отажонов Ш.И. Кичик бизнес ва тадбиркорлик: Ўқув қўлланма. –Т.: Иқтисодиёт, 2012. – 274 б.
4. Гофуров У.В. Кичик бизнесни давлат томонидан тартибга солишнинг иқтисодий механизмларини такомиллаштириш. Дисс... 08.00.13 – Тадбиркорлик ва кичик бизнес иқтисодиёти; 08.00.01 – Иқтисодиёт назарияси(иқтисодиёт фанлари) –Т.: 2017.

Оилавий тадбиркорликни ривожлантиришнинг назарий масалалари

Теоретические вопросы развития семейного предпринимательства в экономике страны

Theoretical issues of development of family entrepreneurship in the economy of the country

Нилуфар ЭРНАЗАРОВА,
НамМТИ мустақил тадқиқотчиси.

Аннотация

Ушбу мақолада оилавий тадбиркорликни ривожлантиришнинг назарий масалаларига эътибор қаратилган бўлиб, унда айрим ибораларга муаллифлик қараилари келтирилган. Шунингдек, оилавий тадбиркорлик билан шугулланувчилар сонини кўпайтириш орқали мамлакатда камбағаллик даражасидаги аҳоли қатламларини камайтириш мақсади келтирилган бўлиб, шу тадқиқотлар доирасида илмий хулоса ва амалий тавсиялар шакллантирилган.

Статья посвящена теоретическим вопросам развития семейного бизнеса, в которой даны авторские взгляды на некоторые из фраз. Цель состоит в том, чтобы сократить количество людей, живущих в бедности в стране, за счет увеличения количества семейных предприятий, и в рамках этого исследования были разработаны научные выводы и практические рекомендации.

This article focuses on the theoretical issues of family business development, in which the author's views on some of the phrases are given. The aim is to reduce the number of people living in poverty in the country by increasing the number of family businesses and, within the framework of the research, scientific conclusions and practical recommendations have been developed.

Жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, мамлакат иқтисодийётининг барқарор ривожланишида, аҳоли бандлигини таъминлаш ва даромадларини оширишда энг асосийси тадбиркорликни ривожлантириш орқали мамлакатда камбағалликни қисқартиришда тадбиркорлик соҳалари, жумладан, оилавий бизнес соҳаси фаолияти муҳим аҳамият касб этиб, иқтисодий ҳамда ижтимоий муаммоларни ҳал этишда етакчи ўринни эгаллайди. Мамлакатда иқтисодий бандликни таъминлаш учун янги иш ўринларини яратиш катта дилемма бўлиб, ҳозирги пайтда ҳукумат аҳоли ўртасида тадбиркорлик фаолиятини фаол равишда рағбатлантирмоқда. Кейинги йилларда республикада тадбиркорликни ривожлантириш, инвестицияларни жалб қилиш ва бизнесни

юрйтиш учун қулай муҳит яратиш, тадбиркорларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий кафолатларини мустаҳкамлаш соҳасида ҳам кенг қўламли ишлар амалга оширилди.

Жумладан, солиқ тизими тубдан ислоҳ қилинди, рухсат берувчи ҳужжатларни олиш тартиби сезиларли даражада соддалаштирилди, тадбиркорлик субъектларининг молиявий-ҳўжалик фаолияти билан боғлиқ бўлмаган режали текширишлар бекор қилинди. Бу борада мамлакатда олиб борилаётган Янги солиқ сиёсати доирасида иш ҳақиға солиқ юки 1,5 баробар камайтирилиши натижасида расмий секторда ишлаётганлар сони йил давомида 500 мингтага кўпайди. Ўзбекистон Республикасининг “Оилавий тадбиркорлик тўғриси-

Калит сўзлар: геосиёсий жараён, глобаллашув, темир дафтар, камбағаллик даражаси, оилавий корхоналар, оилавий бизнес, глобал индекс, кам таъминланган қатлам.

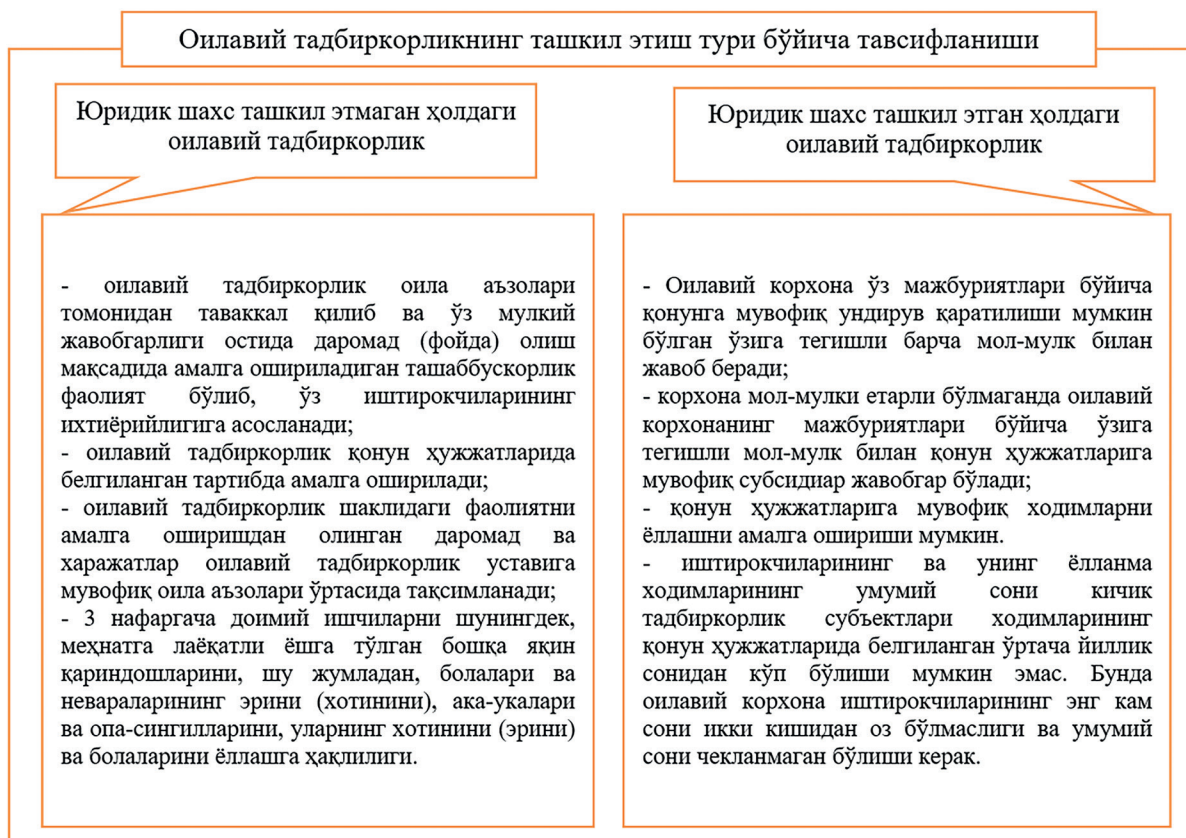
да”ги қонунида “Оилавий тадбиркорлик оила аъзолари томонидан таваккал қилиб ва ўз мулкӣй жавобгарлиги остида даромад (фойда) олиш мақсадида амалга ошириладиган ташаббускорлик фаолиятидир” – деб тавсифланган. Шунингдек, унга кўра, оилавий тадбиркорлик юридик шахс ташкил этган ёки ташкил этмаган ҳолда амалга оширилиши мумкин бўлиб, “юридик шахс ташкил этган ҳолда амалга ошириладиган оилавий тадбиркорликнинг ташкилий-ҳуқуқӣй шакли оилавий корхонадир” [1] – деб юритилади. Бундан ташқари, юридик шахс ташкил этмаган ҳолдаги оилавий тадбиркорлик қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилиши белгилаб қўйилган (1-чизма).

Дастлабки даврларда ушбу турдаги бизнеснинг иқтисодӣй тарқалиши ва аҳамиятини кўпинча баҳоланмаган бўлиб, XX асрнинг аксарият қисмида иқтисодчи ва олимлар оилавий тадбиркорлик ҳамда корхоналари-

га қизиқиш билдиришган [2]. Чунки, хусусий ёки оилавий назорат остида бўлган корхоналарни ўрганиш ҳар доим ҳам осон бўлмаган.

Кўпгина ҳолларда, улар молиявий ҳисобот талабларига бўйсунмайди ва молиявий натижалар тўғрисида кам маълумот жамоатчиликка етказилади. Бундай молиявий натижалар йирик корхоналар ёки холдинг компаниялари орқали тақсимланиши мумкин бўлиб, фақат оила аъзоларининг ўзлари, ўзларининг корхоналари мулклари таркиби тўғрисида тўлиқ маълумот олишлари мумкин бўлади. Бироқ, “XXI аср глобал иқтисодӣй модели эски саноат моделининг ўрнини босганлиги сабабли, давлат сиёсатчилари, иқтисодчи ва олимлар бойлик яратиш ҳамда иш билан таъминлашнинг асосий манбаи сифатида тадбиркорлик ва оилавий корхоналарга мурожаат қилишади” [3].

Баъзи мамлакатларда, оммавий рўйхатга олинган

1-чизма. Оилавий тадбиркорликнинг ташкил этиш тури бўйича тавсифланиши¹.

нинг ўзига хос бошқарув моделлари ва мураккаб психологик жараёнлар билан таққослаганда янги, “такомиллаштирилган” моделга яъни, оммавий савдога қўйилган йирик компаниялар яхши ўқитилган “ташкilot одамлари” томонидан рационал, бюрократик усулда ишлаши-

энг йирик фирмаларнинг аксарияти (масалан: Walmart (АҚШ), Samsung Group (Корея) ва Tata Group (Ҳиндистон)) оилавий корхоналар ҳисобланади. Агар биров бир киши назорат қилувчи акциядор бўлса, фирма оилавий ҳисобланади, яъни, шахс овоз бериш ҳуқуқининг

¹ Тадқиқот натижасидан келиб чиққан ҳолда муаллиф ишланмаси.

камида 20 фоизини ёки овоз бериш ҳуқуқининг бошқа акциядорларга нисбатан энг юқори фоизини таъминлаш учун етарли миқдорда акциялар тўплаши мумкин [3]. Бундан хулоса қилиш мумкинки, оилавий тадбиркорликнинг келгуси истиқболи унинг кенгайиши, энг асосийси, миллий иқтисодиётнинг ривожланишидаги ўрнини белгилаб берар экан. “Оилавий бизнеснинг глобал индекси” [4] дунёдаги энг йирик 500 оилавий фирмани ўз ичига олади. Ушбу индексида – биринчи марта 2015 йилда Sankt-Gallen ва ЕҲдаги Оилавий Бизнес Университети Маркази томонидан нашр этилган – “хусусий фирма учун, агар оила овоз бериш ҳуқуқларининг 50 фоиздан кўпрогини назорат қилса, фирма оилавий фирма” – деб, “оммавий рўйхатга олинган фирма учун, агар оила овоз бериш ҳуқуқининг камида 32 фоизига эгалик қилса, фирма оилавий фирма” [5] – деб таснифлашади. Ушбу таснифлаш оила аъзоларининг корхонадаги мавқеига ва ўрнига қаратилганлиги билан асосланади.

Оила аъзоларининг оилавий тадбиркорлик корхонасида менежерлар ёки бизнес эгалари сифатида иштирок этиши тадбиркорлик фаолиятини кучайтириши мумкин, чунки, оила аъзолари оилавий корхонага содиқдирлар. Бироқ, оила аъзоларининг оилавий тадбиркорлик корхонаси менежерлари ёки бизнес эгалари сифатида иштирок этиши ўзига хос муаммоларни ҳам келтириб чиқариши мумкин, чунки, оилавий тизим билан бизнес тизимларининг динамикаси кўпинча мувозанатда бўлмайди. Тадқиқотда кам таъминланганлик улушини ўрганилиши бевосита унинг оқибатида юзага келадиган камбағалликни олдини олиш ва ҳеч бўлмаганда қисқартиришдан иборат бўлган мақсадга эришишдир. Тадқиқот натижаларига кўра, мамлакатимизда кам таъминланган оилада аъзолар сони 7 кишидан иборат

бўлиб, оила бошлиғининг ўртача ёши 50 ёшдан юқори ва у олий маълумотга эга эмас. Жумладан, 11 фоиз кам таъминланган оиланинг бошлиғи ишсиз, 93 фоиз ҳолатларда эса олий маълумотга эга эмас ва фақат 24 фоиз ўрта махсус маълумотга эга. Кам таъминланган уй хўжаликларининг 43 фоиз доимий иш жойига эга эмас. 93 фоиз марказий иситиш тизимига, 96 фоиз марказий канализация тизимига ва 66 фоиз марказий сув таъминотида уланмаганлиги аниқланган бўлиб, бундай тадқиқотлар Ўзбекистондаги камбағалликнинг янада аниқ тасвирини ҳамда унга қарши кураш бўйича асосий чора-тадбирлар ва тавсиялар ишлаб чиқиш имкониятини беради.

Албатта, камбағалликни қисқартириш бўйича чора-тадбирлар ва таклиф-тавсиялар ишлаб чиқиш учун аввало ушбу тушунча тўғрисида маълумотга эга бўлиш ҳамда мазмун-моҳиятини чуқур ўрганиш лозим. Камбағаллик энг умумий маънода эҳтиёжларнинг етишмаслигидир. Асосий озиқ-овқат, турар-жой, тиббий ёрдам ва хавфсизлик одатда инсон қадр-қимматининг умумий қадриятлари асосида зарур деб ҳисобланади. Бироқ, бир киши учун зарур бўлган нарса бошқаларга бир хил зарурат эмас. А.Сен “Камбағаллик – бу мумкин бўлган ижтимоий нарсаларга нисбатан аҳоли эҳтиёжларини қондира олиш имкониятини мавжуд бўлмаслигига асосланади” – деб таъриф беради [6]. “Камбағалликнинг моҳияти тенгсизликдир. Бошқача сўзлар билан айтганда эса, камбағалликнинг асосий маъноси нисбий маҳрумликдир” – деб таъкидлайди Valentin [7]. Камбағалликнинг ижтимоий нисбий таърифи маҳаллий долзарб муаммоларни ҳал қилишда жамоатчиликнинг мослашувчанлигини таъминлайди, объектив таърифлар эса ривожланишни кузатиб бориш ва бир соҳани бошқасини таққослаш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг “Оилавий тадбиркорлик тўғрисида”ги 2012 йил 26 апрелдаги ЎРҚ-327-сон қонуни.
2. Carlock, Randel S; Manfred Kets de Vries; Elizabeth Florent-Treacy (2007). “Family Business”. International Encyclopedia of Organizational Studies.
3. Carlock, Randel S; Manfred Kets de Vries; Elizabeth Florent-Treacy (2007). “Family Business”. International Encyclopedia of Organizational Studies.
4. “HSG / Global Family Business Index”. www.familybusinessindex.com. Retrieved 6 October 2018
5. Walmart занял первое место в рейтинге семейных компаний мира. 17.09.2021. <https://www.kommer-sant.ru/doc/4994625>
6. Sen, A. (1999). Development As Freedom. New York: Anchor.
7. Valentine, C. A. (1968). Culture and Poverty. Chicago: University of Chicago Press.

Минтақа саноатини илмий ва технологик ривожлантиришда замонавий ахборот технологияларнинг ўрни Роль современных информационных технологий в научно- техническом развитии промышленности региона The role of modern information technologies in the scientific and technical development of the region's industry

Алишер РУСТАМОВ,
ТАТУ Қарши филиали мустақил тадқиқотчиси.

Аннотация

Мақолада жаҳон иқтисодиётнинг барча тармоқларида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш учун мавжуд технологиялардан фойдаланиш масалалари ёритилган. Саноат тармоқларининг ривожланишида технологиянинг аҳамияти ва унинг тармоқларни ривожлантиришига туртки бўладиган баъзи усуллари кўриб чиқилган.

В статье рассматривается использование существующих технологий для повышения эффективности производства всеми секторами мировой экономики, значение технологий в промышленном развитии, некоторые способы, которыми технологии стимулировали развитие отраслей и промышленное развитие.

The article describes the use of existing technologies to increase production efficiency in all sectors of the world economy. The importance of technology in industrial development was considered, as well as some ways where technologies stimulated the development of sectors and industries.

Ахборот-коммуникация технологияларини иқтисодиётнинг барча жабҳаларига ва кундалик ҳаётга кенг жорий этиш замонавий жаҳон иқтисодиёти ривожланишининг энг муҳим технологик хусусияти ҳисобланади. Бугунги кунда ахборот жамияти деганда, ахборот иқтисодий ва ижтимоий ҳаётнинг асосий таркибий қисми бўлган жамият тушунилади. Ахборот жамияти – бу ишчиларнинг аксарияти ахборотни, айниқса унинг энг юқори шакли – билимни ишлаб чиқариш, сақлаш, қайта ишлаш ва сотиш билан шуғулланадиган жамиятдир.

Жамият тараққиётида ахборот технологияларининг роли жамият томонидан янги билимларни олиш, тарқатиш ва улардан фойдаланиш жараёнларини тезлаштиришдан иборат. Рақамли иқтисодиёт ахборот ва телекоммуникация технологиялари таъ-

сири остида инсон фаолиятининг барча соҳаларини ўзгартириш туфайли глобал иқтисодий тизимни ривожлантиришда навбатдаги қадамдир. Интернет ва рақамли технологияларни оммалаштириш даражасига кўра, глобал иқтисодиётга жуда катта таъсир кўрсатади.

Сўнгги йилларда минтақаларда иқтисодий раёнлаштириш глобал тенденцияга айланди – иқтисодий ҳаётда минтақалар ва ҳудудларнинг ролини ошириш асосий йўналиш сифатида қолмоқда. Инновацион юқори технологиялар, илмий-ишлаб чиқариш салоҳияти ва интеллектуал мулкка асосланган “билимлар иқтисодиёти”ни барпо этишининг асосий асосларидан биридир. Шундай қилиб, инновациялар замонавий иқтисодиётнинг двигателига ва ташкилотларнинг рақобатбардошлигининг асо-

Калит сўзлар: рақамли иқтисодиёт, саноатни рақамлаштириш, технологик ривожланиш, саноатни рақамлаштириш индекси, блокчейн технологиялар.

сига айланади. Бу эса жаҳон мамлакатлари тўртинчи саноат инқилоби шароитида ўз саноат тараққиёт йўлини танламоқда. Европа Иттифоқининг етакчи давлатлари Германия, Нидерландия, Франция, Буюк Британия, Италия ва Бельгиядир, аммо биринчилик ҳали ҳам Германияда сақланиб қолмоқда [3]. Саноат тўртинчи авлоди – бу маҳсулот ва хизматлар ишлаб чиқаришда одамларнинг ролини ўзгартирадиган саноат экотизимидир.

Pws & Стратегй компаниясининг тадқиқотиға кўра, 2022 йилға бориб дунёдаги деярли барча компаниялар рақамли технологияларға йўналтирилган бўлади ва инвестицияларнинг асосий қисми саноат иқтисодиётини рақамлаштиришға йўналтирилади [4]. Иқтисодиётни рақамлаштириш, саноат корхоналари, давлат органлари ва молия институтлари фаолиятиға рақамли технологияларни жорий этиш орқали амалға оширилоқда.

Ҳозирда рақамли технологиялар фаол ўзлаштирилаётганиға қарамай, уларнинг афзалликлари ва камчиликлари ҳали етарлича ўрганилмаган. Рақамли иқтисодиёт ривожланишининг ҳозирги босқичи-

да тажриба ва инновацияларға тайёр бўлган кўплаб технологиялар мавжуд. Ушбу технологиялардан айримларини кўриб чиқамиз.

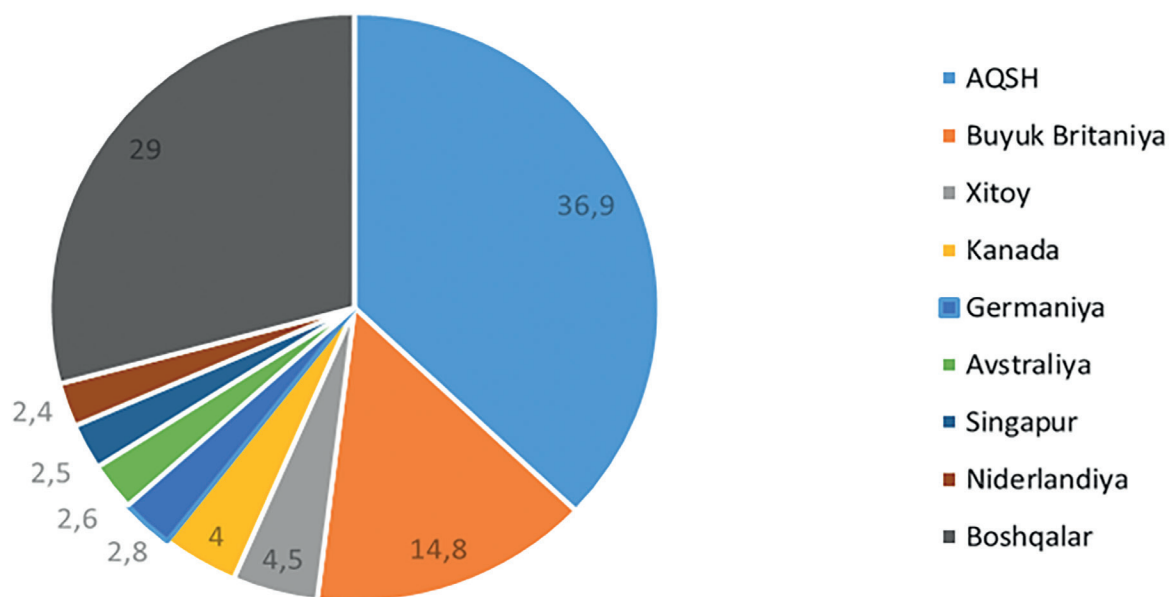
Блокчейн турли активларни ишончли ҳисобға олиш учун мўлжалланган кўп функционал ва кўп даражали ахборот технологиясидир. Шунингдек, у маълумотлар блоклари занжири бўлиб, унинг ҳажми доимий равишда ўсиб боради. Блокчейн технологиясининг рақамли иқтисодиётдаги ўрнини белгилашда унга асосан ишлаб чиқилган бизнес моделларда технологиянинг ролини ифодалаш билан тушунтириш мумкин.

Шунингдек, бугунги кунда иқтисодиётнинг барча тармоқларида булутли технологиялардан қўлланилиб келинмоқда, жумладан, саноат тармоқларининг иш жараёнини юритишни осонлаштирадиган, яъни, маълумотларни масофадан сақлаш ва қайта ишлашдир. Бундай турдаги технологиялар пулни сезиларли даражада тежашға ёрдам беради [4].

Бундай технологияларнинг афзалликлари деб қуйидагиларни келтириш мумкин [5,6].

1-чизма. Рақамли иқтисодиётни ривожлантириш технологиялари.

2-чизма. Ривожланган минтақаларнинг иқтисодиётида блокчейн технологиялардан фойдаланиш даражаси.

Фойдаланиш қулайлиги. Бошқарувчи дунёнинг исталган нуқтасидан фақат компьютер (ҳатто смартфон) ва Интернет телекоммуникация тармоғига кириш имконига эга бўлган барча жараёнларни бошқариши мумкин.

Ахборотни сақлаш. Хизмат кўрсатувчи провайдер маълумотни ҳимоя қилиш учун кўпроқ имкониятларга ва у айнан шу нарсага ихтисослашган. Иқтисодий самара ва хизмат кўрсатишнинг юқори сифати. Бундан ташқари, ушбу соҳадаги рақобат тизим сифатини яхшилашни

рағбатлантиради, чунки мижоз учун нафақат олиш, балки сақлаб қолиш ҳам муҳимдир.

Ҳамкорликни таъминлаш. Корхона кўплаб контрагентлар билан бир муҳитда ишлайди ва бундай тизим ахборот алмашишни осонлаштиради [7,8].

Мутахассисларнинг фикрича, булутли технологияларга ўтиш харажатларни камайтириши мумкин [9].

Ахборот технологияларининг корхоналарга таъсири. Айтиш мумкинки, бугунги кунда ахборот

1-жадвал.

Ахборот технологияларининг корхонанинг иқтисодий барқарорлигига таъсири

Компонент	Ижобий таъсир	Салбий таъсир
Молиявий	Пулни тежаш: ускуналар сотиб олиш, ходимларни қидириш, бизнесни йўлга қўйиш, бизнес-режани шакллантириш, (булутли технологиялар орқали ишлашда), ишлаб чиқариш (онлайн аутсорсингдан фойдаланиш).	Рақобатчилар томонидан тақрорлашнинг соддалиги орқали онлайн рақобатнинг кучайиши, маълум рақобатдош устунликларнинг йўқолиши (масалан, махсус дизайн) натижасида молиявий йўқотишларга дуч келиши мумкин.
Технологик	Янги технологияларга кириш ёки алмашишни осонлаштириш.	Бошқа бозор иштирокчиларига технологиянинг тез тарқалиши туфайли фойда йўқолиши.
Бозор	Жисмоний иштирокисиз янги бозорларга, шу жумладан хорижий бозорларга кириш	Онлайн рақобатчиларнинг бостириб кириши туфайли «Ўз» бозорида рақобатбардош позицияларни йўқотиш
Интерфейс	контрагентлар билан маълумот алмашиш тезлиги	Маълумотни йўқотиш, тасодифан нотўғри йўналтириш хавфи

технологиялари нафақат ахборотга, балки корхонанинг иқтисодий хавфсизлигининг бошқа таркибий қисмларига ҳам таъсир кўрсатади. Ахборот технологияларининг корхонанинг иқтисодий хавфсизлигига таъсири таркибий қисмлар бўйича қуйидаги жадвалда келтирилган.

Ушбу жадвалдан кўриниб турибдики, замонавий технологияларнинг кириб бориш даражаси шунчалик чуқурки, у нафақат маълумот билан чекланиб қолмайди, балки саноат корхонанинг бошқа элементларига ҳам таъсир қилади [10].

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, бугунги кунда ахборот технологиялари ва тизимларининг

ривожланиши бошқарувини осонлаштиришга, балки бутун саноат корхоналарини фаолиятини яхшилашга, янги имкониятлар яратишга, ҳар бир ходимнинг самарадорлигини оширишга имкон беради. Ахборот технологияларининг таъсирида эса саноат фаолиятининг барча босқичларида – бизнесни режалаштиришдан фаолият йўналишини ўзгартиришгача бўлган даврда мавжуд. Айтиш мумкинки, юқорида ёритилган ва бошқа ахборот технологияларининг таъсири замонавий иқтисодиётнинг ривожланишида муҳим босқичлардан бири бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланиган адабиётлар рўйхати:

1. Лачихина А.Б., Петраков А.А. Подходы и методы управления информационной безопасностью в процессе управления промышленным предприятием // Вопросы радиоэлектроники. 2017 г. №11. – С. 48–51. 2.
2. Леонтьев С.В., Курзанов А.Д., Радыгин Р.В. Современные системы автоматизации предприятий по производству ячеистого бетона // Вестник Иркутского государственного технического университета. 2018 г. Т. 22. – №. 3 (134).
3. Гондарев Р.С. Методика повышения эффективности бизнеса на рынке B2B услуг на основе стейкхолдерских инструментов управления // Kant. – 2017. – №. 2 (23).
4. Internet of things (IoT) in Russia. Technology of the future, available now. 2017. [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.pwc.ru/ru/publications/IoT.html>
5. Вертакова Ю.В. Управление бизнес-процессами интегрированных структур на принципах совместного использования цифровых технологий / Ю.В. Вертакова, Т.А. Головина, А.В. Полянин // Научно-технические ведомости СанктПетербургского государственного политехнического университета. Экономические науки. 2019. Т. 12. № 4. С. 32-43.
6. Гондарев Р.С. Методика повышения эффективности бизнеса на рынке B2B услуг на основе стейкхолдерских инструментов управления // Kant. – 2017. – №. 2 (23).
7. Attaran, Mohsen, and Jeremy Woods. “Cloud computing technology: improving small business performance using the Internet”. Journal of Small Business & Entrepreneurship 31.6 (2019): 495–519.
8. Singh, Ashish, and Kakali Chatterjee. “Cloud security issues and challenges: A survey”. Journal of Network and Computer Applications 79 (2017): 88–115.
9. Кокинз Г. Управление результативностью: как преодолеть разрыв между объявленной стратегией и реальными процессами. – Альпина Паблишер, 2015.
10. Машинец Е.Е. Консолидированная модель оценки эффективности использования виртуальных и облачных технологий: дис. – Сибирский федеральный университет, 2017.
11. Bataev, Alexey V., and Dmitriy G. Rodionov. “Cloud computing: Evaluation use under the crisis in Russia”. 2018 7th International Conference on Industrial Technology and Management (ICITM). IEEE, 2018.
12. Колешня Я.А. Особенности оценки экономической безопасности малых и средних предприятий / Я.А. Колешня // Fundamental and applied sciences today VIII: Proceedings of the Conference. North Charleston, 10–11.05.2016, Vol.2 – North Charleston, SC, USA: CreateSpace, 2016, p. 159.

Хизмат кўрсатиш соҳасида харажатлар тежамкорлигининг қиёсий таҳлилини такомиллаштириш масалалари

Вопросы совершенствования сравнительного анализа экономии средств в сфере услуг

Issues of improving the comparative analysis of cost savings in the service sector

Шавкат БОЛТАЕВ,
БухДУ мустақил изланувчиси.

Аннотация

Мақолада иқтисодиётни инновацион ривожлантириш шароитида хизмат кўрсатиш соҳасида харажатлар тежамкорлиги ва самарадорлигининг ўзига хос аҳамияти ёритилган. Шунингдек, хизматлар соҳасида харажатлар тежамкорлиги ва самарадорлигининг қиёсий таҳлилини такомиллаштириш масалалари тадқиқ этилган.

В статье рассматривается особая важность экономии средств и эффективности в сфере услуг в условиях инновационного развития экономики. Также были исследованы вопросы совершенствования сравнительного анализа экономии средств и эффективности в сфере услуг.

The article covers the specific importance of cost savings and efficiency in the service sector in the conditions of innovative development of the economy. Also, the issues of improving the comparative analysis of cost savings and efficiency in the services sector have been investigated.

Иқтисодиётни инновацион ривожлантириш шароитида хизматлар соҳасини ривожлантириш тобора муҳим аҳамият касб этиб бормоқда. Бугунги замонавий шароитларда хизмат кўрсатишнинг улуши кескин ошиб бормоқда. Бундай вазиятда хизмат кўрсатиш соҳасида тежамкорлик ва самарадорликни таъминлаш мақсадга мувофиқдир.

Тежамкорлик билан боғлиқ жараёнларда асосан ички имкониятлардан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Аммо ушбу тушунча бўйича ҳам олимлар ва амалиётчилар ўртасида турли қарашлар мавжуд. Айрим олимлар самарадорликни оширишда фойдаланилмай қолган имкониятлар деб қараса, айримлари ортиқча сарф қилинган вақт, моддий ва молиявий ресурсларни тежаш билан боғлиқ им-

кониятлар, деб қарайдилар. Учинчи гуруҳ олимлар турли йўқотишларга барҳам бериш орқали тежамкорликка эришиш мумкинлигини қайд этганлар.

Шуни эътироф этиш керакки, тежамкорлик масаласи ўта мураккаб жараён ичида содир бўлади. Рақобатбардошликни ошириш учун сифатни яхшилаш керак, сифатни яхшилаш учун эса доимо тежамкорликка амал қилиб бўлмайди. Самарадорликни ошириш учун технологияларни модернизация қилиш лозим бўлади. Бу ҳам маблағлар ва материалларни тежашни тақозо қилади.

Тадқиқотларимиз кўрсатдики, хизмат кўрсатиш соҳасида иқтисодиётнинг бошқа соҳалари сингари тежамкорликнинг асосий йўналишлари бевосита меҳнат, меҳнат воситалари ва меҳнат предметла-

Калит сўзлар: инновацион иқтисодиёт, хизматлар соҳаси, харажатлар, тежамкорлик, самарадорлик, қиёсий таҳлил.

ридан фойдаланиш жараёнларида сарфланадиган харажатларни тежаш билан боғлиқ ҳолатларни ўз ичига олади.

Ушбу ҳолатда жонли меҳнат бевосита ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизмат кўрсатиш жараёни амалга оширишда иштирок этади ва бу айнан шу жараёнда содир бўлади. Меҳнат воситалари билан меҳнат предметлари ўтган даврдаги меҳнат маҳсули бўлиб ҳисобланади. Уларни ҳаракатга келтириш ва самарали фойдаланиш учун барчасининг бир-бири билан муносабатини тартибга солиш лозим бўлади. Бу муносабат бир-бирига мос бўлиши лозим. Агар юқори технология бўлсаю, уни ишлатишга мос малакали меҳнат соҳиби бўлиши керак, бундан содир бўлган хизмат кўрсатиш жараёнида самара ҳам сифат ҳам юқори бўлади ва аксинча. Юқори технология бўлсаю, уни ишлатадиган ходим бўлмаса, бу технология кутилган самарани бермайди ва мос равишда малакали кадр бўлсаю, унинг ишлатадиган технологияси бўлмаса ҳам ўша самарасиз ҳолатдан чиқиш қийин. Шу туфайли хизмат кўрсатиш жараёнида тежамкорликка ва юқори самарадорликка эришиш учун буларнинг барчасининг бир-бирига мувофиқлигини таъминлаш мақсадга мувофиқ бўлади.

ушбу соҳани ҳудуд иқтисодиёти билан солиштиришдан бошлаш мақсадга мувофиқ. Бунинг учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (1-жадвал).

Жадвалдан кўриниб турибдики, вилоятнинг ЯХМ 2010-2020 йиллар давомида 693,2 фоизга ошган. ХКС сотилган хизматлар ҳажмининг ўсиш суръати шу даврда доимо жадаллик билан ўсиб келган ва 920,6 фоизни ташкил қилган. Натижада вилоятда ХКСнинг ҳудуд иқтисодиётидаги улуши мунтазам ошиб келинган. Жумладан, ушбу кўрсаткичнинг даражаси 2010 йилда 24,2 фоизни ташкил қилган бўлса, 2015 йилда 31,7 фоизни ва ниҳоят 2020 йилда 32,1 фоизни ташкил қилган. Охириги йилларда ҳам ХКСнинг ўсиш суръати пасаймаган. Ҳатто 2020 йилда пандемиянинг таъсирида ҳам ушбу соҳанинг ўсиш суръати кам бўлмаган. Жумладан, вилоятнинг ЯХМ 2019-2020 йилда 112,3 фоизга ($30758,1 * 100 / 27377,8$) ошган бўлса, ХКС сотилган хизматлар ҳажмининг ўсиш суръати шу йилда 121,3 фоизни ($9874,1 * 100 / 8143,2$) ташкил қилган. Кўриниб турибдики, хизмат кўрсатиш соҳаси ҳам мамлакат иқтисодиёти ва аҳоли ҳаётида ҳал қилувчи соҳалардан бирига айланиб бормоқда. Бу ҳам кўрсатадики, ХКС тежамкорликка эришиш

1-жадвал.

Бухоро вилоятининг ялпи ҳудудий маҳсулоти (ЯХМ) ва хизматлар билан боғлиқ макроиқтисодий кўрсаткичларининг 2010-2020 йиллардаги қиёсий таҳлили

Йиллар	ЯХМ умумий ҳажми, млрд. сўм	ЯХМнинг ўсиш суръати, фоизда	Хизмат кўрсатиш соҳасида (ХКС) сотилган хизматлар ҳажми, млрд. сўм.	ХКС сотилган хизматлар ҳажмининг ўсиш суръати, фоизда	ХКСнинг ЯХМдаги улуши, фоизда
2010	4 437,1	100	1072,6	100,0	24,2
2011	5 802,1	130,8	1413,8	131,8	24,4
2012	6 755,9	152,3	1844,6	172,0	27,3
2013	7 884,1	177,7	2407,7	124,5	30,5
2014	9 723,7	219,1	3045,6	283,9	31,3
2015	11 816,8	266,3	3751,2	349,7	31,7
2016	13 780,0	310,6	4756,1	443,4	34,5
2017	16 504,3	372,0	5421,1	505,4	32,8
2018	21 158,3	476,8	6631,6	618,3	31,3
2019	27 377,8	617,0	8143,2	759,2	29,7
2020	30 758,1	693,2	9874,1	920,6	32,1

Ушбу жараёнларнинг умумий ифодаси хизмат кўрсатиш соҳаси фаолиятида намоён бўлади. Шу туфайли, хизмат кўрсатиш соҳасида қилинган харажатларни бир қанча кўрсаткичлар билан қиёсий таҳлил қилиш лозимлигини тақозо қилади. Бунда

орқали самарадорлигини ошириш муҳим масалалардан бирига айланиб бормоқда.

Бугунги кунда пайдо бўлган ички имкониятлардан фойдаланиш натижасида натижадорликка ва хизматлар диверсификациясига эришиш устувор

вазифалар сирасига киради. Мамлакатимиз Президенти томонидан 2021 йил 22 апрелда ўтказилган ҳудудларда хизмат кўрсатиш соҳаси йўналишларини ривожлантириш масалалари бўйича видеоселектор йиғилишида “ҳар бир маҳаллада камида 20 турдаги, туман ва шаҳарда камида 70 та турдаги хизматлар бўлиши назарда тутилиши” белгилаб берилди. Эндиликда вилоят, туман, шаҳар ҳокимликлари, сектор раҳбарлари маҳаллаларга бириктирилган масъуallar билан биргаликда “маҳалла – туман – банк” принципи асосида фаолият кўрсатади. Ушбу хизмат турларини ташкил қилишда ҳар бир маҳаллада етарлича имкониятлар бор. Чунки, ўзини ўзи иш билан банд қилиш принципида ишлаш учун тегишли муъёрий ҳужжатлар бор. Бунда ҳар бир маҳалла ўзининг эҳтиёжи ва имкониятларидан келиб чиқиб, ташкил қилишлари мумкин.

Иқтисодиётнинг, хусусан, ХКСнинг ҳам ўсиш суръати бевосита у ерда ишлайдиган ходимларга боғлиқ. Шу туфайли тадқиқ қилинаётган масалага аниқлик киритиш учун аҳолининг ўсишини иқтисодиётда ва хизмат кўрсатиш соҳасидаги банд бўлган ходимлар сони билан қиёслаш мақсадга мувофиқ.

Хизмат кўрсатиш соҳасининг ўзига хос хусусиятларидан бири вилоятда туристик объектларнинг етарлилиги, ушбу соҳани ҳозирча ички туризмни ривожлантириш эвазига ҳам кенгайтириш мумкин. Шунингдек, вилоятда ўзини ўзи банд қилиш билан боғлиқ хизмат турлари ҳам жуда кўп. Уларга ҳам алоҳида аҳамият беришни тақозо қилади. Чунки, хизмат кўрсатиш соҳасининг яна бир хусусияти,

янги иш ўринларини очиш арзон бўлса, иккинчидан уни зарур жойларда алоҳида жой танламасдан ташкил қилиш ҳам мумкин. Бугунги кунда оилавий тадбиркорликни ташкил қилиш эвазига уйда ҳам янги иш ўринларини яратиш мумкин. Шундай қилиб, вилоятда бугунги кун талабидан келиб чиқиб, хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришга алоҳида аҳамият бериш лозимлигини тақозо қилмоқда.

Хизмат кўрсатиш соҳасида харажатларнинг тежамкорлик даражасига доимий ва ўзгарувчи харажатлар ҳамда ўзгарувчи харажатларнинг жами харажатлардаги ҳиссасининг ўзгариши билан боғлиқ омилларнинг мултипликатив модели асосида уларнинг таъсирини иқтисодий таҳлилнинг индекс ва занжирли алмаштириш усуллари қўллаган ҳолда аниқлаш йўллари илк бор ишлаб чиқилди. Мазкур тавсиянинг амалиётга жорий қилиниши хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини бошқаришда ҳар томонлама асосланган оптимал қарорларини қабул қилиш имкониятини яратади.

Хулоса ўрнида таъкидлаганда эса, хизматлар соҳасида рақобатбардошликни оширишда харажатлар тежамкорлиги ва самарадорлигини таъминлаш бугунги кундаги объектив заруратга айланди. Бунинг бугунги замонавий шароитларда бозор муносабатларининг тобора чуқурлашуви, рақобатнинг кескинлашуви яққол кўрсатмоқда. Шунинг учун харажатлар тежамкорлиги ва самарадорлигини ошириш чораларини доимий равишда кўриб бориш мақсадга мувофиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш бўйича қўшимча чоралар белгиланди. Президент Шавкат Мирзиёев раислигида 2021 йил 22 апрель куни ҳудудларда хизмат кўрсатиш соҳаси йўналишларини ривожлантириш масалалари бўйича видеоселектор йиғилиши. // “Халқ сўзи” газетаси. 2021 йил 23 апрель 83-84 – сон. – 1 бет.
2. Пардаев М.Қ., Пўлатов М.Э. ва бошқалар. “Маркетинг тадқиқотларида статистик таҳлил”. Т.; “Фан ва технология” нашриёти. 2018 йил. 446 б.
3. Болтаев Ш.Ш. Инновацион иқтисодиёт шароитида хизмат кўрсатиш соҳасида тежамкорликка эришиш ва самарадорликни ошириш масалалари // “Логистика ва иқтисодиёт” №5 2021 й.

УЎТ: 330.336.5

Худудларда экотуризмни ривожлантиришнинг ижтимоий самарадорлигини баҳолашга услубий ёндашув

Методологический подход к оценке социальной эффективности развития экотуризма в регионах

Methodological approach to evaluating the social efficiency of ecotourism development in the regions

Азиз ҚОДИРОВ,
БухДУ мустақил изланувчиси.

Аннотация

Мақолада бугунги замонавий шароитларда худудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожини таъминлашда экологик туризмнинг ўзига хос аҳамияти ёритилган. Худудларда экотуризмни ривожлантиришнинг ижтимоий самарадорлиги тадқиқ этилган. Шунингдек, мақолада экотуризмнинг ижтимоий самарадорлигини оширишга услубий жиҳатдан ёндашилган.

В статье подчеркивается важность экотуризма в обеспечении социально-экономического развития регионов в современных условиях. Изучена социальная эффективность развития экотуризма в регионах. В статье также предлагается методический подход к повышению социальной эффективности экотуризма.

The article highlights the importance of ecotourism in ensuring the socio-economic development of the regions in today's conditions. The social effectiveness of ecotourism development in the regions has been studied. The article also provides a methodological approach to increasing the social effectiveness of ecotourism.

Глобаллашув ва иқтисодий интеграция жараёнларининг тобора тезлашуви минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожланишини ҳам таъминлашга ёрдам бермоқда. Худудларни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожлантиришда туризм соҳаси алоҳида аҳамият касб этади. Бугунги замонавий шароитларда экологик туризм жадал тараққиёт йўлидан одимлаб бораётган асосий йўналишларидан биридир. Экологик туризмнинг ривожланиши худуднинг ижтимоий кўрсаткичларига бевосита таъсир кўрсатади. Экотуристлик мажмуани яратиш янги иш ўринларини беради, ишсизликдан шаҳарларга кўчишга мажбур бўлган қишлоқ аҳолисини ўз ватанларига қайтаради. Экотуризм инфрату-

зилмасини ривожлантиришда аҳолисиз қолган қишлоқларни жонлаштириш ҳақида фикр юритиш мумкин ҳамда маҳсулотларнинг тегишли сотиш бозорини яратиш шарти билан ҳалқ ҳунармандчилигини қайта тиклаш, бундан ташқари, экологик туризм инфратузилмасининг ривожланиши худуд жозибадорлигига ижобий таъсир кўрсатади ҳамда табиий муҳитда маҳаллий аҳоли учун рекреация ва дам олиш имконини тақдим этади. Экологик туризм, экспертлар таъкидлаганидек, табиий фойдаланишнинг анъанавий шакллари жонлантиради, экологик тоза озиқ-овқат маҳсулотлар ишлаб чиқарилишини таъминлайди, тегишли инвестицион лойиҳалар ҳам экотуризмнинг инфратузилмасини

Калит сўзлар: инновацион иқтисодиёт, туризм, минтақа, экологик туризм, самарадорлик, ижтимоий самарадорлик, туризм индустрияси.

ривожлантириш борасида, ҳам табиатни муҳофаза қилиш борасида ҳам инвестициялар ошишига олиб келади.

Этнографик нуқтаи назардан экотуризмни кўриб чиқишда, таъкидлаш жоизки, унинг ривожланиши кўриб чиқиладиган ҳудудларда яшаб турган этник гуруҳлар, қабилалар ва кичик ҳалқларнинг ижтимоий ва иқтисодий кўрсаткичларига анчагина ижобий таъсир кўрсата олиши мумкин. Хусусан, сайёҳлар экологик йўналтирилган саёҳат доирасида нафақат табиат билан танишадилар, балки экологик туризмнинг асосий тамойилларидан келиб чиққан ҳолда халқ маданияти қадриятлари, амалий санъат, маҳаллий урф-одатлар, миллий қўшиқлар ва рақслар билан ҳам танишадилар. Бу эса, ўз навбатида, маҳаллий аҳоли учун янги иш ўринларини яратишга ва пул маблағлари оқимининг келишига кўмаклашади ҳамда анъанавий ҳаёт тарзини сақлаб қолишга кўмаклашиши мумкин.

Экологик туризм қуйидаги масалаларда ижобий таъсир кўрсата олиши мумкин:

- махсус қўриқланадиган табиий ҳудудларни (МЭТХ) қўллаб-қувватлашда, уларнинг давлат томонидан қўллаб-қувватлаш даражаси, шунингдек, ривожланиши етарлича эмас, балки баъзи ҳолатларда сақлаб қолиш учун ҳам;
- мустақкам асосда табиий захираларнинг янги шакллари иқтисодиётга киритиш;
- аҳолининг иқтисодий маданиятини юксалтириш.

Баҳолашда энг аҳамиятли кўрсаткич – бу ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий муҳитига туризмнинг ижтимоий таъсири ва ижтимоий самарадорлиги бўлиб ҳисобланади.

Турист-рекреацион зоналар фаолиятининг ижтимоий самарадорлиги маҳаллий, ҳудудий ва умумдавлат даражаларида намоён бўлади.

Маҳаллий даражада ижтимоий таъсир туристларга хизмат кўрсатиш жараёнига жалб қилинган маҳаллий аҳолининг маданий, таълим ва касбий даражасининг кўтарилиши билан шартланади.

Ҳудудий даражада таъсир қилиши эса ҳудуд иқтисодиёти тузилмасининг ўзгаришида ва реал иқтисодий ҳаётда миллий, тарихий-маданий ва бошқа анъаналардан фойдаланиш имкониятида ўз аксини топади.

Республика даражасида янги ҳудудларда туризм индустриясининг “ўсиш нуқтаси”ни шакллантириш имконияти пайдо бўлишида намоён бўлади.

Бироқ, экологик туризм каби соҳани минтақавий бошқаруви доирасида юқорида келтирилган ижтимоий манфаатлар ва потенциал ижобий таъсир ижтимоий самарадорлик кўрсаткичларини таҳлил қилиш имкониятини берадиган аниқ ҳисоблаш билан асосланиши зарур. Бу жуда муҳимдир, масалан, агар иқтисодий нуқтаи назардан иккита тенг аҳамиятли лойиҳа мавжуд бўлса, фақат биттасини амалга ошириш шароити мавжуд бўлганда, бюджет маблағларидан субсидия ажратиш ҳақидаги қарор экологик туризмни ривожлантириш бўйича лойиҳанинг ижтимоий самарадорлигини маълум ҳисоблаш асосида қабул қилиниш лозим.

Таъкидлаш жоизки, юқорида келтирилган маълумотларга мувофиқ, экологик туризмни ривожлантиришдан фақат ижтимоий самарадорликни ҳисоблаш етарлича эмас, одатда бу инвестицион лойиҳани амалга ошириш заруриятини асослашнинг иккинчи босқичи бўлиб келади. Биринчи ва асосий босқичи ривожланишнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш, чунки, у турли даражадаги бюджетларни тўлдириш ва инвесторлар иштирокининг иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги учун масъул. Умумий кўринишда, бизнингча, экологик туризмни ривожлантиришдан ижтимоий-иқтисодий таъсирини комплекс кўриб чиқиш зарурдир.

Республика ҳудудларида экологик туризмни ривожлантиришдан иқтисодий ва ижтимоий самарадорлик масалаларини кўриб чиқишда бундай ривожланишнинг салбий томонларини ҳам кўриб чиқиш лозим.

Баъзи ҳолларда экологик туризм иқтисодиётни диверсификация қилишга кўмаклашиши ўрнига қишлоқ хўжалик сектори ўрнини босиб олади. Алмаштирувчи соҳа сифатида туризмнинг шаклланиши барча ҳолатларда ҳам ҳудуднинг ижтимоий кўрсаткичларига ижобий таъсир қилмайди. Туризм, шу қаторда экологик туризм ҳам, мавсумий ҳодиса ва мавсумий талаб-эҳтиёж тебранишлари ҳар доим ҳам пасайиши мумкин эмас. Агар экологик туризм ҳудудда асосий соҳага айланиб қолган ҳолатда “пасайиш” мавсуми бандлик муаммоларини келтириб чиқаради.

Бундан ташқари, экологик туризм туристларни қабул қилаётган ҳудуд ва унинг аҳолиси кўтарадиган атроф-муҳитни қўллаб-қувватлашга ва ижтимоий харажатларга маълум қўшимча харажатларни келтириб чиқаради.

Шундай қилиб, ҳудудда экологик туризмни ри-

вожлантиришдан камчиликлар қуйидагича намоён бўлиши мумкин:

- туризм маҳаллий маҳсулотлар ва хизматлар, ер ва бошқа табиий захиралар ҳамда кўчмас мулк нархларини кўтареди;
- иқтисодий ва ижтимоий муаммолар ривожланишига замин яратиши мумкин;
- чет элга пул маблағларнинг чиқиб кетишини кучайтиради (туристик импортда);
- бошқа соҳалар ривожланишига халақит беради, шу қаторда ўрнини боса олиши ҳам мумкин.

Бундан ташқари, ҳудудда экотуризмни ривожлантиришнинг асосий тамойилларига риоя қилмаслик ҳолатида, ҳақиқатдан туризм экологик эмас, балки табиатга йўналтирилган. Шундай қилиб, экологик туризмни ривожлантириш билан боғлиқ қуйидаги муаммолар пайдо бўлишига кўмаклашиши мумкин:

1. Ижтимоий-маданий характерга эга муаммолар:

- табиий ҳудудларга антропоген юкламасининг юқори даражаси;
- ҳудуднинг маданий деградацияси;
- маҳаллий аҳолининг норозилиги, агар экологик туризмни ривожлантиришдан аҳамиятли иқтисодий даромадларни сезмаслик ҳолатида, агар экотуризм ривожланиши аҳолининг манфаатлари доирасида амалга оширилмаса;
- ҳаддан ташқари кўп тижоратлаштириш, бу ҳудуднинг ўзига хослигини йўқотиш билан параллел

кечади: халқ фольклори, урф-одатлар, анъаналар, ҳунармандчилик ва бошқа маданий моделлар.

2. Экологик характерга эга муаммолар:

- кундалик чиқиндиларнинг утилизацияси муаммоси;
- ландшафтлар эстетикасининг ёмонлашиши (масалан, ўрмон дарахтзорларини чопиш);
- атроф-муҳитнинг ифлосланиши (сув, ер, ҳаво);
- табиий зоналар экологиясининг бузилиши (миллий парклар ва қўриқхоналар ҳамда қўриқланадиган бошқа табиий объектлар);
- ҳудудда жойлашган тарихий ва табиий ёдгорликларга зарар етказиш.

Таъкидлаш жоизки, экологик туризмнинг ривожланиши ҳудуд, маҳаллий аҳоли, бюджетни тўлдириш учун кўп сонли ижобий аспектларни олиб келади. Бироқ, унинг ривожланиши фақатгина ижтимоий ва иқтисодий кўрсаткичларни йўналтиришмаслик лозим, бундай лойиҳаларни амалга оширишнинг экологик хавфларини инобатга олиш зарур. Чунки, экологик ва табиатга йўналтирилган туризм ўртасида ҳудудий ва маҳаллий ҳукуматлар ҳамда инвесторлар учун сезилмас қирра мавжуд. Бу борада фикримизча, махсус концепция зарур. Унда амалга оширилаётган лойиҳаларнинг экологик вазиятга таъсири ва бундай ривожланиш учун шароитлар яратилиши акс этилган, бу эса атроф-муҳит муҳофазасига кўмаклашади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 5 январдаги “Ўзбекистон Республикасида туризмни жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5611-сонли Фармони. <https://lex.uz/docs/4143188>
2. Болтабоев М.Р., Тухлийев И.С., Сафаров Б.Ш. Туризм: назария ва амалиёт. Дарслик. Т.: “Фан ва технология”, 2018 й.
3. Хамидов О.Х. Экотуризмни бошқариш механизмини такомиллаштириш-туризм соҳасини стратегик ривожлантиришнинг муҳим йўналиши “Халқаро молия ва ҳисоб” илмий электрон журнали. №2, апрель, 2017 й.
4. Қодиров А.А. Экологик туризм захираларидан оқилона фойдаланиш муаммолари ва истиқболларини баҳолаш масалалари// “Логистика ва иқтисодиёт” илмий электрон журнали, №5 2021 й. 322-328 б.

Хизматлар соҳасида бошқарув жараёнлари ривожланишининг илмий-назарий асослари Научно-теоретические основы разработки управленческих процессов в сфере услуг Scientific and theoretical foundations of the development of management processes in the service sector

Наргиза ХУДАЙБЕРДИЕВА,
Наманган давлат университети
Иқтисодиёт факультети докторанти.

Аннотация

Мақолада хизматлар соҳаси ва соҳа бошқарувининг назарий асослари ёритилиб, дунё ҳамда Ўзбекистон олимларининг бу соҳада олиб борган тадқиқотлари натижалари келтирилган. Хизматлар соҳасининг вазифалари таҳлил қилиниб, дунёнинг етакчи мамлакатлари иқтисодиётида соҳа улушининг ортиши ва хизматлар соҳаси ривожининг умумий иқтисодий тараққиётда тутган ўрни таҳлил қилинган.

В статье освещаются теоретические основы сферы услуг и ее управления, представлены результаты исследований, проведенных учеными мира и Узбекистана в этой области. Были проанализированы задачи сектора услуг и увеличение доли сектора в экономике ведущих стран мира и тот факт, что это способствовало экономическому развитию.

The article highlights the theoretical foundations of the service sector and its management, presents the results of research conducted by scientists of the world and Uzbekistan in this area. The tasks of the service sector were analyzed and the increase in the share of the sector in the economy of the leading countries of the world and the fact that this contributed to economic development were analyzed.

Жаҳонда ишлаб чиқаришнинг мураккаблашуви, истеъмол бозорини кунлик ва шахсий талабдан келиб чиққан ҳолда товарлар билан тўлдириш, жамият ҳаётини янгиловчи илмий-технологик тараққиётнинг жадал ўсиши билан бир қаторда ривожланган мамлакатларда хизматлар соҳаси иқтисодиётнинг етакчи тармоқларидан бирига айланиб бормоқда. Халқаро баҳолаш тузилмалари маълумотлари бўйича “2019 йилда хизматлар

соҳасининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши АҚШда – 77,4 фоиз, Буюк Британияда – 71,0 фоиз, Францияда – 70,3 фоиз, Канадада – 70,2 фоиз, Японияда – 69,1 фоизни ташкил этган”¹. Шу боис, иқтисодиётни рақамлаштириш шароитида хизматлар соҳасини мавжуд имкониятларни таҳлил қилиш асосида ривожлантириш ва соҳада бошқарув жараёнларини рақамли технологияларни қўллаш орқали такомиллаштириш талаб этилади.

Калит сўзлар: хизматлар соҳаси, хизматлар соҳасининг ЯИМдаги улуши, хизмат кўрсатиш хусусиятлари, хизматлар соҳасининг барқарор ривожланиши.

¹ INF - World Economic Outlook Database, 2019.

Жаҳонда хизматлар соҳаси корхоналари фаолияти бошқарув жараёнларининг функционал самарадорлигини ички имкониятлардан кенг фойдаланиш асосида ошириш, янги усул ва мезонларини шакллантириш, яратилаётган хизматларнинг рақобатбардошлик даражасини ошириш ҳамда соҳа корхоналари ходимларини бошқаришни мақбуллаштириш, хизматлар сифатини мавжуд эҳтиёжлардан келиб чиқиб яхшилаш, бошқарув самарадорлигини баҳолаш услубиётини такомиллаштириш борасида қатор илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Ҳозирги кунда жаҳонда хизматлар соҳасини рақамлаштириш, умумий экспорт таркибида хизматлар экспорти ҳажмини кўпайтириш, замонавий хизмат турларини яратиш орқали аҳоли даромадларини ошириш, хизматларнинг янги технологик турларини яратиш орқали ялпи ички маҳсулот таркибида уларнинг улушини ошириш каби устувор йўналишларда илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Хизматлар соҳасига берилган дастлабки таърифларни классик иқтисодчилар тадқиқотларида учратиш мумкин, улар техник ҳарактерга эга. Биринчи таъриф Смит (1776) ва Сай (1803)²лар томонидан берилган бўлиб, уларнинг фикрича хизматлар ишлаб чиқилиши билан истеъмол қилинадиган маҳсулотлардир. Иккинчи таъриф Сингелман (1974)³ ва Фучларга тегишли бўлиб, улар ҳамкорликда ишлаб чиқариш тушунчасини келтиришган, яъни, хизматлар ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи ўртасидаги киришув (ҳамкорлик)дир дейишган. Станбак (1980)⁴ томонидан келтирилган учинчи ёндашув бўйича хизматларни маҳсулотлардан фарқли равишда ташиб бўлмайдиган ва сақлаб бўлмайдиган деб таърифланади.

Кўплаб иқтисодчилар томонидан эътироф этилган таърифлардан бири иқтисодчи Хилл (1977)⁵га тегишли бўлиб у хизматларга шундай таъриф беради: “хизмат-бирор бир киши ёки иқтисодий бирлик-

ка тегишли бўлган маҳсулот ҳолатига, шу киши ёки иқтисодий бирликнинг рухсати билан, бошқа иқтисодий бирлик томонидан киритилган ўзгартиришдир”. Гадрей (2000)⁶ Хиллнинг хизмат кўрсатишга берган ушбу таърифини илгари суриб “хизмат учбурчаги”ни тушунтиради. Унинг фикрига кўра, “хизмат фаолияти Б (истеъмолчи)нинг илтимоси билан Бга тегишли бўлган С бирликка А (хизмат кўрсатувчи) томонидан киритилган ўзгаришдир”. Гадрейнинг таърифидаги С-моддий объект (М), ахборот (I), билим (К) ёки шахс (I) бўлиши мумкин.

Хизматлар соҳасининг юқоридаги олимлар томонидан келтирилган таърифларидан хизматларга хос бўлган алоҳида хусусиятларини ҳам англаб олиш мумкин. Хизматлар ва маҳсулотларни фарқларини тушуниб олиш хизматлар соҳасини ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга.

Хизматларни маҳсулотларга қарама-қарши тушунча сифатида ҳам кўриш мумкин. Маҳсулот моддий бўлиб уни ишлаб чиқариш сотиш ва кейинроқ фойдаланиш мумкин. Хизматлар эса номоддий ва сақланмасдир. Хизматлар маҳсулотлардан баъзи муҳим жиҳатларга кўра фарқланади ҳамда ушбу фарқлар хизмат соҳасини ривожлантирувчилар учун маълум қийинчиликларни келтириб чиқариши мумкин. Янги хизматларни шакллантирилаётганда қуйидаги 4 та хизмат кўрсатиш соҳаси хусусиятларини ҳисобга олиш лозим: сезилмаслик, сервис ва истеъмолнинг бир вақтда содир бўлиши, сифатнинг доимий эмаслиги ҳамда сақланмаслик. Хизматлар сифатини уларни сотишдан аввал текшириб бўлмайди, улар ишлаб чиқилади ва шу вақтни ўзида истеъмол қилинади, бир хил турдаги хизматлар ҳар сафар ҳар хил сифатга эга бўлиши мумкин ва уларни сақлаб бўлмайди. Хизматларнинг ушбу табиати уларни ривожлантириш ва бошқаришга таъсир кўрсатади.⁷

Бугунги кунда кўплаб дунё мамлакатлари иқти-

² Smith, A. & Skinner, A. The Wealth of Nations: Books I-III. London; New York: Penguin Classics. 1982

Say, J. B. A Treatise on Political Economy; Or the Production, Distribution, and Consumption of Wealth. Philadelphia: Lippincott, Grambo & Co. 1855.

³ Singelmann, J. The Sectoral Transformation of the Labor Force in Seven Industrialized Countries, 1920-1970. American Journal of Sociology, 1978. 83(5): 1224-1234. <http://www.jstor.org/stable/2778192>

Fuchs, V. R. The Service Economy. New York: Columbia University Press. 1968.

⁴ Stanback, T. M. J. Understanding the Service Economy. Johns Hopkins University Press. 1979.

⁵ Hill, T. P. On Goods and Services. Review of Income and Wealth, 23(4): 315-338. 1977. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1475-4991.1977.tb00021.x>

⁶ Gadrey, J. The Characterization of Goods and Services: An Alternative Approach. Review of Income and Wealth, 2000. 46(3): 369-387. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1475-4991.2000.tb00848.x>

⁷ Lovelock, C. Services marketing people, technology, strategy (3 ed.). NJ: Prentice Hall. 1996.12p

содиётнинг барқарор ривожланишини таъминлаш, аҳоли турмуш даражасини ошириш ва жаҳон мамлакатлари ўртасида миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини ошириш ҳаракатида дунёнинг ривожланган давлатлари тажрибаси асосида, иқтисодиётнинг 3-тармоғини, яъни, хизматлар соҳасини жадал ривожлантиришга ҳаракат қилмоқда. Иқтисодиётнинг биринчи тармоғи сифатида қишлоқ хўжалиги ҳисобланса, 2-тармоғи саноат ва 3-тармоғи хизмат кўрсатиш ҳисобланиб, мамлакатнинг ялпи ички маҳсулоти шу учта соҳа даромадларидан ташкил топади.

Хизмат кўрсатиш соҳасининг тараққиёти юқори технологик ривожланиш ҳамда иқтисодиётни рақамли трансформациялашуви шароитида жамиятда инсон капиталининг аҳамияти юқорилигини, инсон омили-фақат ишлаб чиқарувчи (оғир меҳнат қилувчи) эмас балки хизмат қилувчи (енгил меҳнат қилувчи) сифатида жамиятда зарурлигини исботламоқда.

Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришнинг назарий асослари ва уни бошқариш масалалари дунёнинг кўплаб олимлари томонидан ўрганилган. Бу соҳадаги тадқиқотлар айниқса 20-асрнинг

1-чизма. Хизматлар соҳасининг барқарор ривожлантириш вазифалари.

⁸ Deruzhinsky G.V. (2012). Theoretical and methodological aspects of the concepts service, service, service as economic categories. // Terra Economicus, Volume 10, No. 1, Part 2.

Yeremenko A.E. Functional field of services in the conditions of the modern economy of Russia. // National interests: priorities and security, 2014. 23 (260).

Ochilov I.S. Ways to increase efficiency in service enterprises. \\ Dissertation for gaining a PhD degree in economics. - Samarkand: SIES, 2010.-26 p.

Mardonov B.B. Improvement of population in services. \\ Gaining a PhD degree in economics. - Samarkand: SIES, 2018. 130 p.

⁹ Kuziboev B. H. (2020) "Sustainable development of the service sector: theoretical-methodological approach" Central Asian Problems of Modern Science and Education: Vol. 2020 : Iss. 3 , Article 10.

охирларига келиб кўплаб саноатлашган давлатларнинг иқтисодчилари учун асосий масалага айланди.

Хизматлар соҳасининг ижтимоий-иқтисодий вазибалари бир неча хорижий ва мамлакатимиз олимлари хусусан, Дружинский, А.Эременко, И.С. Очиров, Б.Б. Мардонов⁸лар томонидан тадқиқ қилинган, тадқиқотчи Б.Х. Қўзибоев⁹ юқоридаги тадқиқотчилар келтирган ижтимоий-иқтисодий вазибаларни умумлаштириб ва хизматларнинг экологик функцияларини тадқиқ қилган ҳолда қуйидаги жадални ишлаб чиқди.

Хизмат кўрсатиш соҳаси ялпи талабни ошишига хизмат қилади, шундай хизматлар борки, улар аҳоли истеъмол саватчасига киритилган, масалан, тиббий хизматлар, транспорт хизматлари ва коммунал хизматлар. Ушбу хизматларни истеъмол қилиш, айниқса инқироз давомида, ялпи талабни ошишига олиб келади. Хизмат кўрсатиш соҳаси қишлоқ хўжалиги ва саноатга нисбатан кўпроқ инвестицион жозибдорликка эга, чунки, хизмат кўрсатиш соҳасида бизнесни бошлаш учун катта капитал талаб қилинмайди ҳамда иқтисодий риск нисбатан кам. Бундан ташқари, хизматлар соҳасининг ривожини яширин иқтисодиётнинг улуши камайишига сабаб бўлади, чунки, хизматлар саноатини ривожланиши рақамли технологиялардан фойдаланишни омалаштиради ҳамда савдо ва хизмат кўрсатиш корхоналарида терминаллар, нақт пулни рўйхатдан ўтказиш технологиялари ишлатилади ва пул айланишининг қонунийлиги ошади. Шу сабабдан, рақамли технологиялар яширин иқтисодиётни камайитиришда ва ҳатто иқтисодиётда унинг йўқолишида муҳим аҳамиятга эга. Бундан ташқари, хизмат кўрсатиш соҳаси аҳоли учун янги иш ўринларини яратишда, ишсизликни бартараф этишда ҳам муҳим роль ўйнайди. Айнан таълим хизматлари тиббийёт, таълим ва бошқа соҳаларга кадр тайёрлаш орқали ҳам аҳолини иш билан таъминланиш жараёнини енгиллаштиради. Ушбу соҳа бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорлар харажатларини қисқартириш орқали ишлаш шароитларини енгиллаштиради, самарадорликни оширади. Шунингдек, хизмат кўрсатиш соҳаси иқтисодиёт ва давлат хавфсизлигини таъминлайди. Бу вазибани айнан рақамли хавфсизлик хизматлари бажаради ҳамда улар таҳдидларни бартараф қилади. Б.Қўзибоев томонидан олиб борилган тадқиқот натижасига кўра, хизматлар соҳаси атроф муҳитни

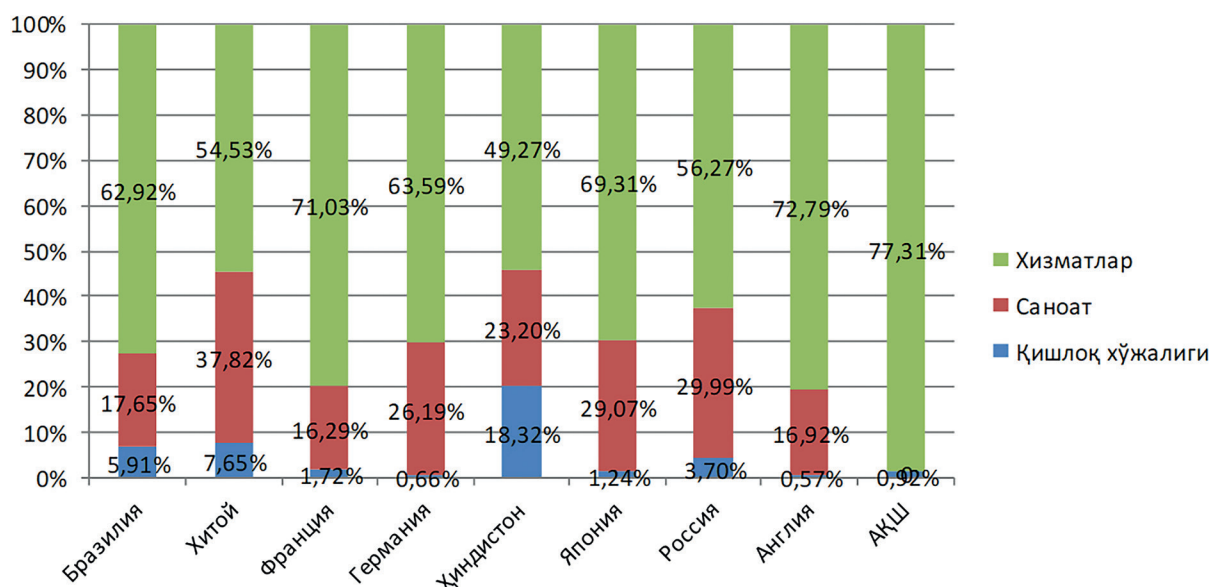
ҳимоя қилишда ҳам муҳим роль ўйнайди. Бу атроф-муҳит хизматларини кўрсатилиши орқали, жамиятда атроф-муҳитни асраб-авайлашга қаратилган турли тадбирлар орқали, табиатга етказиладиган зарарни камайитиришга мўлжалланган технологияларни таништирилиши орқали ҳамда хизмат кўрсатиш соҳаси ёрдамида табиий ресурслардан бесамара фойдаланишни бартараф этиш ва уларни қайта жойлаштирилиши таъминлаш орқали амалга ошади.

Ривожланган давлатларда аҳоли турмуш даражасининг юқорилиги, ишлаш шароитларининг қулайлиги, таълим ва медицина хизматларининг сифатлиги хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожини билан боғлиқ бўлиб, бу соҳадаги илмий изланишларнинг ижобий натижаларини кўрсатади. Тадқиқотлар натижасида ишлаб чиқилган хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш моделлари амалиётга татбиқ қилингани кўплаб давлатларнинг ЯИМда соҳа улушининг ошишига сабаб бўлгани бунга яққол мисол бўла олади.

1950 йилларнинг ўрталарида саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш Америка иқтисодиётида энг чўққига чиққан бўлса, шундан бери бу соҳа улуши йилдан йилга камайиб бормоқда, хизмат кўрсатиш соҳаси эса борган сари ривожланиб, Америка ЯИМда бошқа тармоқлардан каттароқ улушни эгалламоқда, бу ҳолатни дунёнинг яна бир қанча йирик иқтисодиётларида ҳам кузатиш мумкин. Халқаро валюта фондининг маълумотларига кўра, 2010 йилда Америка, Канада, Австралия, Япония, Европанинг 10 та давлати ва Швейцария давлатларида хизмат кўрсатишнинг ЯИМдаги улуши 70 фоиздан ошиб кетди. Бразилияда (67 фоиз), Россия (59 фоиз), Ҳиндистон (55 фоиз), ва Хитой (43 фоиз) давлатларида ҳам хизмат кўрсатиш тармоғи улуши кескин ошиши кузатилди. Халқаро валюта фондининг таъкидлашича, хизматлар тармоғининг улуши дунёнинг барча мамлакатларида ўсишда давом этади¹⁰.

2020 йилда ЯИМда хизмат кўрсатиш соҳаси улуши юқори фоизни ташкил этувчи давлатлар ичида АҚШ 77,31 фоиз билан 1-ўрин, Англия 72,79 фоиз билан 2-ўрин, Франция 71,03 фоиз билан 3-ўрин, Япония 69,31 фоиз билан 4-ўринни эгалламоқда. Кейинги ўринларда эса Германия (63,59), Бразилия (62,92), Россия (56,27), Хитой (54,53) ва Ҳиндистон (49,27

¹⁰ Yvonne de Grandbois, Service Science and the Information Professional, Chapter 2 - The Story of Service Science, 2016 (The Story of Service Science - ScienceDirect)

2-чизма. Иқтисодиёт тармоқларининг танланган мамлакатлар ЯИМдаги улуши.

фоиз) давлатлари туради.

Юқорида келтирилган давлатларда аҳоли турмуш даражасининг юқорилиги, аҳоли жон бошига тўғри келувчи ЯИМ улушининг катталиги ва умумий ривожланиш даражасининг ошиб бораётгани хизмат кўрсатишнинг ривожини ушбу мамлакатлар аҳолиси ҳаётига ижобий таъсир қилганини исботлайди.

Республикаимизда ҳам кейинги йилларида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш ва ЯИМда 3-тармоқ салмоғини ошириш орқали аҳоли турмуш даражасини янада яхшилаш масалаларини тадқиқ қилишда иқтисодчи олимлар, жумладан, М.М. Муҳаммедов, М.Қ. Пардаев, Ж.Р. Зайналов, Қ.Ж. Мирзаев, З.А. Толаметова, Й.П. Урунбаевалар муносиб ҳисса қўшганлар¹¹.

Юқоридаги иқтисодчи олимлар ишларини ўрганиб чиқиш натижасида шуни айтиш мумкинки, хизматлар соҳасини жадал ривожлантириш, унинг миллий иқтисодиётдаги мавқеини мустаҳкамлаш, соҳа тармоқларини модернизациялаш ва замонавий техника ва технологияларни жорий этиш ҳамда

аҳоли истеъмоли таркибида хизматлар улушини кўпайтириш юқоридаги давлатлардаги каби аҳоли турмуш даражасини оширишга, янги иш ўринларини яратишга ва умумий иқтисодий тараққиётга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 26 февралдаги 55-сонли “2016-2020 йилларда хизматлар соҳасини ривожлантириш дастури тўғрисида”ги қарори, шунингдек, соҳа бўйича бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишни назорат қилиш сўнгги йилларда мамлакатимизда хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришга қаратилган. Хусусан, 2019 йилнинг ўзида хизмат кўрсатиш соҳасида фаолият юритаётган фирмаларнинг сони 2018 йилга нисбатан 23 фоизга ошди ҳамда Республикада 2020 йил 1 январь ҳолатига фаолият кўрсатаётган жами корхона ва фирмаларнинг 65,8 фоизи айнан

¹¹ Муҳаммедов М.М. Хизмат кўрсатиш соҳаси ва туризмни ривожлантиришнинг назарий асослари. Монография. “Зарафшон” нашриёти, ДК-С.:2017.-299-б.; Пардаев М.Қ. ва бошқалар. Хизмат кўрсатиш тармоқлари иқтисодиётининг айрим муаммолари –Т.:Наврўз, 2014.-246-б.; Зайналов Ж.Р. Хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришда инновациянинг аҳамияти//Хизмат кўрсатиш соҳаси тармоқларини ривожлантириш истиқболлари. Республика илмий-амалий анжумани. СамИСИ,2015.229-231-б.; Мирзаев Қ.Ж., Пардаев М.Қ. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти. Ўқув қўланма.-Т.:“Иқтисод-Молия” 2014, 382-б. Толаметова З.А. Меҳнат ресурслари бандлигини таъминлашда хизмат кўрсатиш соҳаларининг ўрни. Ж:Иқтисод ва Молия. Меҳнат бозори ва ижтимоий ҳимоя. 2015 йил 10-сон, 37-44 б. Ю.П. Урунбаева. Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш асосида аҳоли турмуш даражасини ошириш истиқболлари. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори диссертацияси автореферати. Самарқанд-2018. 25-32 б.

¹² Хизматлар соҳаси статистика бошқармаси (хизматлар_декабр_ўз.паф (stat.uz)

хизмат кўрсатиш соҳасига тегишли бўлди (саноат 17,7 фоиз, қурилиш 9,1 фоиз, қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалиги 7,4 фоиз).¹²

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 11 майдаги “Хизматлар соҳасини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-5113-сонли қарорига асосан, 2023 йилгача иқтисодий ўсишни таъминлашда хизматлар соҳасини муҳим драйверга айлантириш ҳамда хизматлар ҳажмини 2 баробарга ошириш кўзда тутилмоқда. Бундан ташқари ушбу қарорга мувофиқ:

– аҳолига тайёр бизнес режалар ва лойиҳалар тақдим этиш, уларни касбга ўқитишдан тадбиркорлик фаолиятини йўлга қўйишгача бўлган босқичларни қамраб олувчи “комплекс хизматлар” кўрсатишни ташкил этиш;

– республикада хизматлар соҳасининг ривожланганлигини баҳолаш тизимини жорий этиш орқали давлат органлари ва ташкилотларининг бу борадаги фаолияти самарадорлигини ошириш ва мансабдор шахсларнинг масъулиятини кучайтириш;

– хизматлар соҳасида ортиқча бюрократик тўсиқларни бартараф этиш, ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб хизматлар турларини кенгайтириш, ҳудудларда, айниқса қишлоқ жойларда транспорт, молиявий, шунингдек, банк, туризм ҳамда савдо хизматлари қамровини кенгайтириш;

– республиканинг барча ҳудудларида мавжуд таълим ва соғлиқни сақлаш хизматлари салоҳиятини ошириш, уларнинг сифатини яхшилаш, бунда хусусий секторни жалб қилиш учун қулай иқтисодий ва инфратузилмавий шароитларни яратиш Республикамизда хизматлар соҳасини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари этиб белгиланган.

Ривожланган давлатлар тажрибасидан кўриб шуни аниқ айтиш мумкинки, мамлакатимизда хизматлар соҳаси ривожига берилаётган катта эътибор, ажратилаётган маблағлар, яратилаётган қулайликлар ва бу борада олиб борилаётган тадқиқотлар натижаларини амалиётга тадбиқ этилиши бу соҳанинг иқтисодиётда етакчи бўлишига ва тўғридан-тўғри мамлакатимиз аҳолиси турмушини янада фаровон бўлишига хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 26 февралдаги 55-сон “2016-2020 йилларда хизматлар соҳасини ривожлантириш дастури тўғрисида”ги қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 11 майдаги “Хизматлар соҳасини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-5113-сонли қарори.
4. Зайналов Ж.Р. хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришда инновациянинг аҳамияти // Хизмат кўрсатиш соҳаси тармоқларини ривожлантириш истиқболлари. Республика илмий-амалий анжумани. СамИСИ, 2015.229-231-б.
5. Ю.П. Урунбаева. Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш асосида аҳоли турмуш даражасини ошириш истиқболлари. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори диссертацияси автореферати. Самарқанд-2018. 25-32-б.
6. Мирзаев Қ.Ж., Пардаев М.Қ. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти. Ўқув қўлланма.-Т.:”Иқтисод-Молия”2014-382-б.
7. Мирзаев Қ.Ж., Пардаев М.Қ. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти. Ўқув қўлланма.-Т.:”Иқтисод-Молия” 2014 й. 382-б.
8. Муҳаммедов М.М. Хизмат кўрсатиш соҳаси ва туризмни ривожлантиришнинг назарий асослари. Монография. “Зарафшон” нашриёти, ДК-С.:2017.-299-б.
9. Пардаев М.Қ. ва бошқалар. Хизмат кўрсатиш тармоқлари иқтисодиётининг айрим муаммолари –Т.:Наврўз,2014.-246-б.
10. Толаметова З.А. Меҳнат ресурслари бандлигини таъминлашда хизмат кўрсатиш соҳаларининг ўрни. Ж:Иқтисод ва Молия.Меҳнат бозори ва ижтимоий ҳимоя. 2015 йил 10-сон-37-44-б.
11. Deruzhinsky G.V. (2012). Theoretical and methodological aspects of the concepts service, service, service as economic categories. // Terra Economicus, Volume 10, No. 1, Part 2

12. Fuchs, V. R. The Service Economy. New York: Columbia University Press. 1968.
13. Gadrey, J. The Characterization of Goods and Services: An Alternative Approach. Review of Income and Wealth, 2000. 46(3): 369–387. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1475-4991.2000.tb00848.x>
14. Hill, T. P. On Goods and Services. Review of Income and Wealth, 23(4): 315–338. 1977. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1475-4991.1977.tb00021.x>
15. Lovelock, C. Services marketing people, technology, strategy (3 ed.). NJ: Prentice Hall. 1996. 12p
16. Say, J. B. A Treatise on Political Economy; Or the Production, Distribution, and Consumption of Wealth. Philadelphia: Lippincott, Grambo & Co. 1855.
17. Singelmann, J. The Sectoral Transformation of the Labor Force in Seven Industrialized Countries, 1920-1970. American Journal of Sociology, 1978. 83(5): 1224–1234. <http://www.jstor.org/stable/2778192>
18. Smith, A. & Skinner, A. The Wealth of Nations: Books I-III. London; New York: Penguin Classics. 1982
19. Stanback, T. M. J. Understanding the Service Economy. Johns Hopkins University Press. 1979.
20. Yeremenko A.E. Functional field of services in the conditions of the modern economy of Russia. // National interests: priorities and security, 2014. 23 (260).
21. Ochilov I.S. Ways to increase efficiency in service enterprises. \\Dissertation for gaining a PhD degree in economics. - Samarkand: SIES, 2010.
22. Mardonov. B.B. Improvement of population in services. \\ Gaining a PhD degree in economics. - Samarkand: SIES, 2018. 130 p.
23. Yvonne de Grandbois, Service Science and the Information Professional, Chapter 2 - The Story of Service Science, 2016 (The Story of Service Science - ScienceDirect)
24. INF - World Economic Outlook Database, 2019.
25. Хизматлар соҳаси статистика бошқармаси (xizmatlar_dekabr_uz. (stat.uz)

УЎТ: 33.658. (75) 6.63

Уй-жой коммунал хўжаликлари томонидан сервис хизматларини шакллантириш механизми ва хориж тажрибалари Механизмы и зарубежный опыт формирования услуг жилищно-коммунального хозяйства Mechanisms and foreign experience in formation of housing and public services

Шахрибону ЮЛДОШЕВА,
Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти ассистенти.

Аннотация

Мазкур мақолада уй-жой коммунал хўжаликларининг фаолияти, хизматлар турлари, коммунал хўжаликларининг самарадорлигини ошириш бўйича олиб борилаётган ислохотлар, сервис хизматларини шакллантириш механизмлари, хориж тажрибалари ҳамда уларнинг асосий йўналишлари тўғрисидаги фикрлар баён этилган.

В данной статье описаны деятельность жилищно-коммунального хозяйства, виды услуг, реформы по повышению эффективности работы ЖКХ, механизмы формирования услуг, зарубежный опыт и их основные направления.

This article describes the activities of housing and communal services, types of services, reforms to improve the efficiency of housing and communal services, mechanisms for the formation of services, foreign experience and their main directions.

Ҳозирги даврда мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий мақсади аҳоли фаровонлигини, турмуш даражаси ва сифатини оширишга йўналтирилганлигидир. Мамлакатимиз Президенти Шавкат Мирзиёев “Ислохотларнинг асосий мақсади-аҳоли учун муносиб ҳаёт даражаси ва сифатини таъминлашдир” [1] деб таъкидладилар. Шу мақсадда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича Ҳаракатлар стратегияси қабул қилинган бўлиб, ҳозирги кунда 2022-2026 йилларга мўлжалланган Тараққиёт стратегияси қабул қилинди. Маълумки, мамлакатимиз аҳолисини турмуш даражаси ва сифатини яхшилашда коммунал хизматлар соҳасининг ўрни жуда каттадир. Бу ҳолат коммунал хизматлар кўрсатиш соҳаси фаолиятини ташкил этиш ва самарадорлигини оширишга алоҳида эъ-

тибор беришни талаб этади. Ушбу соҳани ривожлантириш мақсадида мамлакатимизда бир қатор меъриёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, хусусан, Уй-жой, Шаҳарсозлик кодекслари, “Хусусий уй-жой мулкдорларининг ширкатлари тўғрисида”, “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”, “Ижара тўғрисида”, “Ипотека тўғрисида”, “Электр энергияси тўғрисида”, “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”, “Чиқиндилар тўғрисида” ги қонунлар шулар жумласидандир. Ушбу қонунлардан унумли фойдаланган ҳолда аҳолига коммунал хизмат кўрсатиш тизими самарадорлигини ошириш ижтимоий-иқтисодий соҳанинг юксалишини таъминлайди. Шунинг учун ҳам коммунал хизматлар тизими соҳасидаги ислохотлар мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларнинг узвий таркибий қисми ҳисобланади.

Калит сўзлар: уй-жой, коммунал хўжаликлар, хизмат кўрсатиш, самарадорлик, ислохотлар, ижтимоий хизмат, сервис хизматлари, хизматларни шакллантириш механизм.

Қашқадарё вилоятида мавжуд кўп қаватли уйларни таъмирлаш ҳамда уларнинг туташ ҳудудларини ободонлаштириш бўйича ижобий ишлар амалга оширилмоқда, жумладан, 2021 йил август ойидаги ҳолатига кўра Қашқадарё вилояти 2 та шаҳар ва 13 та туманлардан ташкил топган бўлиб, 2037 та кўп қаватли уйлар мавжуд, шундан 1077 таси 2 қаватли, 94 таси 3 қаватли, 727 таси 4 қаватли, 118 таси 5 қаватли, 2 таси 6 қаватли ва 16 таси 7 қаватли ҳамда 3 таси 16 қаватли уйлар. Ушбу кўп қаватли уйларда 51 453 та хонадонлар мавжуд бўлиб, 21 та бошқарув компаниялари ҳамда 52 та хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатлари хизмат кўрсатади. Вилоят ҳудудида “Ягона ҳисоб-китоб маркази” ДУК ва “Таъмирлаш-тиклаш хизмати” ДУК фаолият олиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 апрелдаги “2017–2021 йилларда кўп хонадонли уй-жой фондиди сақлаш ва ундан фойдаланиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2922-сонли қарори ижросини таъминлаш мақсадида, вилоятда 2021 йилда кўп қаватли уй-жой фондиди таъмирлаш ва ҳудудларни ободонлаштириш бўйича аниқ манзили чора-тадбирлар дастури ишлаб чиқилди.

Дастурда белгиланган ишларни амалга ошириш учун жами 18237 млрд. сўм маблағ ажратилиши белгиланди:

Шундан: маҳаллий бюджет ҳисобидан 11,038 млрд. сўм; кредит маблағлари ҳисобидан 1, 191 млрд. сўм; БСК ва ХУЖМШлар ва ҳомийлик маблағлари ҳисобидан 1, 752 млрд. сўм; Республика маблағлари ҳисобидан 4,256 млрд. сўм.

Ушбу маблағлар ҳисобидан вилоятдаги 55 та кўп қаватли уйлар мукамал ва 81 та уйлар жорий жами 136 та кўп қаватли уйлар таъмирланади ва унга туташ ҳудудлари ободонлаштирилади.

Дастурда белгиланган ишларни амалга ошириш мақсадида 2021 йил 12 август ҳолатига кўра жами 5,376 млрд. сўм, яъни 38 фоиз маблағ ажратилди.

Шундан: Маҳаллий бюджет ҳисобидан 3,897 млрд. сўм. ХУЖМШлар ўз маблағлари 1,110 млрд. сўм; ҳомийлик маблағлари ҳисобидан 1,214 млрд. сўм.

Тасдиқланган Дастур бўйича кўп қаватли уйларни таъмирлаш ҳамда уларнинг туташ ҳудудларини ободонлаштириш юзасидан қуйидаги ишлар амалга оширилди:

– 55 та кўп қаватли уйларнинг 41 920 кв. метр том қисмини мукамал таъмирлаш режалаштирилиб,

27 та кўп қаватли уйларнинг 19434 кв. метр (51 фоиз) мукамал таъмирланди;

– 81 та уйларнинг 21 919 кв. метр том қисми жорий таъмирлаш режалаштирилиб, 43 та уйларнинг 15202 кв. метр (53 фоиз) том қисми жорий таъмирланди;

– 31 та кўп қаватли уйларнинг ертўла муҳандислик коммуникацияларини таъмирлаш режалаштирилиб, 36 та (116 фоиз) уйларнинг ертўла қисми таъмирланди;

– 310 та кириш йўлакларни таъмирлаш режалаштирилиб, 134 та (43 фоиз) кириш йўлакларни таъмирланди;

– 204 та кириш йўлакларга темир эшиклар ўрнатиш режалаштирилиб, 92 та (40 фоиз) кириш йўлакларига темир эшиклар ўрнатилди;

– 171 та кодли қулфлар ўрнатиш режалаштирилиб, 92 та (54 фоиз) йўлак эшикларига кодли қулфлар ўрнатилди;

– 1042 кв.метр фрамугаларга ойналар ўрнатиш режалаштирилиб, 494 кв.метр (47 фоиз) фрамугаларга ойналар ўрнатилди;

– 12 та умумфойдаланиш ҳожатхоналар қуриш режалаштирилиб, 8 та (92 фоиз) умумфойдаланиш ҳожатхоналари қурилди;

– 134 дона электр тақсимловчи шитларни таъмирлаш режалаштирилиб, 47 дона (35 фоиз) электр тақсимловчи шитлар таъмирланди;

– 94 та кўп қаватли уйларнинг фасад қисмини таъмирлаш режалаштирилиб, 41 та (44 фоиз) уйларнинг фасад қисми таъмирланди;

– 36 та болалар майдончаларини қуриш режалаштирилиб, 3 та (9 фоиз) болалар майдончалари қурилди;

– 7 та болалар майдончаларини таъмирлаш режалаштирилиб, 5 та (65 фоиз) болалар майдончалари таъмирланди;

– 25 та уйларнинг 11 114 кв.метр олд қисмини бетон қопламаси билан қоплаш режалаштирилиб, 10 та уйларнинг 3541 кв.метр (32 фоиз) уй олд қисмидаги йўлаклар (тротуар) таъмирланди;

– 276 та ташқи ёритиш чироқлари ўрнатиш режалаштирилиб, 29 та (11 фоиз) тунги ёритиш чироқлари таъмирланди;

– 348 та ноқонуний қурилмаларни бузиб олиш режалаштирилиб, 298 та (85 фоиз) ноқонуний қурилмалар бузиб олинди.

Ақлли шаҳарлари мавжуд бўлган давлатларда коммунал хизматлар кўрсатиш сифати ҳам яхши

бўлади. 2020 йилда ривожланган хорижий мамлакатларнинг коммунал хизматлар соҳасини ҳажми ва унинг ялпи ички маҳсулот ҳамда иш билан бандликни таъминлашдаги улушини 1-жадвалдан кўриш мумкин.

коммунал тўлов амалга оширилади.

Германияда чиқинди сув нархи 1m^3 учун тахминан 3,22 еврои ташкил этади, совуқ сув учун ўртача ҳисобда мамлакат аҳолиси йилига атиги 69-75 евро тўлайди. Совуқ сув учун тўланадиган комму-

1-жадвал.

2020 йилда илғор хорижий мамлакатларда коммунал хизматлар соҳасининг ҳажми ва унинг ялпи ички маҳсулот ҳамда иш билан бандликни таъминлашдаги улуши

Т/р	Мамлакат номи	Коммунал хизматлар ҳажми (мрд. сўм)	Хизматлар соҳасидаги банд аҳоли (фоиз ҳисобида)	Хизматлар соҳасининг ЯИМ даги улуши (фоиз ҳисобида)
1	АҚШ	230,1	73,41	45
2	Хитой	180,7	56,3	33,9
3	Япония	160,5	62,24	42
4	Германия	150,7	51,68	51
5	Буюк Британия	130,2	70,89	43
6	Франция	120,9	47,28	71
7	Италия	120,3	50,66	66,5
8	Бразилия	110,3	60,32	71
9	Канада	100,2	69,13	71
10	Россия	90,04	67,3	64

Жадвал маълумотларидан кўриб турганимиздек, XX асрнинг сўнгги йиллари ривожланган мамлакатларда иқтисодий тараққиётнинг глобал қарашлари тўғрисида тасаввурлар шакллана бошлади.

Америка тажрибаларини ўрганганимизда баъзи бир хорижий олимларнинг фикрига кўра, коммунал хизмат ва коммунал тўловларни рақамлаштириш инсон капитали танқислиги нуқтаи назаридан келиб чиқиши эътироф этилган.

Американинг Флорида штатида электр энергияси учун коммунал тўлов ҳар ойда жисмоний шахснинг кредит картасидан ўтказилади ва тўланмаган тақдирда, кредит карталарида истеъмол қилинган коммунал хизматлар бўйича қарзлар йиғилиб боради. Шунингдек, агар коммунал тўлов қарзлари 90 кун ичида тўланмаса, унда ижарачи шахсий хонадонидан чиқариб юборилади. Коммунал тўловлар учун қарздор хонадонлар қарзлари тўланмагунча, у ҳудуднинг маъмурий бошқарув органлари назоратида туради.

Европа давлатларида сув таъминоти бўйича олиб борилаётган коммунал хизматларда сув етказиб беришнинг икки хил тури бўлиб уларга алоҳида тўловлар амалга оширилади, тўғридан-тўғри тоза ичимлик суви ва оқова сувлар етказиб берилади. Аҳоли ундан қандай фойдаланиши муҳим эмас, оқова сув қувурлари (канализация) учун алоҳида

нал тўловлар ҳам ҳар бир мамлакатда бир-биридан катта фарқ қилади. Черногорияда доимий сувнинг 1m^3 0,54 еврога, Испанияда эса атиги 0,16 еврога тенг, аммо ойлик обуна тўловини ойига 6,79 евро тўлаши керак бўлади [2].

Электр энергияси учун ҳам коммунал тўлов нархи ҳар бир мамлакатда ҳар хил. Масалан, Болгарияда 1 кВт энергия учун 0,01 евро тўлаш керак, Черногорияда эса тариф вақтга қараб ўзгаради – тунда электр энергияси 0,06 евро, кун давомида у 0,08 евро. Испанияда ҳам аҳоли ҳар бир киловатт электр ҳисоблагичи учун 0,08 евро тўлайди, аммо улар ойига 0,54 евро тўлайдилар. Дания электр энергияси бўйича коммунал тўловларни амалга оширишда етакчи ҳисобланади. Данияда 1 кВт учун 0,44 евро тўланади. Германия электр энергияси бўйича коммунал тўловларни амалга оширишда иккинчи ўринда туради. Германияда – ҳар бир кВт учун 0,42 евро тўланади.

Хитой Халқ Республикасининг тажрибасида мамлакатнинг коммунал тўловларини олдиндан тўлаш тартиби мавжуд, чунки, уларнинг барча тузилмалари давлатга тегишли бўлиб, коммунал тўловлар учун қарздорлар деярли йўқ, бу тизим коммунал хизматларни тақдим этишнинг ноёб намунасидир. Бу ерда ҳар бир ҳудуднинг минтақавий ҳокимияти веб-сайтида тарърифларга қилинадиган

тўловлар нархлари эълон қилиб борилади. Масалан, уй-жой ва коммунал хизматларнинг нархи пойтахтда минтақаларга қараганда анча юқори. Бундан ташқари, аҳолига кўрсатиладиган ушбу хизматларнинг турлари пойтахтларда минтақаларга нисбатан турлича ва кенгроқ. Хусусан, пойтахтга асосан шахсий кўриқчи хизмати, уй хўжалиги, лифт оператори, боғбон, сантехник ва бошқа иш учун ҳақ тўланадиган бошқа коммунал хизматларнинг турлари ҳам киради.

Японияда электр энергияси ва иссиқлик таъминоти ўртача статистикада японияликлар учун қиммат харажат ҳисобланади. Шунинг учун электр энергияси ва иссиқлик жуда катта эътибор билан тежалади. Қишки иситиш тизими индивидуал, фақатгина керакли хоналар иситилади (чунки қиммат) ва хонанинг ҳарорати ўртача 16-18°С ни ташкил этади. Сув бир марта ваннага қуйилгач ундан бир неча оила аъзоси фойдаланади (ваннанинг илиқ сувидан такрор ва такрор фойдаланилади). Ваннадан кейин душда ювинади. Сабаби сув ва энергия қиммат. Иситилмаган (ёки 15-17°С) хоналарда электр кўрпалар (одеял)дан кенг фойдаланилади. Бундай ёндашув ҳам энергия тежамкорлиги билан боғлиқ.

МДХ давлатлари Россия Федерациясида 1м³ газнинг нархи 10,7 цент, Қозоғистонда 1м³ газнинг нархи 9,37 цент, Қирғизистонда 1м³ газнинг нархи 20,7 цент. Электр энергиясининг 1кВт/соати учун Россия Федерациясида 5,8 цент, Қозоғистонда 4,6-7,6 цент, Тожикистон -1,79 цент. Ўзбекистонда газни 1м³ 380 сўм (4 цент), электр энергиясининг 1кВт/соати -295 сўм (2,8 цент) [3].

Юқоридаги таҳлиллardan кўриб турганимиздек, коммунал хизматлар аҳоли даромадларига боғлиқ эканлиги шубҳасиз. Умуман олганда айтиш мумкинки, уй-жой-коммунал хизматларининг асосий хусусиятлари тўловлар тизимининг тузилишида инновацион ҳисобланади, чунки, чет давлатларда ушбу соҳадаги хизматлар учун тўловларни тўлаш имкониятига кўпроқ эътибор қаратилмоқда. Улар кўпроқ даромадлар ва харажатлар тўғрисидаги маълумотларни математик тизимли ҳисоблашга кўпроқ ишонадилар. Яъни, улар аҳолига уй-жой коммунал хизматлари харажатларини тўлашда минимал юкларнинг энг яхши вариантини топишга ҳаракат қилишади ҳамда даромадлар ва харажатлар таркибига, шу жумладан, давлат органлари ёки ушбу тузилманинг хусусий органлари томонидан катта эътиборга олинади.

Фикримизча, коммунал тўловларнинг ўз вақтида амалга оширилишини таъминлаш орқали коммунал хизматларнинг сифати яхшиланади ва коммунал хизматлар билан боғлиқ тўловлар кўплаб хорижий давлатлардан жуда катта фарқ қилади.

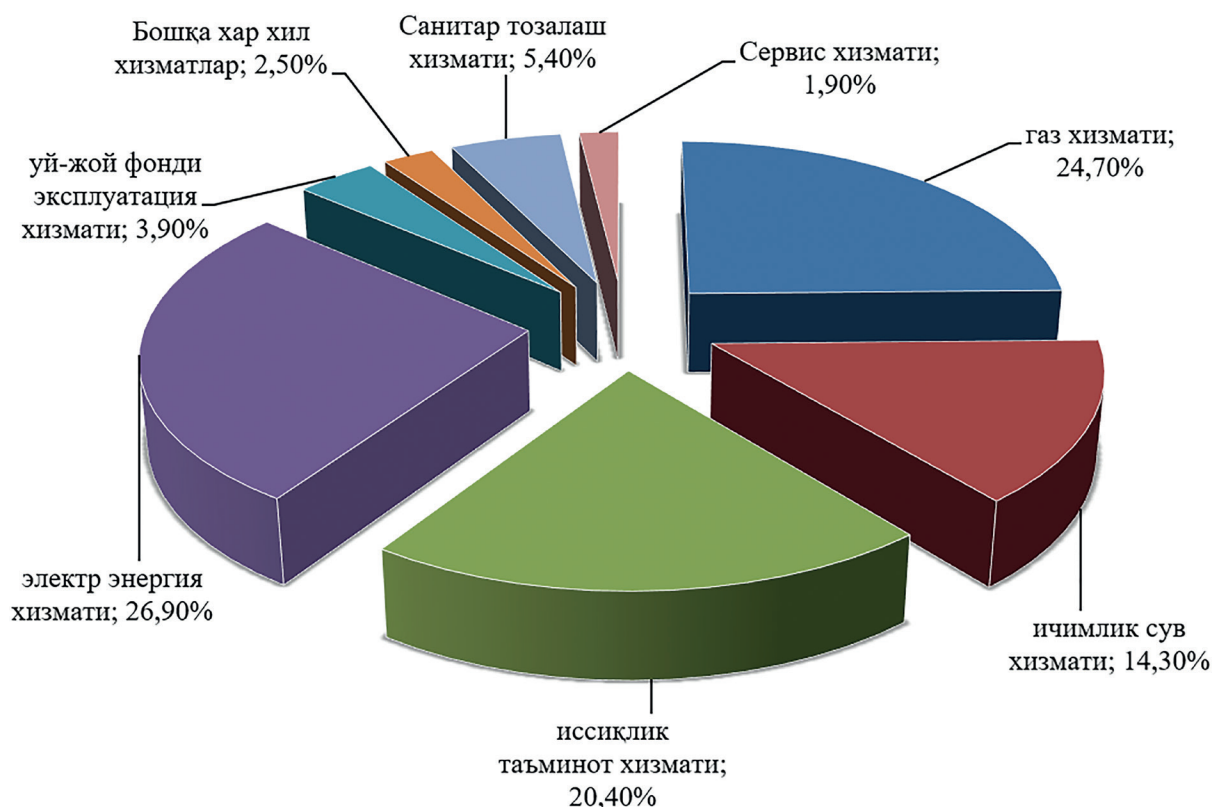
Мамлакатимизда юқоридаги таҳлил маълумотларига таянган ҳолда газ, электр энергия, сув таъминотларининг истеъмол тарифларини ошириш қишлоқ билан шаҳар ўртасидаги тафовутни янада оширади. Чунки, аҳолининг газ, электр энергия, сув ва бошқа ресурсларга доимо ўсиб бораётган талабларини қондириш қўшимча қувватларни ишга туширишни талаб этади. Бозорларда асбоб-ускуналар нархи ошиб бораётган шароитда аҳоли талабларини тўлиқ қондириш, қўшимча қувватларни ишга тушириш ҳам корхона учун кўп харажат қилишни тақозо этади.

Шу боисдан ривожланган хорижий мамлакатлар тажрибасидан фойдаланиб шаҳар коммунал хизмат кўрсатиш корхоналари билан туман коммунал хизмат кўрсатиш корхоналарини рақамли интеграцион алоқаларини ривожлантириш мақсадга мувофиқ.

Маълумки, мамлакатимиз қишлоқ жойларидаги аҳоли даромадларининг асосий манбаи меҳнат муҳожирларининг пул ўтказмалари бўлиб ҳисобланади. Халқаро таҳлилчиларнинг фикрига кўра, ушбу нақд пул тушумларининг тахминан 15 фоиз электр энергиясидан қарзларни тўлаш учун, 12 фоиз эса бошқа хизмат турлари учун сарфланади [4].

Уй-жой мулкдорлари ширкатлари шакллантирилишининг муҳим жиҳати ўзини ўзи бошқариш демократик тамойиллар асосида иш олиб борадиган янги турдаги ижтимоий ташкилот юзага келганлиги бўлди. Чунки, уй-жой мулкдорлари ширкатлари истиқомат қилувчиларга ўз раҳбарларини ўзлари сайлаш, ўзларининг маблағларидан фойдаланиш ҳақида ўзлари қарорлар қабул қилиш имкониятини беради. Бундан ташқари, ширкатлар раҳбарлари мулкдорларга ширкат фаолияти тўғрисида ва молиявий ҳисобот берадиган бўлди. Мулкдорларни уй-жой мулкдорлари ширкатлари тузишга уюштириш анча мураккаб ва машаққатли жараён бўлиб чиқди, чунки, уларда коммунал хизмат кўрсатишнинг эски тизимидан фойдаланиш кўникмаси сақланиб қолган эди.

Тадқиқотлар шундан дарак берадики, аҳолининг уй-жой коммунал хизматлари харажатлари Қарши шаҳрида 2020 йилда энг кўп харажатни табиий газ,

1-чизма. Қашқадарё вилояти Қарши шаҳри аҳолисining уй-жой коммунал хизматлари харажати-нинг тақсимланиши, фоизда.

***) Изоҳ: Аҳолининг коммунал хизматлар харажати-нинг таркибидаги улуши, фоизда.**

электр энергия ва иссиқлик сув таъминоти ташкил этади. Молиявий мустақиллик шароитида коммунал хизмат кўрсатувчи корхоналарда айланма маблағлардан самарали фойдаланишни ташкил этиш, энг аввало, аҳолининг кўрсатилган хизматлар учун тўловларни ўз вақтида амалга оширишларига боғлиқ. Бунга сабаб энергияни сотиб олиб аҳолига етказиб берувчи ташкилотларда айланма маблағларининг асосий қисми (электр энергияси 95-97 фоиз, газни 80-85 фоизи) бевосита энергия ресурслари учун тўлов сифатида етказиб берувчиларга тўланса, иссиқлик энергияси ва сув таъминоти корхоналарида айланма маблағларнинг асосий қисми, 60-80 фоиз ёқилғи ва хом ашё ресурсларини сотиб олиш ва тайёрлаш учун сарфланади. Шу сабабли аҳоли томонидан кўрсатилган хизмат ҳақининг кичик қисмини ўз вақтида тўланмаслиги ҳам корхоналар фаолиятига катта таъсир кўсатади. Мазкур масаланинг олдини олиш ва коммунал тўловларни ўз вақтида амалга оширилишини таъминлаш масаласи ҳозирги кунда тизимда юзага келган асосий муаммолардан бири ҳисобланади. 2001 йилдан бошлаб

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Коммунал хизматлар кўрсатиш соҳасидаги иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг янги босқичи тўғрисида”ги ПФ-2832-сонли Фармониға мувофиқ коммунал хизмат кўрсатиш корхоналари аҳоли томонидан коммунал хизматлар ҳақини ўз вақтида ва тўлиқ тўланишини таъминлагани учун фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва уй-жой мулкдорлари ширкатлари билан ҳамкорликда фаолият олиб бормоқда.

Ҳозирги кунда тўлов интизомини мустаҳкамлаш ва айланма маблағлардан самарали фойдаланишни ташкил этиш мақсадида кўплаб қонуний-меъёрий ҳужжатлар, механизмлар ишлаб чиқилган ва тўлов кўрсаткичларини яхшилаш бўйича изланишлар олиб борилаётган. Бозор иқтисодиёти шароитида тармоқ тасарруфидан қатъий назар ҳар бир корхонанинг иқтисодий самара олиш билан бирга энергия-ресурслардан оқилона фойдаланишга интилишлари муҳим аҳамият касб этади. Ресурслар тежамкорлигига интилиш, айниқса монополь ҳисобланувчи коммунал хўжалик корхоналарининг иқти-

содий фаолиятида муҳим кўрсаткич ҳисобланади.

Хулоса ўрнида таъкидлаш мумкинки, мамлакатда коммунал хизмат кўрсатишни икки томонлама табиатини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Коммунал хизматлар ҳам худди моддий товарлар сингари нафлилик ва қиймат хусусиятига эга бўлиб, мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётида алоҳида ўрин эгаллайди. Стратегияда долзарб вазифа сифатида, коммунал хизмат кўрсатишни тараққий эттиришнинг мавжуд ҳуқуқий асоси ўзини оқламаганини эътироф этган ҳолда:

– энг илғор давлатларнинг бу борадаги норма ижодкорлигини тадқиқ қилиш;

– миллий қонунчилигимиздаги айни шу бўғинни танқидий нуқтаи назардан қайта кўриб чиқиш;

– тўғридан-тўғри амал қилувчи, халқаро стандартлар талабларига тўла жавоб берадиган соҳа қонунчилигининг яхлит асосини яратиш, жумладан, Ўзбекистон Республикасининг коммунал хизмат кўрсатиш кодекси лойиҳасини ишлаб чиқиш назарда тутилиши мақсадга мувофиқдир.

Коммунал хизмат кўрсатишни ташкил қилувчи ахборот, гоёни тўғридан-тўғри сотиш механизмининг такомиллаштиришга доир илғор тамойилни амалиётга татбиқ этиш лозим бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Уй-жой қурилиши ва уй-жой бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. Халқ сўзи, 2005 йил 16 февраль.
2. Брискер О.П. Система управления жилищно-коммунального хозяйства в странах Центральной и Восточной Европы / О.П. Брискер // Социально-экономические и правовые основы развития экономики. – Уфа. ЭТЕРНА, 2015. – С. 3-14.
3. Ўзбекистонда электр энергияси, газ ва бензин нархи ошди. <https://kun.uz/98165491>
4. Социально-трудовые отношения. Сайт «Мир словарей». http://mirslovarei.com/content_soc/socialno-trudovye-otnosheniya-8048.html. (дата обращения 20.09.2019)
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 29 январдаги ПП-1051-сонлари “Уй-жой фондини реконструкция қилиш, таъмирлаш ва фойдаланишга тайёр ҳолда топшириш бўйича пудрат ишларини ривожлантиришни рағбатлантириш чора тадбирлари тўғрисида”ги Фармони.
6. Садиков А.С. Эффективное использование ресурсов в жилищно-коммунальном хозяйстве. М., 1996.
7. Ёдгоров В.У., Бутунов Д.Я. Уй-жой коммунал хўжалиги иқтисодиёти ва бошқаруви: Дарслик. -Т.: Тошкент архитектура қурилиш институти. 2010. – 449-бет.
8. Эргашев Р.Х., Юлдошева Ш.А. Уй –жой коммунал хўжаликларини ривожлантириш йўналишлари. Монография. Тошкент 2017, 121-бет.

УЎТ: 336.741.242.1(575.1)

Пандемиядан сўнгги даврдаги фоиз ставкаси сиёсатининг иқтисодиётнинг ривожланишга таъсири Влияние процентной политики в постпандемический период на экономическое развитие The impact of interest rate policy in the post-pandemic period on economic development

Сардор АХМЕДЖАНОВ,
ТДИУ мустақил тадқиқотчиси.

Аннотация

COVID-19 пандемияси давридаги ривожланган давлатлар томонидан олиб борилган пулнинг миқдорий юмшатилиши ва фоиз ставкаларини пасайтирилиши сиёсати натижасида жаҳон иқтисодиётидаги, жумладан, Марказий Осиё давлатларидаги макроиқтисодий ўзгаришларга салбий таъсирини олдини масалалари кўриб чиқилган.

Рассмотрены вопросы влияния политики количественного смягчения денежной массы и снижения процентных ставок, проводимой развитыми странами в период пандемии COVID-19, на предотвращение негативного влияния макроэкономических изменений в мировой экономике, в том числе в Центральной Азии.

The issues of the influence of the policy of quantitative easing of the money supply and lowering interest rates carried out by developed countries during the COVID-19 pandemic on preventing the negative impact of macroeconomic changes in the global economy including in Central Asia are considered.

2020 йил феврида жаҳонда COVID-19 ни тарқалиши молия бозорларини қулашига олиб келди. Орадан бир ой ўтиб ривожланаётган ва ўтиш мамлакатларидан капитал оқимининг ҳажми кенгайиб, молиявий бозорларда глобал молиявий инқироз давридагидан ҳам катта хавф келиб чиқди. Ривожланган давлатлар кредит бозорини қўллаб-қувватлаш учун фоиз ставкаларини мумкин бўлган даражагача пасайтириб, активларни сотиб олиш дастурини амалга оширди. Ривожланаётган ва шаклланаётган давлатлар ҳам ривожланган давлатлардан сўнг иқтисодиётни цикли ривожланишига зид пул-кредит сиёсати ўтказиш йўлини танлади ва қўллаб-қувватлаётган давлатлар марказий банклари фоиз ставкаларини пасайтириш ва актив-

ларни сотиб олиш дастури¹ амалиётини қўллади. Ушбу дастур амалиётига мувофиқ, пулнинг миқдорий юмшатилиши амалиёти кенг қўлланилган ва унинг асосини ривожланган давлатлар марказий банклари томонидан фоиз ставкаларини энг қуйи даражагача тушириш ва облигацияларини катта миқдорда чиқариш ташкил этади. 2020 йилда Европа марказий банки тарихда бўлмаган миқдордаги, 750 млрд. долларга тенг давлат облигацияларини сотиб олиш режасини амалга оширишни эълон қилди. Унга мувофиқ, Европа Марказий банки йил охиригача ойига 120 млрд. долларлик облигацияларни сотиб олиш режасини эълон қилди. Унинг мақсади халқаро валюта бозорида валюта курслари орасидаги катта сарқашларни олдини олиш ва ди-

Калит сўзлар: пулнинг миқдорий юмшатилиши, активларни сотиб олиш сиёсати, фоиз ставкаси, цикли ривожланиш, валюта курси, пул-кредит сиёсати, иқтисодий танглик, пул ўтказмалари.

¹ <https://www.tinkoff.ru/invest/news/619258/>

намикани бир маромда сақлашга қаратилган чораларни кучайтириш эди². Оқибатда давлатларнинг суверен дефолти ҳолатини пасайтиришга эришди.

Ривожланган, айниқса АҚШ иқтисодиётидаги ўсиш ҳолати фоиз ставкасини ошишига, долларнинг номинал самарали курсини ошишига, акциялар бозоридаги истиқболдаги кўтарилиш имкониятини яхшилади ва жаҳон иқтисодиётидаги беқарорлик ҳолатини пасайишида жуда катта роль ўйнади³. Шу сабабли, АҚШ иқтисодиётидаги фаоллик ҳолати ривожланаётган давлатлар иқтисодиётидаги пул-кредит сиёсатидан кўра кўпроқ ижобий таъсир кўрсатади⁴. Ривожланган давлатларда иқтисодиётнинг яхшиланиш оқибатида товар ва хизмаларга бўлган талабнинг ошиши ривожланаётган давлатларда ишлаб чиқариладиган товар ва хизматларга бўлган талабни ошишини келтириб чиқаради. Ривожланаётган давлатларда таклиф кўпайиши экспортни рағбатлантиради ва тўлов балансига ижобий таъсир кўрсатади.

COVID-19га қарши вакцинани яратилиши тўғрисидаги яхши янгилıklar ривожланган давлатлар иқтисодиётига таъсири самараси АҚШдаги фоиз ставкаларини юмшатилиши ортидан бўлганлигини кузатиш мумкин.

Пандемияни бошланиш даврида ривожланаётган давлатлар учун пул-кредит сиёсатининг иккита асосий дастаги, яъни, активларни сотиб олиш дастури ва фоизларни тушурилиши, молия бозоридаги беқарорлик ва рецессияни чуқурлашиб кетишини олдини олишда ёрдам берди. Инқироз даврида ривожланаётган давлатлар пул-кредит сиёсатига хос бўлмаган дастаклардан кенг фойдаланди. Бозор муносабатлари шаклланаётган ва ривожланаётган 27 давлат активларни сотиб олиш дастури жорий қилинди. Ушбу дастурни Индонезия давлати биринчи бўлиб 2020 йил 20 мартдан амалиётда қўллади. Бозор муносабатлари шаклланаётган давлатларнинг марказий банклари активларни сотиб олиш дастури бозор фаолиятини сақлаб қолишда муҳим омиллигини асослаган, шу билан бирга баъзи давлатлар эса (Гана, Индонезия, Маврикия) давлат молиясини қўллаб-қувватлаш дастурини қабул қилиш учун асос сифатида қараган. Мамлакатлар-

нинг кўпчилиги давлат облигацияларини сотиб олиш билан чекланди, фақат бир неча давлатларгина корпоратив ёки банк облигацияларини (Бразилия, Венгрия, Маврикий, Чили) ёки акцияларини сотиб олишини (Миср) эълон қилди⁵. Активларни сотиб олиш дастурининг самараси давлат облигациялари бўйича спедларни пасайиши билан баҳолаш мумкин. Спедларни пасайиши активларни сотиб олиш дастури учун муҳим кўрсаткич бўлиб, молия бозорларидаги ликвидликка бериладиган мукофотни ўсишидан келиб чиқадиган фоиз ставкаларининг динамикасини силлиқланишини оширади. Натижада макроиқтисодий кўрсаткичларни бир маромда ўсиши ва иқтисодий ўзгаришларни башорат қилиш енгиллашиши билан изоҳланади. Шу сабабли пандемия даврида активларни сотиб олиш дастури ривожланган ва ривожланаётган давлатлар иқтисодиёти учун самарали натижалар берди.

Бошқа давлатлар қатори Ўзбекистонда ҳам тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш учун молиявий ёрдамлар ва банклар томонидан кредитлар ажратишда ҳамда йил охиригача фоизларни тўлаш бўйича енгилликлар яратилди. Ундан ташқари солиқ тўловлари ва текширувларини йил охиригача ўтказмаслик ва ижтимоий тўловларни тўламаслик чоралари белгиланди. Давлатларнинг Марказий банклари томонидан рекорд даражада юқори ставкалар белгиланди, унинг оқибатида экспорт ҳажмларини пасайиб, хом-ашё нархларини пасайиб кетган вақтдаги оқиб кетишини олдини олиш чоралари кўрилди. Марказий Осиё давлатлари пандемияни таъсирини юмшатиш учун халқаро ҳамкорларга молиявий ёрдам кўрсатиш учун мурожаат қилишди ва ХВФдан катта миқдорда қўшимча маблағлар олди.

Марказий Осиё давлатлари томонидан эпидемиологик ва иқтисодий тангликни камайтиришда солиқ-бюджет сиёсатини қўллаш учун Ўзбекистонда ЯИМнинг 1,5 фоизни, Қирғизистонда 5,6 фоиз ва Қозоғистонда 9 фоизгача ажратган. Ушбу чоралар халқаро пул ўтказмаларининг ва экспорт ҳажмининг камайиб кетгани учун давлатлар бюджетига оғир юк бўлди. Масалан, Ўзбекистонда 2020 йилнинг 1-кварталида солиқ тушумлари 11 фоизга камайди⁶.

² <https://www.interfax.ru/business/699880>

³ См. объяснение отсутствия явного воздействия на цены акций США в Gurkay, Kisacikoglu, and Wright, 2020.

⁴ Перспективы развития мировой экономики. Преодоление неравномерного восстановления экономики. Апрель 2021. IMF. 93-стр.

⁵ Fratto et al, Unconventional Monetary Policies in Emerging Markets and Frontier Countries. 2021.

⁶ COVID-19 CRISIS RESPONSE IN CENTRAL ASIA © OECD 2020, 14 6er

1-жадвал.

Ўрта Осиё давлатларида ЯИМнинг ўсиш даражаси прогнози (фоизда)⁷

	2019 йил фоизда	2020 йил фоизда	2021 йил фоизда
Марказий Осиё	4,9	-2,1	3,9
Қозоғистон	4,5	-3,2	2,8
Қирғизистон	4,5	-10,0	4,0
Тожикистон	7,5	-0,5	6,0
Туркменистон	6,3	3,2	5,8
Ўзбекистон	5,6	0,5	6,5

Осиё Тараққиёт Банкининг ҳисобларига кўра, Ўрта Осиё давлатларида ЯИМнинг ўсиш даражаси режадагидан анча паст бўлиши башорат қилинган. Унинг асосий сабаби сифатида чегараларни ёпилиши, экспортнинг қисқариши ва пул ўтказмаларининг камайиши ҳамда иқтисодий фаолликни чекланиши келтирилган. 2021 йилда ташқи талаб-

тикланиши мумкин.

Мавжуд шароитларни ҳисобга олиб ҳудуддаги давлатлар далаат харажатлари қайта кўриб чиқилди, хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонида мувофиқ, Халқаро молиявий ташкилотлардан имтиёзли кредитлар олиш имкони яратилди. Натижада Жаҳон банки, Осиё тараққиёт банки, Ислон тараққиёт банки ва Осиё инфратузилмавий инвестициялар банкидан 3,1 млрд. доллар миқдорда имтиёзли кредитлар олинди⁸.

Марказий Осиё минтақасининг ривожланиши иккита омилга боғлиқ бўлиб қолган. Биринчиси, хусусий тадбиркорликни ривожлантириш учун қулай шароитлар яратиш. Инфратузилма соҳасига давлат инвестицияларини йўналтиришни кучайтириш иқтисодий ўсишни ўстириш дастагига айланиши мумкин. Иккинчи омил бўлиб, ҳар қандай иқтисодиётнинг асосини ташкил этувчи инсон капиталига боғлиқлигидир. Иқтисодиётни сифатли ривожланишини таъминлаш учун таълим ва соғлиқни сақлаш

2-жадвал.

2020 йилда Марказий Осиёда ЯИМнинг даражаси⁹

	2019 йилда ЯИМнинг ўсиши	2020 йилда 2019 йил октябри ҳисобларга асосан ЯИМнинг ўсиши	2020 йилда 2020 йил май ойидаги ҳисобларга кўра ЯИМнинг ўсиши	2021 йилда ЯИМнинг ўсиши (прогноз)
Афғонистон	+3%	+3,5%	-3%	+4,5%
Қозоғистон	+4,5%	+3,9%	-2,5%	+4,1%
Қирғизистон	+4,5%	+3,4%	-4%	+8,0%
Мўғилистон	+5,1%	+5,4%	-1%	+8%
Тожикистон	+7,5%	+4,5%	-2%	+5,5%
Туркменистон	+6,4%	+6%	+1,8%	+6,5%
Ўзбекистон	+5,4%	+6%	+1,8%	+7,0%

Bloomberg Natural Gas SubindexBloomberg
Natural Gas

Subindex

Dow Jones Commodity Index Brent
CrudeDow Jones Commodity Index
Brent Crude

Dow Jones Commodity Index AluminumDow Jones Commodity Index Aluminum Dow Jones Commodity Index CottonDow Jones Commodity Index Cotton

ни ортиши, товар ва хизматлар баҳосини ортиши, тўғридан-тўғри инвестицияларни кириб келишини кучайиши Марказий Осиёда иқтисодий ўсиш

тизимларини тубдан ислоҳ қилиш муҳим аҳамиятга эга эканлигини пандемия яққол кўрсатиб берди.

Келтирилган муаммони ҳукуматлар томонидан

⁷ АБР, Asian Development Outlook (ADO) 2020 Update: Wellness in Worrying Times, сентябрь 2020.

⁸ COVID-19 CRISIS RESPONSE IN CENTRAL ASIA © OECD 2020, 14 бет

⁹ Манба: IMF Annual Report, 2020

ечилиши Марказий Осиё давлатларини келгусидаги барарор ва узоқ муддатли тикланишининг асоси бўлади.

COVID-19нинг глобал иқтисодий оқибатлари Ўзбекистон иқтисодиётига ҳам салбий таъсир кўрсатиши, уни заифлаштириши, экспортни қисқартириши, мигрантларни пул ўтказмаларининг қисқариши, қўшни давлатлар, хусусан, Қозоғистон билан чегаранинг ёпилиши натижасида етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспорт қилиш кескин қисқариб кетишига олиб келди, бу эса, дав-

лат бюджетига оғир юк бўлди. Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида пандемиянинг иқтисодиётга таъсирини юмшатишга эришилди. Ўзбекистондаги макроиқтисодий кўрсаткичлар қўшни давлатларга солиштирганда нисбатан ижобий даражада бўлди. Ташқи шокларга қарамасдан иқтисодиётни ички активлигини салаб қолиш солиқ-бюджет ва пул-кредит тизимига ишончни сақлаб қолишга боғлиқлигини Ўзбекистон амалда исботлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. <https://www.tinkoff.ru/invest/news/619258/>
2. <https://www.interfax.ru/business/699880>
3. См. объяснение отсутствия явного воздействия на цены акций США в Gurkay, Kisacikoglu, and Wright, 2020.
4. Перспективы развития мировой экономики. Преодоление неравномерного восстановления экономики. Апрель 2021. IMF. 93-стр.
5. Fratto et al, Unconventional Monetary Policies in Emerging Markets and Frontier Countries. 2021.
6. COVID-19 crisis response in Central Asia © OECD 2020, 14 бет
7. АБР, Asian Development Outlook (ADO) 2020 Update: Wellness in Worrying Times, сентябрь 2020.
8. COVID-19 crisis response in Central Asia © OECD 2020, 14 бет.
9. IMF Annual Report, 2020.

УЎТ: 6.01+330.3(575.1)

Инвестицияларни макроиқтисодий тартибга солишда иқтисодий мутаносиблик ва мувозанатликни таъминлашнинг бозор механизми

Рыночный механизм обеспечения экономического баланса и баланса инвестиций в макроэкономическом порядке

market mechanism to ensure economic balance and balance in investment in macroeconomic order

Саида АБДУРАҲИМОВА,
Прогнозлаштириш ва макроиқтисодий
тадқиқотлар институти докторанти.

Аннотация

Мақолада инвестицияларни иқтисодиётдаги ўрни, аҳамияти ва рентабеллиги, мамлакатда олиб борилаётган макроиқтисодий сиёсат, унинг натижалари ҳамда инвестицияларнинг давлат инвестициялари харажатларига ялли ички маҳсулотнинг қутилмаган 1 фоизга таъсири ёритилган.

В статье описываются роль, значение и отдача от инвестиций в экономику, проводимая в стране макроэкономическая политика, ее результаты и влияние инвестиций на влияние государственных инвестиционных расходов на неожиданный 1 процент ВВП.

The article describes the role, importance and return on investment in the economy, the macroeconomic policy pursued in the country, its results and the effect of investment on the impact of public investment expenditures on an unexpected 1 percent of GDP.

Давлатнинг энг муҳим вазифаларидан бири иқтисодий мутаносиблик ва мувозанатликни таъминлашнинг бозор механизмини шакллантириш ҳисобланади. Бу, ўз навбатида, мамлакат иқтисодиётига киритилаётган инвестиция жараёнларини тартибга солишда муҳим аҳамият касб этади. Чунки, инвестициялаш жараёнида мамлакат ҳудудларида табақаланишга йўл қўймаслик, аҳоли бандлигини таъминлаш, улар даромадини ошириш, буларнинг барчаси ҳукумат олдида турган муҳим вазифалар сифатида ўрин олган. Демак, инвестициялар ишлаб чиқаришни ривожлантириш, мамлакатда иқтисодий ўсишни таъминлашнинг бош омилларидан биридир.

Шунингдек, инвестициялар янги ишлаб чиқаришларни ташкил этиш, ишлаб турган қувватларни сақлаб туриш ва ривожлантириш, ишлаб чиқаришни техник тайёрлаш, фойда олиш ҳамда (атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, ижтимоий каби) бошқа якуний натижалар олиш мақсадида турли дастурлар ёки алоҳида тадбир (лойиҳа)-ларга сарфланадиган маблағдир. Шу боис, пухта ўйланган макроиқтисодий сиёсат юритаётган мамлакатларда капитал қўйилмалардан келадиган даромад анча юқори ҳисобланади. Иқтисодиётдаги хатоликлар нисбатан катта бўлмаган мамлакатларда инвестициялардан келадиган самара 10 фоиздан 20 фоизгача ҳамда ундан ҳам юқори бўлади. Нотўғри

Калит сўзлар: интвестиция, макроиқтисодий тартибга солиш, тўғри ва нотўғри сиёсат, фискал мультипликатори, инфратузилма.

макроиқтисодий сиёсат юритаётган (шунингдек, валюта мукофоти юқори бўлган) мамлакатларда инвестициялардан келадиган самара (қайтим) бор-йўғи 10 фоиз ва ундан ҳам паст бўлади. Макроиқтисодий сиёсатни тўғри ва нотўғри олиб бораётган ҳар иккала гуруҳ давлатларида ҳам хусусий, ҳам давлат инвестицияларидан олинadиган фойда жами инвестицияларнинг миллий ҳажмидаги давлат инвестициялари улушига мутаносиб тарзда ўзгаради. Давлат инвестициялари улуши паст бўлган шароитда инвестиция самараси (қайтими) юқори бўлиши, бу улуш 40 фоизгача ва ундан юқори бўлса кескин пасайиб кетиши кузатилади[1].

Кузатилган бу икки қонуният ҳам давлат томонидан инвестиция жараёнларини тартибга солиш фаолиятини ўзгартириш, яъни, макроиқтисодий ҳатоликларни қисқартириш ва иқтисодий фаолиятда давлат ролини пасайтириш мақсадга мувофиқ эканлигидан далолат беради. Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, давлат бир вақтнинг ўзида хусусий секторнинг макроиқтисодий сиёсат мақсадларини тўғри белгиллагандагина уларни лойиҳаларда иштироки кенгайтирилади ва бундай ўзгаришлардан жамият ютуқга эришади. Демак, бундан кўринадикки, ҳозирги кунда мамлакат иқтисодиётини пойдевори бўлган кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятини янада ривожлантириш учун инвестициялар жалб қилиш ҳамда амалиётга тадбиқ этиш лозим. Инфратузилмага давлат инвестицияларини кўпайтиришнинг фойдалари ва харажатларини тўғри баҳолаш учун давлат инвестициялари қандай макроиқтисодий таъсир кўрсатишини аниқлаш ҳамда тартибга солиш жуда муҳимдир.

2000-2020 йиллар давомида Ўзбекистон Республикасида давлат инвестицияларининг макроиқтисодий таъсири бўйича таҳлилларни кўриб чиқиш ўринли. Бу борада ҳукуматга кутилмаган таъсирлар ўлчови сифатида прогноз ҳатолигидан фойдаланган ҳолда юқори давлат инвестицияларининг ишлаб чиқариш, хусусий инвестициялар, ишсизлик ва давлат қарзи нисбатларига сабабий таъсирини аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Дастлаб маҳаллий прогнозлаш усулларида фойдаланиб, макроиқтисодий агрегатларнинг давлат инвестицияларидаги ўзгаришларга қисқа ва ўрта муддатли муносабатини кузатиш лозим. Кейин ушбу жавобларни шакллантиришда иқтисодиётнинг бир қанча хусусиятларининг ролини, хусусан, иқтисодий сустлик даражаси,

давлат инвестицияларининг самарадорлиги ва уни молиялаштириш усуллари кўриб чиқилади.

Таҳлил қилишда фойдаланилган инвестиция харажатлари прогнозлари мамлакатнинг ўша йил учун иқтисодий истиқболларида қилинган прогнозлардир. Ушбу ёндашувдан фойдаланган ҳолда аниқланган давлат инвестициялари таъсирларининг ҳажми ЯИМнинг -4,6 ва 1,2 фоиз пунктлари орасида ўзгариб туради, ўртача (медиан) ЯИМнинг тахминан -0,3 (-0,1) фоиз пунктини ташкил қилади[2].

$$y_{i,t+k} - y_{i,t} = \alpha_i^k + \gamma_t^k + \beta^{k+} D_{it} FE_{i,t}^k + \beta^{k-} (1 - D_{it}) FE_{i,t}^k + \varepsilon_{i,t}^k \quad (1)$$

тенгламани баҳолаш натижасида олинган ҳулосалар давлат инвестицион таъсирлари ишлаб чиқариш ҳажмига статистик жиҳатдан муҳим таъсир кўрсатади. Давлат инвестицион харажатларининг ялпи ички маҳсулотнинг кутилмаган 1 фоиз пунктга ўсиши ишлаб чиқариш даражасини ўша йили тахминан 0,4 фоизга оширади[3]. Бунда, Давлат инвестицияларининг ўртача танланмасини ишлаб чиқариш улушида (ЯИМнинг тахминан 3 фоизи) қўллаган ҳолда, бу қисқа муддатли инвестиция харажатларининг 0,4 га яқин мультипликаторини назарда тутиш лозим.

Ҳулосаларимиз шуни кўрсатадики, давлат инвестицион таъсирлари ишлаб чиқаришга жуда узоқ давом этадиган таъсир кўрсатади. ЯИМнинг 1 фоиз пунктини ташкил этган давлат инвестиция харажатларининг кутилмаган таъсиридан тўрт йил ўтгач, реал ишлаб чиқариш даражаси 1,5 фоизга юқори бўлди, бу ўрта муддатли фискал мультипликаторга тахминан 1,4 га тўғри келади. Ушбу натижа, келгусида давлат инвестициялари жисмоний инфратузилма захирасини кўпайтириш орқали иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш салоҳиятининг кенгайишини акс эттиради. Ниҳоят, давлат инвестицияларининг ўсиши ишсизлик даражасини жуда қисқа муддатда тахминан 0,11 фоизга ва ўрта муддатли истиқболда тахминан 0,35 фоизга камайтириши аниқланди.

Ҳулоса қилиб айтганда, давлат инвестицион таъсирлари, ишлаб чиқаришнинг сезиларли даражада ўсиши туфайли паст ўсиш даврида давлат қарзининг ЯИМга нисбати пасайишига олиб келади. Юқори ўсиш давларида балл ҳисоб-

китоблари давлат қарзининг ўсишини кўрсатади, аммо кенг ишонч оралиғи ўсиш статистик жиҳатдан нолдан сезиларли даражада фарқ қилмаслигини билдиради. Хусусий инвестицияларнинг таъсири ҳам иқтисодиётнинг ҳолатига қараб фарқланади.

Ўсишнинг паст бўлган даврларида хусусий инвестицияларнинг ўсиши дастлабки бир неча йил ичида ЯИМ ўсишидан ошиб кетади, бу эса ЯИМдаги улуш сифатида хусусий инвестицияларнинг ўсишига олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Агалов В.К. Регулирование инвестиционной деятельности в депрессивных регионах. – СПб: Изд-во С.-Петербур. Гос. Ун-та Экономики и финансов–2000.
2. Vogel, Lukas. 2007. “How Do the OECD Growth Projections for the G7 Economies Perform? A Post-mortem.” OECD Working Paper 573, Organization for Economic Co-operation and Development, Paris.
3. World Economic Outlook - International Monetary Fund. <https://www.imf.org> > WEO.

Поддержка малого бизнеса и частного предпринимательства в Узбекистане в условиях пандемии COVID-19 COVID-19 пандемияси шароитида Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш бўйича чора-тадбирлар Support of small business and private entrepreneurship in Uzbekistan in the context of the COVID-19 pandemic

Азиза ХАЛИЛОВА,
и.о. доцента

Ташкентского архитектурно-строительного института.

Аннотация

В статье рассмотрены негативные последствия пандемии COVID-19, влияющие на развитие малого бизнеса и частного предпринимательства, приведены основные меры по их смягчению в Узбекистане.

Мақолада кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга таъсир қилувчи COVID-19 пандемиясининг салбий оқибатлари кўриб чиқилган, Ўзбекистонда уларни юмшатиш бўйича асосий чора-тадбирлар келтирилган.

The article examines the negative consequences of the COVID-19 pandemic affecting the development of small business and private entrepreneurship and provides the main measures to mitigate them in Uzbekistan.

В 2020 году Узбекистан, как и большинство стран мира, столкнулся с сильнейшими шоками, вызванными распространением пандемии корона-вирусной инфекции COVID-19.

Узбекистан столкнулся с влиянием глобальных кризисных явлений, вызванных пандемией COVID-19, они выразились в виде: замедления темпа экономического роста; роста фискального дефицита (расходы по поддержке экономики и населения, дополнительные расходы на здравоохранение); роста дефицита по счету текущих операций платежного баланса (от снижения экспортных доходов и объемов трансграничных денежных

переводов).

Малый бизнес и частное предпринимательство – одно из основных направлений Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах. Этим документом предусмотрено обеспечение надежной защиты прав и гарантий частной собственности, устранение всех преград и ограничений и создание благоприятной деловой среды для широкого развития малого бизнеса и частного предпринимательства¹.

Тем не менее малый бизнес – один из наиболее пострадавших секторов из-за ограничений,

Ключевые слова: налог, налогообложение, поддержка налогоплательщиков, льгота, страховые взносы, налоговая ставка.

¹ Указ Президента Республики Узбекистан №УП-6155 от 03.02.2021г. «О государственной программе по реализации стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017 – 2021 годах в Год поддержки молодежи и укрепления здоровья населения».

введенных в период пандемии. Согласно исследованию Центра экономических исследований и реформ при Администрации Президента Республики Узбекистан, проведенному при поддержке ПРООН, наиболее пострадавшими оказались сферы предоставления услуг населению по проживанию (гостиничный бизнес) и питанию. Наименее затронутые сектора – сельское, лесное и рыбное хозяйства: основная часть предприятий (78 процентов) не прекратила предпринимательскую деятельность, а увольнения практиковались редко благодаря активной поддержке со стороны государства в период пандемии.

В условиях распространившейся по миру пандемии коронавируса очень важно обеспечить поддержку малому бизнесу и частному предпринимательству со стороны государства.

На фоне этой неопределенности власти Узбекистана решили принять меры, направленные не только на борьбу с коронавирусной инфекцией, но и на поддержку бизнеса, в том числе фискальные.

В Узбекистане был принят ряд мер по противодействию влиянию COVID-19:

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О первоочередных мерах по смягчению негативного воздействия на отрасли экономики коронавирусной пандемии и глобальных кризисных явлений» №5969 от 19 марта 2020 года. Меры нацелены преимущественно на поддержку финансовой и экономической стабильности отраслей и секторов экономики. При Министерстве финансов создан Антикризисный фонд (в объеме 10 трлн сумов, или около 1 млрд долл. США), а также Антикризисная комиссия во главе с Премьер-министром Республики Узбекистан, призванная оперативно разрабатывать дополнительные антикризисные меры.

2. Указ Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах поддержки населения, отраслей экономики и субъектов предпринимательства в период коронавирусной пандемии» №5978 от 3 апреля 2020 года. Данный пакет анонсировал меры по расширению социальной защиты населения и поддержке бизнеса в условиях карантинных ограничений.

3. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по привлечению средств внешнего содействия для поддержки населения, бюджета,

базовой инфраструктуры и субъектов предпринимательства в период коронавирусной пандемии» №4691 от 22 апреля 2020 года. Пакет направлен на привлечение внешнего финансирования для усиления медицинской инфраструктуры (здравоохранения и санитарно-эпидемиологической службы), а также другой инфраструктуры (сельскохозяйственной, коммунальной и энергетической).

4. Указ Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по поддержке населения и субъектов предпринимательства в период коронавирусной пандемии» №5986 от 27 апреля 2020 года. Меры касаются социальной помощи и социальной поддержки населения: благотворительности, налоговых льгот, пенсий, материальной помощи и др.

В течение карантина было принято 12 указов и постановлений Президента Республики Узбекистан для смягчения воздействия пандемии на уровень жизни населения и отрасли экономики в размере почти 30 трлн сумов², или 5,9% к ВВП (2019 год).

Исходя из указа Президента, усиливается социальная поддержка населения с помощью пособий, налоговых льгот и дополнительных выплат, обеспечивается контроль продовольственных точек, всячески поддерживаются предпринимательство, экспорт и финансовая стабильность. Одним из важных инструментов, с помощью которых государство может воздействовать на экономику страны, являются налоги. В частности, поддержка бизнеса и частного предпринимательства путем смягчения уплаты налогов играет важную роль. Стимулирование частного бизнеса на создание новых рабочих мест путем уменьшения налогового бремени было бы весьма своевременным и действенным нововведением. С его помощью также можно снизить расходы бюджета на выплату пособий по безработице, понизить затраты на переобучение безработных и решить другие насущные социальные проблемы.

Большое внимание уделялось налоговой поддержке бизнеса в период пандемии. Так, с 1 апреля до 1 октября 2020 года для индивидуальных предпринимателей минимальная сумма социального налога была снижена до 50 процентов. С 1 апреля до 1 июля 2020-го приостановлена уплата туристского (гостиничного) сбора. Ставки налога за

² Источник: Видеоселекторное совещание под председательством Президента Республики Узбекистан 19 мая 2020 года, посвященное дополнительным мерам поддержки предпринимательства и населения.

пользование водными ресурсами для орошения сельскохозяйственных угодий снижены в 2020 году на 50 процентов. Субъектам малого бизнеса, выручка которых сокращалась на 50 процентов, предоставлялось право отсрочки уплаты налогов с оборота, земельного налога, налога на имущество, социального и водного налогов. При этом проведение налогового аудита деятельности субъектов предпринимательства приостанавливалось до 1 января 2021 года.

Согласно прогнозам международных организаций, благодаря принятым мерам Узбекистан относится к той небольшой группе стран, где негативные последствия пандемии ограничатся не спадом в экономике, а только снижением темпов экономического роста до 1,5%, что гораздо выше, чем в большинстве других стран.

По итогам 9 месяцев 2021 года во всех секторах экономики наблюдается рост выпуска. Основные драйверы – сфера услуг и промышленность.

В промышленности активно наращиваются объемы производства – рост на 9%, тогда как в прошлом году по итогам трех кварталов отмечался спад почти на 2%. Двухзначными темпами растет добывающая промышленность – на 14,2%, стремясь восстановиться на фоне серьезного спада в прошлом году, вызванного снижением спроса на внешних рынках на природный газ и, как следствие, снижением добычи в стране. Обрабатывающая промышленность за 9 месяцев выросла на 7,4% против роста на 4,9% за аналогичный период прошлого года. Рост отмечается в производстве напитков, текстиля и одежды, фармацевтической продукции, изделий из резины и пластмассы, металлургической и электротехнической продукции. В то же время отмечается спад объемов выпуска в автомобилестроении и нефтепереработке. В сфере электроснабжения, подачи газа и кондиционирования темпы роста в сравнении с прошлым годом несколько замедлились, однако все так же остаются высокими – на уровне 10,7%.

Рост импорта обусловлен увеличением поставок из-за рубежа продовольственных товаров на 37%, услуг на 45%, черных металлов и изделий из них на 30%, химической продукции на 21%. При

этом импорт машин и оборудования, как крупнейшей статьи, вырос на 5,5%, достигнув 6,8 млрд долл.

Таким образом, экономика Узбекистана за 9 месяцев 2021 года, несмотря на продолжающиеся вызовы пандемии, уже вернулась к опережающему росту.

В 2022 году особое внимание будет уделяться обеспечению субъектов предпринимательства инфраструктурой. С 1 января 2022 года государство будет полностью отвечать за подведение электросетей, газопроводов, водоснабжения и дорожной инфраструктуры для проектов стоимостью 200 млрд сумов. Сегодня этот порядок распространяется только на проекты иностранных инвесторов на сумму более 50 млн долларов.

В течение ближайших двух лет по всей стране планируется создать еще 200 промышленных зон, которые государство обеспечит инженерными коммуникациями и дорожной инфраструктурой. На эти цели в 2022 году из бюджета будет выделено два триллиона сумов.

В 2022 году Узбекистан будет уделять больше внимания лицам с ограниченными возможностями, а борьба с коронавирусом выйдет на новый уровень.

С 1 января 2022 года работодателям, принявшим на работу лиц с инвалидностью (за исключением бюджетных организаций и государственных предприятий), за счет средств Государственного фонда содействия занятости на каждого работника в течение 6 месяцев ежемесячно предоставляется субсидия в 1,5-кратном размере базовой расчетной величины. Основанием для предоставления субсидии является трудовой договор, зарегистрированный в Единой национальной системе труда³.

В 2022 году планируется направить на развитие сферы услуг в Узбекистане 500 млн долларов. Эта сумма позволит создать в Ташкенте, Намангане и Самарканде порядка 750 тысяч рабочих мест.

С 1 января 2022 года по 1 января 2023 года ставка социального налога, установленного для индивидуальных предпринимателей, осуществляющих деятельность в районах республики (за исключением города Ташкента), определяется с уменьшением ее в два раза в размере 50 процентов базовой рас-

³ Постановление Президента Республики Узбекистан №ПП-57 от 21.12.2021г. «О дополнительных мерах по всесторонней поддержке лиц с инвалидностью, оказанию содействия их занятости и дальнейшему повышению социальной активности».

⁴ Указ Президента Республики Узбекистан №УП-6314 от 15 сентября 2021г. «О мерах по дальнейшему снижению административной и налоговой нагрузки для субъектов предпринимательства, совершенствованию системы защиты законных интересов бизнеса».

четной величины⁴.

С 1 января 2022 года по 1 января 2025 года предоставляются субсидии производителям коконов в размере 5 тысяч сумов на 1 кг ежегодно выращиваемого кокона тутового шелкопряда (сырого шелкопряда). Ставка налога за пользование водными ресурсами применяется к объёму воды, использованной для орошения тутовых деревьев, в размере 50%⁵.

С 1 января 2022 года договоры земельной аренды с фермерскими хозяйствами, не освоившими многопрофильную деятельность, будут расторгнуты.

В период пандемии субъектам малого и среднего бизнеса пришлось диверсифицировать свои каналы сбыта с упором на онлайн-продажи путем расширения доступа к интернету. В связи с этим с 2022 года в Узбекистане планируется ввести ряд льгот для телекоммуникационных операторов. Это необходимо для ускоренного развития цифровой инфраструктуры страны, увеличения скорости интернета и расширения охвата мобильной связью. В частности, власти намерены снизить для них нало-

говую нагрузку и принять меры по освобождению телекоммуникационного оборудования и ноутбуков от таможенных платежей, выдаче государственных гарантий по зарубежным кредитам, привлекаемым для развития телекоминфраструктуры.

С 2022 года внедряется Индекс свободы предпринимательской деятельности, направленный на определение и облегчение уровня административного давления на субъекты предпринимательства, а также предотвращение правонарушений.

До 1 апреля 2022 года власти упростят процедуры выдачи лицензий и иных разрешительных документов, исходя из специализации и наличия у субъектов предпринимательства возможности осуществления онлайн-деятельности.

Налоговая политика на 2022 год направлена на продолжение налоговых реформ, предусматривающих обеспечение прямого действия Налогового кодекса, дальнейшую поддержку экспортеров, справедливое распределение налоговой нагрузки и повышение эффективного использования природных ресурсов.

Список использованной литературы:

1. Указ Президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёева №УП-5969 от 19.03.2020 г. «О первоочередных мерах по смягчению негативного воздействия на отрасли экономики коронавирусной пандемии и глобальных кризисных явлений».

2. Указ Президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёева №УП-6314 от 15 сентября 2021 года «О мерах по дальнейшему снижению административной и налоговой нагрузки для субъектов предпринимательства, совершенствованию системы защиты законных интересов бизнеса».

⁵ Постановление Президента Республики Узбекистан №ПП-5178 от 08.07.2021г. «О дополнительных мерах по эффективному использованию действующих пастбищ и поддержке переработки шелка и шерсти в республике».

Совершенствование методологических основ подготовки кадров для оценочной деятельности Баҳолаш фаолияти учун кадрлар тайёрлашнинг услубий асосларини такомиллаштириш Improving the methodological foundations of training specialists professionals in valuation activities

Игорь БУТИКОВ,
вр.и.о. директора
Центра исследований АУГА, д.э.н., проф.
Нодирбек ХУСАНОВ,
начальник департамента
координации оценочной и
риэлторской деятельности, к.э.н.

Аннотация

В статье анализируется действующая практика подготовки кадров для оценочной деятельности, выявляются недостатки и проблемы в этой области, отмечается необходимость применения единых государственных образовательных стандартов для подготовки профессиональных оценщиков и повышения их квалификации, дается комментарий к разработанному авторами учебно-методическому комплексу «Оценочная деятельность», включающему учебные планы и программы, методические разработки, тестовые и экзаменационные вопросы и т.д.

Мақолада баҳолаш фаолияти учун кадрлар тайёрлашнинг жорий амалиёти таҳлил қилинган, ушбу соҳадаги камчиликлар ва муаммолар аниқланган, профессионал баҳоловчиларни тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш учун ягона давлат таълими стандартларини қўллаш зарурати қайд этилган, “Баҳолаш” ўқув-слубий мажмуасига шарҳлар берилган.

The article analyzes the current practice of training personnel for valuation activities, identifies shortcomings and problems in this area, notes the need to apply uniform state educational standards for the training of professional valuers and improve their qualifications, comments on the educational and methodological complex “Evaluation activity” developed by the authors, including curricula and programs, methodological developments, test and examination questions etc.

Важное место в деле становления и развития института оценки принадлежит вопросам подготовки профессиональных оценщиков и повышению их квалификации. Именно от качества оценки объектов движимого и недвижимого имущества, биз-

неса в целом зависят темпы реализации объектов, выставляемых на торги в процессе приватизации, создание новых предприятий, выдача кредитов под залог имущества и многих других процессов, присущих рыночной экономике, в конечном итоге су-

Ключевые слова: образование, подготовка кадров, переподготовка, повышение квалификации, оценка, оценочная деятельность, стандарты, государственные требования, учебно-методический комплекс, учебный план, учебная программа, учебное пособие, тестовые вопросы, аттестация, аккредитация, образовательная организация.

щественно влияющих на степень развития экономики и благосостояние населения страны.

В бывшем тоталитарном государстве в условиях монополии, государственной собственности на средства производства, оценкой имущества занимались государственные финансовые органы, причем они оценивали объекты, принадлежащие исключительно государству, с помощью, как правило, индикативных методов, не учитывающих разработанные мировой практикой методы и подходы к оценке, в частности влияние на нее конъюнктуры рынка, соотношения спроса и предложения.

С переходом к рыночной экономике ситуация в корне изменилась. Цена товара или услуги стала основным показателем состояния экономики. Она стала отражать реальные трудозатраты в производстве товара или услуги. Товарно-денежные отношения в Узбекистане вступили в новый этап своего развития. Резко возросла роль оценки, её значение в процессах производства, поскольку цена кардинально стала влиять на скорость продвижения товаров и услуг на рынке и дальнейшее потребление, развитие той или иной отрасли в целом.

19 августа 1999 года в Узбекистане был принят Закон «Об оценочной деятельности», определивший основы регулирования отношений, связанных с осуществлением оценочной деятельности, понятия оценочной организации, оценщика, основные требования к оценочной организации оценщику, объекты оценки, виды стоимости объекта оценки, понятие рыночной стоимости объекта оценки, права и обязанности оценочной организации, обязательные требования к договору об оценке объекта оценки, требования к содержанию отчета об оценке и ряд других положений.

На протяжении более двадцати последних лет нормы закона претерпевали существенные изменения, связанные с организационными основами самой оценочной деятельности, а также её регулированием. Соответственно изменялись и подзаконные акты по регулированию оценочной деятельности и института оценки. В частности, если в основу регулирования оценочной деятельности, в первой версии закона 1999 года, было положено лицензирование, то в 2021 г. лицензирование оценочной деятельности было отменено и значительная часть функций по регулированию перешла к общественным объединениям оценочных организаций и оценщиков. В последние 20 лет были разработаны

и приняты 15 национальных стандартов оценки различных видов имущества и бизнеса, в 2020 году объединенные в Единый национальный стандарт оценки.

Однако для правильной оценки имущества, бизнеса, разработки и утверждения одних только нормативных и методических документов по процедурам проведения оценки еще недостаточно. Необходима также организация подготовки специалистов, глубоко разбирающихся в специфике механизма оценки, имеющих соответствующие базовые знания и навыки в указанной области, правильно применяющих нормы национальных стандартов оценки на практике и повышение их квалификации.

Поэтому на протяжении всего периода формирования и развития института оценки, оценочной деятельности важное место занимали вопросы подготовки кадров для оценочной деятельности, получения ими новых знаний. Эти вопросы, как правило, отражались в подзаконных актах, в ведомственных нормативных актах уполномоченного государственного органа по оценочной деятельности. Правильное применение норм законодательства, а именно упомянутых стандартов оценки, требует получения соответствующих знаний в области оценки, системного обучения лиц, осуществляющих оценку, с учетом того, что каждый вид оценки требует специальных знаний, особенностей объектов оценки.

Уже в начале двухтысячных годов Госкомимуществом республики были утверждены типовые программы подготовки оценщиков, начали функционировать образовательные организации, осуществляющие переподготовку кадров для оценочной деятельности и повышение их квалификации.

Первой образовательной организацией, начавшей осуществлять подготовку профессиональных оценщиков, стал Национальный центр подготовки специалистов рынка ценных бумаг, осуществляющий свою деятельность при Ташкентском государственном экономическом университете. Разработанная и внедренная в учебный процесс в конце 1990-х годов программа курса «Оценка имущества» позволила получить базовые знания в этой области значительному количеству оценщиков, действовавших в процессах разгосударствления и приватизации. В качестве преподавателей выступили разработчики законодательства об оценке, высококвалифицированные специалисты респуб-

лики, имеющие научные степени, ученые звания и значительный практический опыт оценки в период малой, широкомасштабной и индивидуальной приватизации и, кроме того, прошедшие соответствующую подготовку за рубежом. Значительный вклад в дело подготовки и повышения квалификации оценщиков внесла и Самаркандская международная бизнес-школа под руководством Г.И. Ганиевой, разработавшая большое количество методических материалов и учебных пособий для оценщиков.

В соответствии с требованиями законодательства, для того чтобы стать профессиональным оценщиком, необходимо было иметь высшее образование, стаж работы в оценочной организации (один или два года – в качестве помощника оценщика в зависимости от вида образования), ежегодно повышать свой образовательный уровень на специальных курсах повышения квалификации по программам, разработанным учебными центрами совместно с общественными объединениями оценщиков, согласованными с уполномоченным государственным органом.

Однако если такие учебные дисциплины, как «Финансы», «Кредит», «Денежное обращение», «Бухгалтерский учет», имели длительную историю развития и преподавались в вузах на протяжении многих десятилетий, включая советский период, то такая дисциплина, как «Оценка имущества» явилась совершенно новой, ранее не освоенной отечественной практикой. Её не существовало ни в вузовской практике, ни в практике организаций системы повышения и переподготовки кадров.

Между тем с развитием рыночной экономики в республике устойчиво нарастала потребность в квалифицированных кадрах, способных правильно, в соответствии с требованиями национального законодательства, а также с учетом лучшего зарубежного опыта оценивать различные объекты имущества и бизнес в целом.

В этой связи все более важное значение стали приобретать вопросы создания и развития методологической базы подготовки профессиональных оценщиков и повышения их квалификации.

Традиционно в соответствии с требованиями уполномоченного органа по оценочной деятельности образовательные организации, осуществляющие переподготовку кадров для оценочной деятельности и повышение их квалификации, должны в обязательном порядке согласовывать с ним учеб-

ные программы, одобренные общественными профессиональными организациями оценочных организаций и оценщиков. Существуют и некоторые другие требования к образовательным организациям, осуществляющим переподготовку кадров для оценочной деятельности и повышения квалификации оценщиков.

Вместе с тем разные образовательные организации страны в процессе обучения до последнего времени использовали различные методики преподавания, их учебные планы и программы могли существенно отличаться друг от друга по структуре и содержанию и не соответствовать формату государственных образовательных стандартов. В некоторых образовательных организациях отсутствовали методические документы, обеспечивающие, например, порядок прохождения слушателями производственной практики или порядок подготовки выпускной работы (учебного заключительного отчета об оценке бизнеса). Каждая образовательная организация выстраивала у себя систему обучения так, как ей это представлялось. Контрольные мероприятия в различных образовательных организациях по их видам (промежуточное тестирование, экзамен, защита выпускной работы) были различны. Слушателям базового курса и курсов повышения квалификации предлагались совершенно разные по содержанию и количеству списки нормативных документов в области оценки и списки учебной литературы. Все это не способствовало качественной подготовке оценщиков.

Постановлением Кабинета Министров от 7 июня 2019 года №470 был утвержден новый порядок аттестации и государственной аккредитации негосударственных образовательных организаций, которую проводит Государственная инспекция по надзору за качеством образования при Кабинете Министров Республики Узбекистан. Данный порядок распространяется на все образовательные организации независимо от их ведомственной принадлежности, в том числе осуществляющие переподготовку кадров для оценочной деятельности, а также повышение их квалификации. Отсутствие государственных требований вызывало большие проблемы при аттестации и аккредитации образовательной организации Государственной инспекцией по надзору за качеством образования при Кабинете Министров Республики Узбекистан. В нашем случае для переподготовки оценщиков, а

также повышения их квалификации необходимо было разработать и принять Государственные требования (стандарты) по подготовке и повышению квалификации профессиональных оценщиков.

Агентство по управлению государственными активами будучи уполномоченным государственным органом в области регулирования оценочной деятельности в целях проведения качественной оценки, в том числе и объектов государственной собственности при приватизации, заинтересовано в том, чтобы переподготовка кадров для оценочной деятельности и повышение квалификации оценщиков осуществлялись образовательными организациями и учреждениями качественно, на системной основе и в соответствии с едиными государственными требованиями к обучению. Это позволило бы обеспечить надлежащий контроль за их деятельностью, соблюдением ими всех компонентов учебного процесса, начиная от выполнения учебных планов и программ, проведения всех видов занятий (лекций, семинаров, практических занятий), а также контрольных мероприятий (промежуточного и итогового тестирования, экзаменов и защиты выпускной работы (учебного отчета об оценке)).

В этой связи в планы работы Центра исследований Агентства по управлению государственными активами по предложению Департамента по регулированию оценочной и риэлторской деятельности на 2020, а также 2021 годы было предложено включить разработку государственного образовательного стандарта Республики Узбекистан «Государственные образовательные требования к переподготовке кадров для оценочной деятельности и повышению квалификации оценщиков», а также учебно-методического комплекса «Оценочная деятельность» для применения образовательными организациями, осуществляющими переподготовку кадров в области оценочной деятельности и повышения их квалификации.

На сегодняшний день проект государственного образовательного стандарта «Государственные образовательные требования к переподготовке кадров для оценочной деятельности и повышению квалификации оценщиков» подготовлен и согласован с заинтересованными министерствами и ведомствами (Агентством по управлению государственными активами, Ассоциацией оценочных организаций, Госинспекцией по надзору за качеством образования при Кабинете Министров Респу-

блики Узбекистан, Минвузом республики).

Государственные образовательные требования к переподготовке кадров для оценочной деятельности и повышению квалификации оценщиков включают в себя структуру системы переподготовки кадров для оценочной деятельности и повышения квалификации оценщиков, функции, виды и формы повышения квалификации оценщиков, требования к образовательным организациям, требования к учебным планам и учебным программам, требования к преподавательскому составу образовательных организаций, продолжительность курсов переподготовки кадров для оценочной деятельности (600 акад. часов) и повышения квалификации оценщиков (40 акад. часов) и периодичность повышения квалификации (ежегодно), перечень документов, представляемых образовательными организациями для согласования методических материалов в Агентство по управлению государственными активами (включая перечень экзаменационных вопросов в количестве не менее 200 и перечень тестовых вопросов в количестве не менее 800), контрольные мероприятия (тестирование, экзамен и подготовку, защиту учебного отчета об оценке перед комиссией), требования к выпускникам курсов (знания национального стандарта оценки, методов оценки, особенностей оценки недвижимого и движимого имущества, оценки бизнеса и др.).

Следует также отметить, что до последнего времени в республике отсутствовали единые методические подходы к проведению базового курса подготовки профессиональных оценщиков и повышению их квалификации. Это обуславливало необходимость подготовки единого учебно-методического комплекса по соответствующему направлению образования, положениям которого бы придерживались бы все образовательные организации республики.

Центром исследований Агентства по управлению государственными активами при тесном взаимодействии с Департаментом по регулированию оценочной и риэлторской деятельности Агентства по управлению государственными активами республики **учебно-методический комплекс «Оценочная деятельность»** был подготовлен, и содержит: типовые учебный план и учебную программу по базовому курсу переподготовки кадров для оценочной деятельности (600 часов),

4 учебных плана и учебные программы по курсам повышения квалификации, связанным с внедрением Единых национальных стандартов оценки Республики Узбекистан, перечни нормативных документов и учебной литературы в области оценки, обновленные и переработанные тестовые вопросы с вариантами ответов (всего 984 вопроса), перечни экзаменационных вопросов (всего 200 вопросов), Методические указания по прохождению учебной производственной практики слушателей базового курса «Оценка имущества», Методические указания по подготовке учебного отчета об оценке и т.д. (всего 10 документов методического характера).

Материалы данного учебно-методического комплекса были рассмотрены и одобрены Ассоциацией оценочных организаций республики, которая высоко оценила проделанную работу и представила положительный отзыв, рекомендовав к использованию подготовленные методические материалы в деятельности образовательных организаций, осуществляющих переподготовку кадров для оценочной деятельности и повышение их квалификации.

В целях обеспечения единых подходов по организации подготовки профессиональных оценщиков при взаимодействии с образовательными организациями, подготовленные центром документы приняты к использованию в практической работе Агентства по управлению государственными активами как типовые. Образовательным организациям, осуществляющим переподготовку кадров для оценочной деятельности и повышение их квалификации, рекомендовано использовать материалы учебно-методического комплекса для организации учебного процесса.

С внедрением представленного Центром исследований учебно-методического комплекса по подготовке и повышению квалификации оценщиков в практическую деятельность образовательных организаций, а также Агентства по управлению государственными активами вышеуказанные проблемы во многом будут решены.

«Дорожной» картой Агентства по управлению государственными активами Республики Узбекистан на 2022-2024 годы в сфере инновационной деятельности, утвержденной и согласованной с Министерством инновационного развития Республики Узбекистан на 2022 год, предусмотрена подготовка учебного пособия по курсу «Оценочная деятельность», которое должно включать положения

новых единых стандартов национальной оценки, принятых в 2020 году. Учебное пособие будет состоять из 4 томов и содержать следующие разделы: I. Основы оценочной деятельности; II. Оценка движимого имущества; III. Оценка недвижимости; IV. Оценка бизнеса. Общий объем пособия составит не менее 1000 страниц текста, а каждый том будет содержать список источников, рисунки, таблицы, формулы, перечни законодательных и нормативных документов, методической и специальной литературы, интернет-источников, библиографическое описание, аннотацию.

Книга первая учебного пособия будет посвящена текущему состоянию оценочной деятельности, целям, задачам и перспективам ее развития. В ней будут приведены законодательная и нормативно-правовая базы оценочной деятельности, изложены последние достижения теории и практики оценки, полученные в странах с развитой рыночной экономикой, раскрыты основные положения национальных и международных стандартов оценки, разъяснены основные положения государственного регулирования оценочной деятельности и контроля за исполнением законодательства в области оценки, приведены основные термины и принципы оценки. В первой книге пособия будут также даны понятия об объектах оценки, типов имущества, а также основы математической статистики и финансовой математики, используемой в оценочной деятельности.

Во второй книге учебного пособия будут изложены теоретические основы и практические методы оценки стоимости движимого имущества, приведены принципы оценки машин и оборудования, представлена их классификация. Подробно будут рассмотрены методологические принципы оценки; цели оценки и виды стоимости; сравнительный, затратный и доходный подходы; практические методы оценки в рамках каждого подхода; методы определения разных видов износа применительно к различным ситуациям оценки и типам машин и оборудования; показаны особенности оценки стоимости при лизинге машин, оборудования и транспортных средств. В этой части пособия будут также приведены методы оценки нематериальных активов и объектов интеллектуальной собственности, показаны основные принципы стоимостной оценки ювелирных и поделочных камней, драгоценных металлов, а также изделий из них.

В книге третьей будет дан глубокий анализ теорий стоимостной оценки недвижимого имущества, в том числе земли. Показаны особенности функционирования рынка недвижимости. Рассмотрены основные этапы процесса оценки недвижимости. Приведена классификация зданий по назначению, способам и условиям возведения, конструктивным и архитектурно-планировочным параметрам. Раскрыты теоретические основы оценки недвижимости затратным, сравнительным и доходным подходами. Здесь же будут показаны методы оценки имущественных прав на земельные участки, особенности оценки недвижимости в целях залога и в целях ипотечного кредитования.

В книге четвертой учебного пособия предполагается изложить теоретические основы и практические методы оценки стоимости действующего предприятия (бизнеса), показать особенности бизнеса как объекта оценки. Здесь будут рассмотрены основные методы оценки бизнеса, раскрыты теоретические основы оценки бизнеса затратным, сравнительным и доходным подходами. В этой части пособия будут также представлены основы бухгалтерского учета, анализа финансовой отчетности оцениваемого предприятия (бизнеса), налогового учета, дан анализ рисков и способов их учета и

влияния на стоимость капитала, раскрыты доходы и денежные потоки как результаты деятельности предприятия, приведены концептуальные основы оценки стоимости ценных бумаг.

Пособие будет предназначено для практикующих оценщиков, студентов высших учебных заведений и слушателей образовательных учреждений по курсам переподготовки кадров для оценки имущества. Исполнителем данного проекта назначен Центр исследований Агентства по управлению государственными активами. Учебное пособие должно получить одобрение заинтересованных общественных объединений оценочных организаций и оценщиков. Оно станет доступным широкому кругу лиц, посвятивших себя оценке и оценочной деятельности.

Все вышеизложенное свидетельствует о том, что Агентство по управлению государственными активами, будучи уполномоченным органом по регулированию оценочной деятельности, придает большое значение вопросам совершенствования методологических основ подготовки кадров для оценочной деятельности на системной основе, последовательно разрабатывает и принимает методические документы в указанной области, тесно взаимодействуя при этом с научными организациями.

Список литературы:

1. Закон Республики Узбекистан «Об образовании». 23 сентября 2020 г., №ЗРУ-637.
2. Закон Республики Узбекистан «Об оценочной деятельности». 19 августа 1999 г. №ЗРУ-811-I.
3. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 7.06.2019 г. №470 «О совершенствовании порядка аттестации и государственной аккредитации государственных образовательных учреждений и негосударственных образовательных организаций».
4. Бутиков И.Л. Роль негосударственных образовательных организаций в подготовке кадров для экономики страны. // Ўзбекистонда хусусий мулкчилик ва оила тадбиркорлигини ривожлантириш истиқболлари. Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами (2020 йил 12 октябрь). – Тошкент: ТДИУ, 2020 г. – С. 180-186.

Эконометрическое моделирование и прогнозирование численности трудовых ресурсов Бухарской области Бухоро вилоятида меҳнат ресурслари сонини эконометрик моделлаштириш ва прогнозлаш Econometric modeling and forecasting the number of labor resources in Bukhara region

Шахноза АВЕЗОВА,
докторант (PhD)

Бухарского инженерно-технологического института.

Аннотация

В статье анализируется влияние социально-экономических и демографических факторов на численность трудовых ресурсов Бухарской области. С помощью методов корреляционно-регрессионного анализа отбираются весьма значимые факторы, строится регрессионная модель, на основании которой производится прогноз численности трудовых ресурсов Бухарской области на 2021-2025 годы.

Мақолада Бухоро вилоятида меҳнат ресурслари сонига ижтимоий-иқтисодий ва демографик омилларнинг таъсири таҳлил қилинган. Корреляцион ва регрессион таҳлил усулларида фойдаланиб, жуда муҳим омиллар танланади, регрессион модел қурилади, унинг асосида Бухоро вилоятида меҳнат ресурслари сонининг 2021-2025 йиллардаги прогнози тузилади.

The article analyzes the influence of socio-economic and demographic factors on the quantity of labor resources of Bukhara region. Using the methods of correlation and regression analysis, significant factors are selected, a regression model is built, on the basis of which the forecast of the quantity of labor resources of Bukhara region is made for 2021-2025.

Введение

Актуальной проблемой имеющих в стране трудовых ресурсов является их полная занятость и эффективное использование, обеспечивающее экономический рост, и на этой основе – повышение уровня качества жизни населения. При совершенствовании процессов формирования и использования трудового потенциала в Узбекистане на уровне региона, предприятия или отдельного производственного коллектива возможно эффективное управ-

ление трудовыми ресурсами с учётом специфических условий конкретных территорий или отраслей производства. В связи с этим необходимо определить факторы, которые влияют на трудовые ресурсы, оценить закономерности и выявить перспективы в этой сфере [1].

Анализ литературы

Эконометрический анализ численности трудовых ресурсов в Узбекистане позволяет выявить и проследить связь между сложными социально-экономическими явлениями и

Ключевые слова: трудовые ресурсы, управление трудовыми ресурсами, эконометрическое моделирование, прогнозирование, корреляционно-регрессионный анализ, мультиколлинеарность, трендовая регрессионная модель.

их закономерностями с помощью экономико-математических методов, определить закономерности их применения и наблюдать их с помощью экспериментов. С целью оценки трудовых ресурсов на региональном рынке труда и разработки модели прогнозирования в диссертационном исследовании нами были изучены научные труды таких ученых-экономистов, как Магнус Я.Р., Умарова М.А., Ахмедова М.А., Иванова М., Холмуминов С.Р., Эндрю Ф. Сигел, Умарова М.А., которые провели работу по совершенствованию методов прогнозирования на основе корреляционно-регрессионного анализа.

Методология исследования

На региональном рынке труда корреляция между выбранными факторами определяется с использованием методов корреляционно-регрессионного анализа повышения численности трудовых ресурсов. Наиболее важным этапом в структуре модели является выбор эконометрического выражения, характеризующего зависимость результирующего, прогнозируемого показателя от выбранных факторов [2].

Анализ и результаты

Для характеристики трудовых ресурсов Бухарской области необходимо выделить факторы, влияющие на них, и построить эконометрическую модель с помощью корреляционно-регрессионного анализа. В качестве результирующего показателя было решено взять численность трудовых ресурсов Бухарской области (тыс. чел.). Для выявления факторов, оказывающих на результирующий показатель у, с помощью корреляционного анализа установили наличие связи между анализируемыми переменными, оценили её тесноту и определили направление. Для проведения анализа по указанной группе численности трудовых ресурсов были представлены данные за ретроспективный период по результирующему показателю, а также по рассматриваемым влияющим факторам [7,8]. В качестве факторов, задействованных в многофакторной эконометрической модели, влияющих на результирующий показатель, были взяты 7 факторов: среднемесячная заработная плата (тыс. сумов), уровень безработицы (%), инвестиции в основной капитал в от-

раслях экономики (млрд сумов), численность населения (тыс. чел.), численность образовательных учреждений (единиц), уровень смертности, численность уехавших за пределы страны (чел.). Результирующий фактор и влияющие на него факторы были определены в порядке, представленном в таблице.

Таблица 1.

Факторы, влияющие на численность трудовых ресурсов

Результирующий показатель: Численность трудовых ресурсов (тыс. чел.) - Y	
Факторы	Обозначения
Численность населения (тыс. чел.)	X ₁
Уровень безработицы (%)	X ₂
Уровень смертности (промиле)	X ₃
Среднемесячная заработная плата (тыс. сумов)	X ₄
Численность мигрантов	X ₅
Количество образовательных учреждений в регионе	X ₆
Инвестиции в основной капитал (млрд сумов)	X ₇

Следующим этапом нашего исследования стал корреляционный анализ приведённых факторов и выявление возможных регрессионных зависимостей. В многофакторной эконометрической модели связующим звеном между факторами, влияющими на выбор результирующего фактора, является рассмотрение проблемы мультиколлинеарности. Мультиколлинеарность решает проблему определения тех факторов, у которых высокие корреляции между влияющими на неё факторами, и проблему ее исключения из регрессионной модели. Для этого рассчитываются коэффициенты парной корреляции среди факторов, способствующих этому. В качестве наиболее распространенного показателя, указывающего на линейную зависимость корреляцию между выборками x и y ($i=1, \dots, n$), рассматривают коэффициент корреляции r-Пирсона, который рассчитывается следующим образом [4]:

$$r_x = \frac{Cov(x, y)}{s_x s_y} \quad (1),$$

где $Cov(x, y)$ – коэффициент ковариации, который рассчитывается

В нашем исследовании при прогнозировании мы предложили использовать линейную модель многофакторной регрессии. В целом данная модель имеет следующий вид²:

Таблица 2.

Матрица парных коэффициентов корреляции¹

	Y	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆	X ₇
Y	1							
X ₁	0,948359	1						
X ₂	0,603306	0,797889	1					
X ₃	-0,46082	-0,19162	0,166412	1				
X ₄	0,84494	0,966804	0,903436	-0,00264	1			
X ₅	-0,34381	-0,22159	0,016784	0,673332	-0,1163	1		
X ₆	-0,10162	-0,33288	-0,50654	-0,74543	-0,45348	-0,61175	1	
X ₇	0,799424	0,910726	0,796728	-0,02238	0,904737	-0,17909	-0,34083	1

$$Cov(x, y) = \frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y}) \quad (2)$$

S_x и S_y – среднеквадратичное отклонение соответственно для каждого рассматриваемого массива чисел, который рассчитывается:

$$Cov(x, y) = \sqrt{\frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2} \quad (3)$$

Далее по формуле (1) на основе данных таблицы 1 вычисляем коэффициент корреляции Пирсона и формируем матрицу парных коэффициентов корреляции.

Исходя из анализа матрицы парных коэффициентов корреляции (табл. 2) можно сказать, что наиболее сильно связаны с результативным фактором Y следующие показатели: численность населения (теснота связи 0,94), уровень безработицы (0,60), среднемесячная зарплата (0,84), инвестиции в основной капитал (0,79). Поэтому мы обязаны исключить факторы X_3, X_5, X_6 , т.к. они имеют слабую корреляцию, и проверить сильные факторы на значимость эконометрической модели на основе статистических критериев.

$$y = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_nx_n \quad (4),$$

где: y – результативный показатель (независимая переменная); $x_1, x_2, \dots, x_n$ – влияющие факторы (зависимая переменная); a_0 – свободный член; $a_1, a_2, \dots, a_n$ – параметры многофакторной модели.

Для определения значений параметров $a_0, a_1, \dots, a_n$ линейной модели формируется следующая система уравнений:

$$\left\{ \begin{array}{l} na_0 + a_1 \sum x_1 + a_2 \sum x_2 + \dots + a_n \sum x_n = \sum y \\ a_0 \sum x_1 + a_1 \sum x_1^2 + a_2 \sum x_1 x_2 + \dots + a_n \sum x_n x_1 = \sum yx_1 \\ \dots\dots\dots \\ a_0 \sum x_n + a_1 \sum x_1 x_n + a_2 \sum x_2 x_n + \dots + a_n \sum x_n^2 = \sum yx_n \end{array} \right. \quad (5)$$

Если решать систему уравнений (5) на основе переменных $a_0, a_1, \dots, a_n$ аналитическим методом, то можно определить значения параметров $a_0, a_1, \dots, a_n$.

Для построения эконометрической модели численности трудовых ресурсов и влияющих на неё факторов, а также для проведения анализа показателей в данной модели мы используем метод наименьших квадратов.

¹ Рассчитано автором.

² Эконометрика: Учебник. / Под ред. И.И. Елисеевой. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 344 с.

В регрессионной эконометрической модели коэффициенты детерминации (R^2) используются для определения плотности корреляции между выбранными факторами, влияющими на результативный показатель. Коэффициент детерминации рассчитывается на основе нижеприведенной формулы:

$$R^2 = 1 - \frac{\sum_{i=1}^n (y_i - \hat{y}_i)^2}{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2} \quad (2.6),$$

где y_i – наблюдаемые величины результативного фактора, $\bar{y}$ – среднеарифметическое значение результативного показателя; $\hat{y}_i$ – фиксированные величины результативного показателя; n – количество наблюдений.

Коэффициент детерминации показывает долю дисперсии влияния результативного фактора на влияющие факторы в эконометрической модели. Анализ значимости выявленной модели проводится путем проверки “гипотезы, равной нулю”. Отразив $H_0: \beta_1' = \beta_2' = \dots = \beta_k' = 0$ в “гипотезе, равной нулю”, выражает общую значимость коэффициента регрессии. Если результаты анализа не отвергают “гипотезу,

равную нулю”, то делается вывод о том, что: “влияние факторов на результативный показатель “у” незначительно, общее качество уравнения регрессии низкое”. Проверка “гипотезы, равной нулю” проводится с использованием дисперсионного анализа, и “гипотеза, равная нулю” выражается в виде $N_0: D_{\text{факт}} = D_{\text{ост}}$ по сравнению с альтернативной гипотезой $N_1: D_{\text{факт}} > D_{\text{ост}}$. Для проверки этих гипотез используется критерий F – Фишера. Фактическое значение критерия Фишера рассчитывается по следующей формуле:

$$F = \frac{R^2}{1 - R^2} * \frac{(n - k - 1)}{k}, \quad (2.7), \text{ где}$$

n – количество наблюдений; k – количество факторов (параметров) уравнения многофакторной регрессии.

Фактическое значение критерия Фишера сравнивается с критическим значением критерия ($F_{\text{табл}}(a; k; n - k - 1)$). Если $F_{\text{факт}} > F_{\text{табл}}$, то модель имеет определенное значение³. Расчеты по методу наименьших квадратов выполнены программой Excel и получены результаты, приведенные в табл. 3.

Здесь: результативный фактор (зависимая переменная): Y ; метод: наименьшие квадраты; отбор: 2010-2020 гг.; количество наблюдений: 11; влияющие факторы: 7.

Таблица 3.

Значимые результаты факторов многофакторной эконометрической модели⁴

	Нестандартизированные коэффициенты		Стандартизированные коэффициенты	t-статистика	Вероятность
	Коэффициент	Стандартная ошибка	Бета		
a_0	-217,49	156,2799		-1,39167	0,213425
$a_3(X_1)$	0,753775	0,094589	2,102337	7,968968	0,000208
$a_4(X_2)$	-0,53084	2,464655	-0,03216	-0,21538	0,836605
$a_5(X_4)$	-0,05189	0,018933	-0,95201	-2,74087	0,033697
$a_7(X_7)$	-0,00195	0,000986	-0,22827	-1,9794	0,095103

³ Эконометрика: Учебник. / Под ред. И.И. Елисеевой. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 344 с.

⁴ Рассчитано автором

Таблица 4.

Критерии проверки качества и важности модели

Коэффициент многофакторной корреляции R	Коэффициент многофакторной детерминации R-квадрат	Корректированный R-квадрат	Стандартная ошибка оценки	F-реальное	Статистика DW
0,993717	0,987473	0,979122	4,991333	7,78	2,27

Используя данные табл. 3, записываем представление эконометрической модели следующим образом:

$$Y = -217,49 + 0,753775 x_1 - 0,053084 x_2 - 0,05189 x_4 - 0,00195 x_7 \quad (8)$$

На основе данного уравнения представляется возможным спрогнозировать численность трудовых ресурсов Бухарской области. Коэффициент детерминации, приведенный в табл. 4, равен 0,93, что указывает на то, что связь между результативным фактором и выбранными влияющими факторами достаточно тесная, т.е. численность трудовых ресурсов (Y) составляет 99,3%, выбранных для многофакторной эконометрической модели, а остальные 0,7% зависят от факторов, которые не учитываются. По табл. 4 скорректированный коэффициент R-квадрат равен 0,97, а именно аппроксимация коэффициента детерминации R^2 связана с тем, что изменение количества факторов, включаемых в эконометрическую модель, имеет приблизительное значение.

Оценку статистической значимости многофакторной эконометрической модели и адекватности изучаемого процесса проведем с помощью F-критерия Фишера. Значение $F_{\text{реал}}$ -критерия, приведенного в табл. 3, равно 118,24. Мы определяем табличное значение F-критерия Фишера, для этого мы вычисляем

табличное значение F-критерия на основе значений степеней свободы, а также степени значимости. При уровне значимости $\alpha = 0,5$ и степени свободы $k_1 = 4$ и $k_2 = 11 - 4 - 1 = 6$, значение $F_{\text{табл}}$ -критерия равно 4,53. Так как $F_{\text{реал}} > F_{\text{табл}}$ ($118,24 > 4,53$), то вычисленный коэффициент детерминации значимо отличается от 0, и, следовательно, включенные в регрессию переменные достаточно объясняют зависимую переменную, что позволяет говорить о значимости и адекватности эконометрической модели [6]. Эта модель может быть использована при прогнозировании численности трудовых ресурсов на будущие периоды.

Для эконометрической модели (8) для проверки автокорреляции в остатках результативного показателя мы используем критерий Дарбина-Уотсона (DW). Если автокорреляции между остатками причинного фактора нет, то при положительной автокорреляции она стремится к нулю, а при отрицательной автокорреляции стремится к 4. Если в остатках результативного показателя нет автокорреляции, то значение рассчитанного критерия DW будет около 2. Значение критерия DW, рассчитанное в нашем примере, равно 2,27. Это говорит о том, что автокорреляции с остатками причинного фактора в модели нет [5].

На основе эконометрической модели (8)

Таблица 5.

Прогнозные параметры показателей, влияющих на численность трудовых ресурсов в Бухарской области на 2021-2025 годы⁵.

Годы	Y	X_1	X_2	X_4	X_7
2021	1104,436	1957,116	9,066011	2372,974	12878,78
2022	1114,023	1985,987	9,525497	2559,725	14009,93
2023	1123,609	2014,858	9,984984	2746,476	15141,09
2024	1133,196	2043,729	10,44447	2933,227	16272,24
2025	1142,782	2072,6	10,90396	3119,978	17403,4

⁵ Спрогнозировано автором.

для каждого из показателей мы составляем однофакторные регрессионные модели зависящего от временного фактора тренда, влияющие на прогнозирование численности трудовых ресурсов на будущие периоды. Выбор метода конкретной трендовой модели для дальнейше-

периоды (табл. 5).

Согласно прогнозным параметрам показателей, влияющих на численность трудовых ресурсов на 2021-2025 годы, к 2025 году численность населения (X_1) увеличится на 7,7%, среднемесячная номинальная заработная пла-

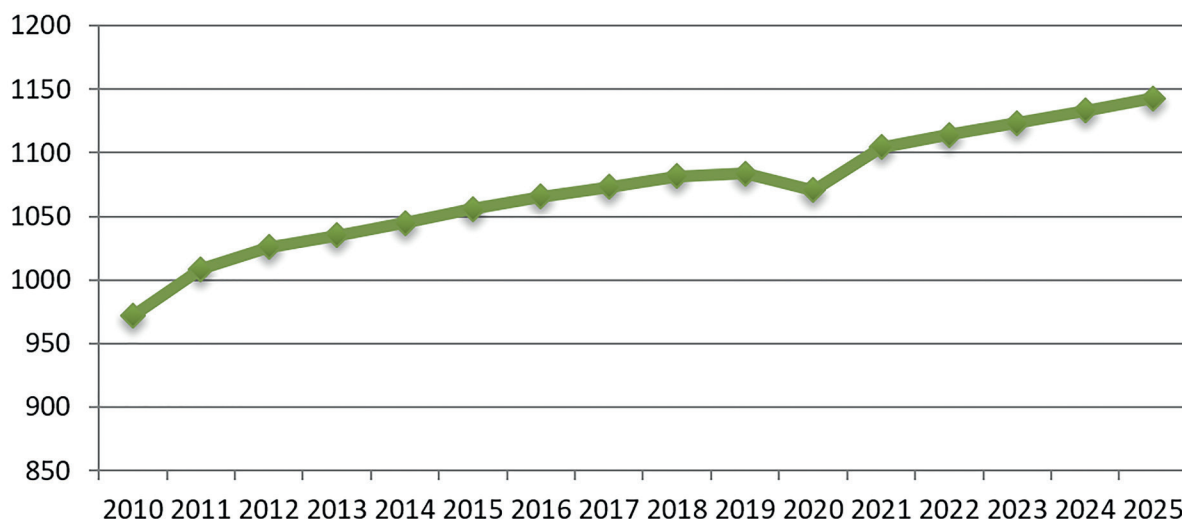

Рисунок 1. Динамика численности трудовых ресурсов в Бухарской области в 2000-2020 годах и прогнозные показатели на 2021-2025 годы.

го прогнозирования определялся сравнением коэффициентом детерминации (R^2) каждого из четырёх построенных уравнений. В связи с этим трендовая регрессионная модель для численности населения выглядит следующим образом:

$$X_1 = 1610,665t - 28,87091; \quad R^2 = 0,9877 \quad (9)$$

Регрессионная модель тренда для уровня безработицы представлена:

$$X_2 = 3,2t - 0,522727; \quad R^2 = 0,7642 \quad (10)$$

Регрессионная модель тренда для среднемесячной заработной платы выглядит следующим образом:

$$X_4 = 131,9633t - 186,7509; \quad R^2 = 0,9551 \quad (11)$$

Регрессионная модель тренда для инвестиций в основной капитал в секторах экономики представлена:

$$X_4 = -695,087t - 1131,155; \quad R^2 = 0,8619 \quad (12)$$

Основываясь на вышеперечисленных моделях регрессии тренда, мы прогнозируем каждый влияющий фактор и вводим их значения в эконометрическую модель (8). В результате мы получим прогнозные значения на будущие

та увеличится на 27%, объем инвестиций от основного капитала в отраслях экономики (X_7) увеличится на 89,26%, (табл. 5, рис.1).

Закключение и рекомендации

Прогноз численности трудовых ресурсов показывает увеличение данного показателя на 6,7% в течение 5 лет до 2025 года. Это означает, что перед государственными органами власти и обществом стоит задача неуклонного увеличения рабочих мест хотя бы на 15%, чтобы не увеличить дополнительную напряжённость на рынке труда Бухарской области.

Для динамичного экономического развития Бухарской области и решения программных задач по достижению указанных целевых показателей и для достижения прогнозных показателей численности трудовых ресурсов, а также для достижения высокого уровня занятости следует применить следующие меры и механизмы:

- повышение качества рабочих мест, совершенствование системы оплаты труда как основы повышения уровня жизни населения;
- развитие кадрового потенциала предпри-

ятий Бухарской области, внедрение инновационных методов управления трудовыми ресурсами;

- создание эффективной политики занятости, обеспечивающей оптимальный баланс количественного и качественного состава трудовых ресурсов в соответствии с потребностями

рынка труда Бухарской области;

- развитие высококвалифицированного кадрового потенциала, обновление профессиональных кадров как важнейшего интеллектуального и профессионального ресурса, обеспечивающего высокие темпы социально-экономического развития Бухарской области.

Список использованной литературы:

1. Авезова Ш.М. Управление трудовыми ресурсами как условие формирования инновационной экономики Узбекистана. Монография. Т.: Tafakkur Bo'stoni, 2020 г.
2. Умарова М.А. Ўзбекистон Республикаси меҳнат бозорини статистик прогнозашининг методологик асослари. Монография.Т.: Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи, 2019.
3. Е.Н. Тупикина, Е.В. Кочева, Н.А. Матев. Многомерный статистический анализ факторов, оказывающих влияние на трудовые ресурсы Приморского края. Вестник ТГЭУ, №3, 2013 г.
4. Эконометрика: Учебник. / Под ред. И.И.Елисеевой. – М.: Финансы и статистика, 2003 г. – 344 с.
5. Бараз В.Р. Корреляционно-регрессионный анализ связи показателей коммерческой деятельности с использованием программы Excel: Учеб. пособие. Екатеринбург: УГТУ-УПИ, 2005 г.
6. Глинский В.В., Ионин В.Г. Статистический анализ: Учеб. пособие. М.: ИНФРА-М, 2002 г.
7. Годовой статистический сборник Республики Узбекистан 2010-2020 гг. – Т.: 2020 г. – 396 с.
8. www.buxstat.uz – сайт Государственного агентства статистики Бухарской области.

UDC: 338.1.4

Business education market as a key of new business era Бизнес таълим бозори – янги бизнес даври калити сифатида Рынок бизнес-образования как ключ к новой бизнес-эре

Nozima ZUFAROVA,
Researcher at Tashkent State University of Economics

Annotation

The article looked through features of the marketing system in the educational services market that are socially oriented and emotional component of development, which presuppose the presence of new tools and technologies for modeling the marketing management system. The goal of marketing management in the business education market is active formation of the demand of economic agents for the services of business education.

Мақолада маркетингни бошқариш тизимини моделлаштириш учун янги воситалар ва технологиялар мавжудлигини кўрсатадиган ривожланишнинг ижтимоий йўналтирилган ва ҳиссий таркибий қисми бўлган таълим хизматлари бозорида маркетинг тизимининг хусусиятлари кўриб чиқилади. Бизнес таълими бозорида маркетингни бошқаришнинг мақсади иқтисодий агентларнинг бизнес таълими хизматларига бўлган талабини фаол шакллантиришдир.

В статье рассмотрены особенности системы маркетинга на рынке образовательных услуг социально ориентированной и эмоциональной составляющей развития, которые предполагают наличие новых инструментов и технологий моделирования системы управления маркетингом. Целью управления маркетингом на рынке бизнес-образования является активное формирование спроса экономических агентов на услуги бизнес-образования.

The economy and society are currently developing along the way increasing transactions, expanding legal restrictions and regulation of human activity, providing an institutional mechanism for the availability of rights and equalization in the possibilities of choosing economic agents, taking into account the system of criteria for marketing management. However, the existing system of marketing management, factors and criteria for its development do not reflect the complexity of the knowledge economy, which creates restrictions on the educational services market. The relationship between the economic agents of the educational services market has undergone significant changes due to the transformations of the institutional mechanism for the development of the education system, which consists in changing regulatory mechanism as well as

funding sources postgraduate education.

Formation of the knowledge economy and marketing management in the system of higher and additional education courses contributed to increased competition in the business education market, which has undergone significant changes under the influence of the external environment and new factors of supply and demand, contributing to the restructuring of the knowledge market.

In connection with a change in the behavior model of economic agents, an increase in the influence of environmental factors, a change in supply and demand for business education services, it became necessary to improve the system of marketing management of business schools and universities that are active producers in the educational services market.

Keywords: business education market, marketing management, universities.

Features of the marketing system in the educational services market are socially oriented and emotional component of development, which presuppose the presence of new tools and technologies for modeling the marketing management system. The latter allow agents of the business education market to reflect the specifics of changes in consumer demand in programs and products, and also adapt them to the dynamics of development of the external environment.

The goal of marketing management in the business education market is active formation of the demand of economic agents for the services of business education. Marketing management post-graduate market education is focused on the development of products and services, ensuring the implementation of educational programs that allow improve the competence level of specialists, conduct training and retraining of personnel, to satisfy status and emotional needs of students of educational programs.

The current situation in the business education market is changing the model

marketing management and confronts managers with educational institutions tasks that involve not only the use competence-based approach in the preparation of business education programs, but also the flexibility of making effective decisions that contribute to enhancing business interest in professional development of specialists and the formation of additional demand among consumers of educational services. As you know, dynamically developing enterprises, firms and organizations need proactive and comprehensively trained specialists with a high level of competence, proactive, capable efficiently and efficiently solve non-standard production tasks.

Therefore, the system of marketing management of the business education market should also change, which should be aimed at the development of human capital and the production of intellectual initiative employees and managers of companies. Such an initiative acts as the basis for personal development, activating professional and intellectual activity based on high competence and acquired knowledge, able to independently pose problems and tasks, and propose

new ideas and solutions. It manifests itself in non-standard solutions and is characterized by going beyond what is required, taking responsibility. Being a constant stimulus that determines and directs a person's actions, initiative turns into a moral quality - initiative¹.

The formation and development of intellectual initiative is associated with marketing management focused on identifying and understanding the needs of the individual, status and knowledge preferences that arise among specialists of innovative companies. Realizing oneself as a proactive and creative specialist, a person seeks to develop their knowledge, expand their intellectual potential, be active and take responsibility for making managerial decisions.

The development of initiative among employees is closely related to the development of their emotional intelligence, knowledge of their values, capabilities and skills as the basis of competencies and knowledge gained as a result of training and production experience. The definition of "emotional intelligence" was introduced into scientific circulation by J. Mayer, P. Salovey, D. Caruso, noting that the human mind was no longer perceived as a kind of ideal substance, emotions - as the main enemy intelligence, and both phenomena have acquired real significance in everyday human life². They proposed a model for creating tools and methods for measuring emotional intelligence (based on traditional intelligence associated with the development of human capital).

G. Chernis, introducing this category into the assessment of the level of competence specialists, contributed to the consolidation in the system of intellectual management in corporate America, the concept of "emotional intelligence"³. According to the researchers, it represents a measurable the ability of the individual, close enough to the traditional aspects intelligence.⁴

Traditional intelligence here refers to the ability individuals use information obtained through observation (language, patterns and spatial relationships) for productive thinking. As believed by other foreign scientists involved in problems of marketing management, "emotional intelligence can

¹ Ozhegov S.I., Shvedova N.Y. Explanatory dictionary of the Russian language. - M.

² Mayer J.D., Salovey P., Caruso D.R. Models of emotional intelligence // Handbook of human intelligence. - New York: Cambridge University Press, 2000. - P. 396-422.

³ Chernis G. Emotional Intelligence: What it is and Why it Matters // Paper presented at the Annual Meeting of the Society for Industrial and Organizational Psychology. - New Orleans, LA. - 2000. - Apr. 15.

⁴ Ameriks J., Wranik T., Salovey P. Emotional Intelligence and Investor Behavior. - Charlottesville: The Research Foundation of CFA Institute, 2009.

be defined as the ability of an individual to recognize and interpret knowledge on an emotional level and use it productively to study the behavior of economic agents, optimal reasoning and problem solving.⁵

From this point of view, emotional intelligence contributes to the development human capital and knowledge acquisition, as it is comparable to traditional and the ability to evaluate incoming information flow, however, with the difference that the incoming information is moods and emotions.

Scientific research within the framework of building a system of marketing management of the behavior of economic agents have convincingly proved that moods and emotions of individuals determine their competence, loyalty, influence choice and decision making. Intuition and emotional state make it easier to identify factors, contain signals, providing one or another concept of consumer behavior and optimal choice. Individuals with a high level of emotional intelligence can manage the situation in the implementation of marketing technologies, effectively apply your emotions and moods to carrying out certain decisions.⁶

Under the guidance of foreign experts, authors of the model emotional intelligence, a training algorithm was developed for increasing the level of emotional intelligence of the individual. Training the program developed by American scientists consisted of several information and analytical blocks related to the following factors: identification of comprehension of emotions, emotional assistance thinking, managing emotions⁷.

On the level of development of emotional intelligence, skills, knowledge and

competence of specialists depends not only on the dynamics, but also on the vector of development specific organization (firm, enterprise), society and economy. The synergy of these categories helps to determine the tools for harmonizing a society based on a knowledge economy, in which unity of economic, socio-political and spiritual development, progressive growth of the economy and man.

The main condition for the elimination of dissociation in the named the concept is the transition from mechanical to mechatronic technology, formally

represented in the change of meta-production function with the ensuing changes in property relations and an increase in the role of education and information. This will lead to a reunion of the four disunity and the formation of a knowledge economy. According to the concept of K. Yamaguchi, the principles of such an economy, which has advantages over a capitalist society, include:

- ownership of property by all members of society and production enterprises and their use jointly;
- the disappearance of the labor market as exploitative, categorical modification, or rather, the disappearance of the concept of wages and profits;
- formation of a mechanism for joint management of society, joint implementation of democratic procedures adopted decisions regarding savings, investment, consumption, etc.;
- the dependence of the number and size of organizations on the complexity produced product (service);
- formation of a system of economic equilibrium;
- greater harmony of economic relations and a fairer distribution of product and income due to the elimination of exploitation.

If traditional economies, both capitalist and socialist type on the basis of disunity created markets, and from their participation tried to ensure the effective functioning of society, then a knowledge-based economy bridges disunity and reunification contributes to the building of an efficiently functioning system aimed at development.

The following points are especially significant in the development concept. First, the fact that development is a multidimensional interconnected process; secondly, human development is at the forefront; thirdly, human participation in this process is emphasized, from which the question of mechanisms and forms of participation follows; fourth, it is about the fair distribution of development results.

It is extremely important to clarify the relationship between the concepts of development and economic growth. Since the time of T. Veblen, the idle class has not changed its position, as well as its influence on the processes of social development. The knowledge economy or the economy of innovation is based solely

⁵ Mayer J.D., Salovey P., Caruso D.R. Mayer-Salovey-Caruso Emotional Intelligence Test (MSCEIT) User's Manual. - Toronto: Multi-Health Systems, 2002.

⁶ Chemiss C. Emotional Intelligence: What it is and Why it Matters // Paper presented at the Annual Meeting of the Society for Industrial and Organizational Psychology. - New Orleans, LA. - 2000. - Apr. 15.

⁷ Ciarrochi J., Mayer J.D. (Eds.). Applying emotional intelligence. A practitioner's guide. - New York: Psychology Press, 2007.

on initial capital and depends on its condition and prospects for use.

According to P. Berger, "one should agree with critics of capitalism, who declare that economic growth or any other indicator of economic activity ... should not be equated with development" and in this "criticism of excessive enthusiasm for growth rates, or" growth "absolutely right", because it is quite possible for a highly dynamic economy to exist in the midst of general poverty".⁸

From the point of view of this criterion, the new economic system is developing in modern Uzbekistan, because ownership of the means of production is starting obtaining in the hands of private owners. When characterizing this model of new economy, the qualitative content of the way of life is the starting point.

But it is no less clear that economic growth in itself does not mean development. It is possible that a very small handful of people will benefit from it, and the bulk of the population will continue to live in poverty. A reasonable understanding of development by necessity also includes the distribution of the benefits obtained as a result of this growth". Burger defines development as a process of continuous economic growth, "through which large masses of people move from a state of poverty to a higher level of material life."¹⁰

It seems that such a definition of development is one-sided, there is no mention of the main subject, or of its mechanism, or of the multidimensionality of this concept, and the goal of development is very blurred and narrowed.

There are other views of well-known scientists on the economic content of the concept of development. As noted by R. M. Nureyev, G. Myrdal understands development "as an increase in the degree of satisfaction of the basic needs of all members of society."¹¹ He associates another interpretation with T. Schultz's concept, according to which development "is considered not just as an increase in economic growth, but as an investment in human capital and the elimination of poverty"¹². A different approach is presented in the concept of E. de Soto, where

development means "the creation of institutional conditions (formal and informal) for free enterprise"¹³.

Forming the concept of economic growth, it is important to answer such fundamental questions: how is economic growth ensured, what is its "price" (biosphere, ecology, human survival, human health, education and employment opportunities, obtaining professional competencies, etc.), quality and structure, who will benefit from the results of growth?

It seems that the most relevant to the challenges of the time is the conceptual approach set forth in the UN documents on development problems, because they most clearly define the essence, goals, means, mechanisms and subjects of development. Therefore, the author of this study and we concentrate on this approach, since the modern theory of development, including the economic and social components, is just emerging. At the same time, the realities of globalization and the new economy may further exacerbate development challenges.

From the point of view of the future development of the knowledge economy, the question of what will happen to a particular formation is important, how changeable are the ways of life in different social systems, and whether this variability can affect the future of a particular formation. The question of social formation should be resolved classically - in relation to the form of ownership of the means of production and the possibilities of disposing of it.

The strategic components of development, in our opinion, are the intellectual and human, scientific and technological, economic, social, political, environmental and institutional in their unity and interdependence. The essence of development in its most general form consists in progressive progress in all the directions mentioned above. The peculiarity of the development phenomenon is the interdependence and interdependence of its components. No economic model is in

able to take into account all the subtleties of economic growth in a particular society without taking this into account.

Marketing management has a wide range of tools that can change economic processes or influence the

⁸ Berger P. Capitalist Revolution (50 theses on prosperity, equality and freedom): trans. from English - M, 1994.-p. 68.

⁹ Berger P. Capitalist Revolution (50 theses on prosperity, equality and freedom): trans. from English - M, 1994.-p. 138.

¹⁰ Berger P. Capitalist Revolution (50 theses on prosperity, equality and freedom): trans. from English - M, 1994.-p. 149.

¹¹ Nureyev R. Theories of development: institutional concepts of the formation of a market economy // Economic issues. - 2000. - No. 6. - p. 134.

¹² Nureyev R. Theories of development: institutional concepts of the formation of a market economy // Economic issues. - 2000. - No. 6. - p. 137.

¹³ Nureyev R. Theories of development: institutional concepts of the formation of a market economy // Economic issues. - 2000. - No. 6. p. 145.

dynamics of their development. If every marketing management tool was tied to a goal, then it would be possible to ensure consistency between goals and policy instruments, but this is not the case.

Every marketing management tool can influence the behavior of economic agents and generates additional factors, at one time or another, strong enough to change the situation on the market, bringing the company or enterprises closer to achieving the set goal.

The overall result is difficult to predict; institutions can increase uncertainty in the economic system, rather than reduce it. The result is an increase in transaction costs, accompanied by an increase in transformation costs, and a decrease in the activity of economic agents. Therefore, when a turning point occurs in the development of society, institutions no longer structure exchanges, they reduce the costs of search for information and transactions, increase the listed costs and increase uncertainty.

Changes in such elements of society as the state of the state, basic institutions, agents and technologies provide a perspective for development. To a large extent, it sets the state of economic knowledge and science, as well as other sciences.

At different historical stages of the development of society, the ratio between these components will be different, that is, the main driving factors of change themselves dynamically change, some come to the fore, then their importance weakens due to various reasons and the leading role begins play others, so the strength and direction of change is provided by the

prevailing factors.

Having identified four important components of changes that determine the future, it is possible to formulate the main trends in each of them and try to understand in which direction the economic system (state, institutions, agents, technology-knowledge).

The formation of the knowledge economy determines the requirements for

introduced institutions, when changing them, the performance criteria should be taken into account and based on them in institutional design and planning. The speed has increased in modern society institutional changes, the role of formal rules has increased with a clear decrease in informal restrictions, and the intensity of managerial and organizational impacts on the economy, including marketing management tools, has increased.

The development of human capital, based on the discourse of the synergy of the formation of intangible assets in the knowledge economy, presupposes the development of an institutional mechanism that ensures marketing management of investments in human resource development, i.e. the formation of a competence-based approach in the management system of education, science, training and retraining of specialists. At the same time, the level of requirements for the quality of the human factor is increasing in all spheres of life. So it is necessary to rethink the role of man and human communities in conditions of continuity and acceleration of technical, technological and social changes. Both society and individuals must be able to adapt to such changes and anticipate them.

References:

1. Kotler, P. & Keller, K. (2012). Marketing Management. 14th Edition, Upper Saddle, New Jersey: Prentice Hall
3. Schultz, D.E., Tannenbaum, S.I., & Lauterborn, R.F. (1993). Integrated marketing communication: Pulling it together and making it work. Illinois: NTC Publishing Group.
4. Bruhn, M. (2001). Customer focus - the foundation of a successful business. Bucharest: Ed. Economic
5. Kotler, P. (1997). Marketing management. Analysis, planning, implementation and control. 8th Edition, Bucharest: Teora Publishing
6. Hanover Research (2014). Trends in Higher Education Marketing, Recruitment, and Technology. [ebook]
7. Wæraas, A. & Solbakk, M. (2009). Defining the essence of a university: lessons from higher education branding. High Educ, 57(4)
8. The Exponent (2011). University spends nearly \$500,000 in Makers, All campaign. Purdue Exponent. Retrieved 24 June 2016
9. Woodhouse, K. (2016). University of Oregon drops multimillion-dollar branding campaign. Insidehighered.com. Retrieved 20 September 2016

10. Mulhere, K. (2016). Survey finds marketing officials pleased with outcomes of branding projects. Insidehighered.com. Retrieved 5 July 2016
11. Palfrey, J. & Gasser, U. (2008). Born digital. New York: Basic Books.
12. Shaw, J. (2013). University recruitment: one fifth of students say social media doesn't work. the Guardian. Retrieved 20 September 2016
13. Maslowsky, C. (2013). Five Ways Higher Education Marketing Will Change in 10 Years. The EvoLLLution. Retrieved 20 July 2016
15. Ruffalo, N.L. (2015). E-Expectations Report
16. Hanover Research (2014). Trends in Higher Education Marketing, Recruitment, and Technology. [ebook]
17. Smedescu, D.A. (2016). The impact of marketing communication on the quality of services in higher education. Doctoral thesis - unpublished, The Bucharest University of Economic Studies, Bucharest, Romania
18. Schultz, D.E. (2015). Integration Is Not a Communication Issue, Marketing News, 03.11.2015
19. Orzan, Gheorghe, Stoica, Ivona, Online Methods Used in Marketing Research, published article in Revista Economică, B + magazine (CNCSIS code 478), vol. 57, no. 4, pp. 305, ISSN: 1582-6260
20. Woodhouse, K. (2016). University of Oregon drops multimillion-dollar branding campaign. Insidehighered.com. Retrieved 20 September 2016
21. Stoica, Ivona Specific tools in Online Marketing Research, Revista Economică, Code NURC 478, CNCSIS recognized B+ category, ISSN: 1582-6260, May 2011, Sibiu, indexed BDI: RePEc, Ulrich's Periodicals Directory, DOAJ - Directory of Open Access Journals, p. 306,

UDC: 330.16:338.6T(575.1)

Consumer buying behavior and satisfaction in the Uzbek automobile industry

Ўзбекистон авто саноатида истеъмолчиларнинг сотиб олиш

маданияти ва қониқиши

Покупательское поведение и удовлетворенность потребителей в автомобильной промышленности Узбекистана

L Kadrkhuja BOBOEV,

Deputy Dean of Corporate Governance faculty,
Tashkent State University of Economics,

Abstract

The vehicle industry in Uzbekistan is rapidly expanding. When people's per capita income improves, they are more likely to acquire luxury products such as automobiles, diamonds, and other items. Now is the time to provide assistance to clients at every level and at any time. Companies are aiming to satisfy their customers in a number of ways, and conducting a "Customer Satisfaction Survey" is one of the tactics for establishing the client contentment quotient. Customer satisfaction is used to assess customers' post-purchase behavior. Customer delight occurs when the perceived value of goods and services exceeds the expected value of goods and services. Customer dissatisfaction occurs when the perceived value of goods and services falls short of customer expectations, and customer delight occurs when the perceived value of goods and services exceeds the expected value of goods and services. Customers also want the best product or service at the lowest price possible. The combination of the greatest product or service at the lowest price and the assurance of safety has a huge influence on the industry and customer segment. Prior to independence, the Uzbek market was regarded as a market for imported automobiles, with GM and other brands' assembly being the standard. Vehicle servicing, dealership, finance, and maintenance were the key concerns of the Uzbek automobile industry. After five years of independence, automobile production has commenced.

Ўзбекистон автомобиль саноати жадал ривожланмоқда. Одамлар жон бошига тушган даромад кўтарилганда, улар автомобиллар, олмослар ва бошқа нарсалар каби ҳаишаматли нарсаларни сотиб олиш эҳтимоли кўпроқ бўлади. Мижозларга ҳар қандай даражада ва исталган вақтда ёрдам бериш вақти келади. Компаниялар ўз мижозларини турли йўллар билан қондиришга интилмоқда ва "мижозлар эҳтиёжини қондириш бўйича сўров"ни амалга ошириш "Мижозлар эҳтиёжини қондириш" даражасини аниқлашнинг бир усули ҳисобланади. Харид қилишдан кейин мижозларнинг хатти-ҳаракатларини баҳолаш учун мижозлар эҳтиёжини қондириш ишлатилади. Харид қилинган маҳсулотларнинг қиймати бир хил маҳсулот ва хизматларнинг қўтилган қийматидан ошиб кетганда мижозлар эҳтиёжини қондириш пайдо бўлади. Мижозларнинг норозилиги товарлар ва хизматларнинг қабул қилинган қиймати мижозларнинг талабларига жавоб бермаса пайдо бўлади. Истеъмолчилар, шунингдек, энг паст нархда энг яхши маҳсулот ёки хизматни хоҳлашади. Энг яхши маҳсулот ёки хизматни энг паст нархда хавфсизлик кафолати билан бирлаштириб, саноат ва истеъмол сегментига катта таъсир кўрсатади. Мустақилликка қадар Ўзбекистон бозори импорт қилинган автомобиллар бозори сифатида қаралди, бу ерда "Uzauto Motors" ва бошқа маркаларни йиғиш эди. Автосервис, диллерлик, молия ва техник хизмат кўрсатиш ўзбек автомобиль саноатининг асосий таъшишлари бўлди. Беш йиллик мустақилликдан сўнг автомобиль ишлаб чиқариш бошланди.

Keywords: Automobiles Uzbek Market, Consumer Behavior, Satisfaction and Best Services.

Автомобильная промышленность Узбекистана стремительно развивается. Когда доход людей на душу населения повышается, они с большей вероятностью приобретают предметы роскоши, такие как автомобили, бриллианты и другие предметы. Это время оказывать помощь клиентам на любом уровне и в любое время. Компании стремятся удовлетворить своих клиентов разными способами, и проведение «Опроса удовлетворенности клиентов» является одним из способов определения коэффициента удовлетворенности клиентов. Удовлетворенность клиентов используется для оценки поведения клиентов после покупки. Удовлетворенность клиентов возникает, когда ценность приобретаемых продуктов превышает ожидаемую ценность тех самых товаров и услуг. Неудовлетворенность клиентов возникает, когда воспринимаемая ценность товаров и услуг не соответствует ожиданиям клиентов. Клиенты также хотят лучший продукт или услугу по самой низкой цене. Сочетание лучшего продукта или услуги по самой низкой цене с гарантией безопасности оказывает огромное влияние на отрасль и потребительский сегмент. До обретения независимости рынок Узбекистана рассматривался как рынок импортных автомобилей, где стандартом являлась сборка GM и других марок. Автосервис, дилерство, финансы и техническое обслуживание были ключевыми заботами узбекской автомобильной промышленности. После пяти лет независимости началось производство автомобилей.

Introduction

Two-wheelers, trucks, automobiles, buses, and three-wheelers are all part of the Uzbek automobile sector, which contributes significantly to the country's economic prosperity. Uzbekistan has surpassed Kazakhstan, as Central Asia's one of the largest exporter of autos. By 2050, the country is predicted to be the Asian's largest auto market, with over 15 million vehicles on the road. The number of products and services generated in this business indicates its economic success, which provides transportation capacity and boosts car sales. Automobile manufacturing is skyrocketing, creating a catalytic effect that raises demand for a variety of raw materials such as steel, rubber, plastics, glass, paint, electronics, and services. Testing infrastructure in the country is being updated to meet the associated testing and certification operations pertaining to greater safety and emission regulations. With business engagement, substantial governmental expenditure is being proposed for modernizing the testing infrastructure. Alternative fuels have been sought as a result of environmental contamination and the need to protect existing fossil fuel supplies. In addition to funding new research in this area, an ambitious phased program to improve carbon fuel quality to meet higher emission standards is being implemented. Foreign direct investment rules have already been loosened significantly. Automobile imports, both new and used vehicles, are now authorized without restriction. The majority of nontariff obstacles have also been eased or eliminated. Taxes and tariffs on autos, including customs duty, have been controlled

and reduced by the government. From April 1, 2019, a Value Added Tax (VAT) is also scheduled to be implemented across the country. The government has also made it possible for the private sector to participate in the insurance industry. The rules governing external commercial borrowings (ECBs) have been liberalized, while loan rates within the nation have been cut, enhancing the investment climate. The government is creating an eight-lane expressway connecting all metropolitan and many significant capital towns across the nation as part of an ambitious effort to enhance the network of roads in the country, clearing the way for the transit of larger freight vehicles.

Literature review

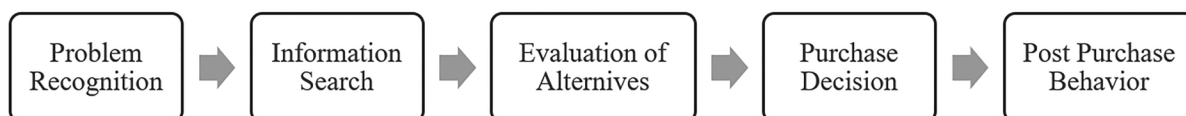
"A survey of potential purchasers drawn from nine cities that at the time accounted for 60 percent to 70 percent of the country's car-owning population revealed that 90 percent of car use occurred within a city, that the average car owner travels 250 kilometers per month, and that the average number of passengers in a car was four because cars were primarily used for office-going purposes." Also, only 20 percent to 30 percent of respondents said they wanted to buy a car in the next two years at current pricing, while the proportion of prospective purchasers increased to 43 percent to 45 percent with a new price range of 100 to 800 million Uzbek sum. Finally, the poll found that fuel economy and initial capital cost were the two most significant aspects to consider when buying an automobile. A compact automobile was favored by 37% of the whole sample, while a medium-sized car was preferred by just 18%. "This reinforced

our opinion that our prior decision to purchase a medium-sized family vehicle was incorrect. As a result, we decided to build a little automobile. However, according to foreigner scholar D'Costa, MUL's success is not primarily due to the assistance of bureaucrats. Rather, any company with the same scale economies, first-mover advantage, affordability, product innovation, consumer choice, financing schemes, and broad servicing networks as MUL would have prospered similarly in the absence of official assistance. Analysis has a key flaw in that it ignores topics such as sector-specific technology and geographical disparities throughout the country. In terms of production, marketing, export, technological tie-up, product upgradation, and profitability, it is investigated the consequences of liberalization on the Uzbek automobile sector. The Uzbek car industry was non-existent until the 1991s, when automobiles were imported from initially "Daewoo" later "General Motors", "LADA",

0.7 million passenger cars and utility vehicles were manufactured in the Uzbek auto sector in 2008-2015. Uzbekistan is a country in Central Asia. It is the central Asian's second-largest manufacturer of two-wheelers and the thirteenth-largest maker of passenger automobiles. "UzAuto Motors" is one of the top ten Central Asian producers of light commercial vehicles, heavy trucks, buses, and coaches, as well as one of the top in passenger car production. During the previous five years, Uzbek's two-wheeler sector has risen at a compound annual growth rate of more than 4% (in terms of number of vehicles) and has also seen a shift in demand mix, with motorcycle sales on the rise. The passenger automobile category has been rapidly expanding, with over 220.667 vehicles sold in 2008 and over a million sold in 2012.

Purchase decision process

It is vital to have an understanding of the purchasing process in order to estimate the impact

"GAZ" and other brands. "General Motors" and "Daewoo" got its start in the early 2008 and 1996 respectively, by importing technology from "General Motors". A few additional businesses have joined the market for two-wheelers and commercial vehicles since the 2008s. Until the mid-2009s, when Uzbekistan initiated an import substitution program, the majority of them used imported or indigenously made auto components, resulting in a unique auto-component business.

Automobile industry in Uzbekistan

The car industry is a vital part of both the global and Uzbek economies. Uzbekistan produced 2.3 million vehicles, including 1.8 million passenger cars. Another important actor in the Uzbek automotive industry is the auto-components manufacturing sector. Vehicle demand in Uzbekistan has been driven by a rapidly growing middle class, rising per capita incomes, and relatively easier access to finance, prompting the government to invest at unprecedented levels in road infrastructure. In Uzbekistan, the two-wheeler sector is made up of mopeds, scooters, and motorcycles, in order of market share. Over 2.6 million two-wheelers and

of environmental consciousness in the automobile purchase choice. The choice to buy a product is a multi-staged process for the consumer. According to Kotler (2006), the consumer will go through five stages. Vehicle buying behavior is rather complicated, since it entails a significant amount of social and/or psychological engagement. As a result, the buyer will proceed through each stage of the purchasing decision-making process as shown in Figure 1.

Problem recognition

The consumer buying process begins when the customer detects a problem or need, according to this information processing paradigm. An issue is identified when there is a discrepancy between the current state and the desired state. When we come across a problem, we usually try to solve it. To put it another way, we acknowledge the importance of resolving the issue.

Information search

When a customer has a difficulty, he or she is inclined to seek further information. The customer learns more about some of the market's competitors' brands, as well as their features and qualities, via

acquiring information.

Evaluation and selection of alternatives

How does a customer analyze information about competing brands and assess their worth? Unfortunately, in all buying scenarios, no one, straightforward assessment procedure is used by all customers or even by one consumer. The evaluation process, on the other hand, is commonly viewed as intellectually motivated and reasonable. A customer, in this view, is attempting to solve the problem and, as a result, satisfies his or her demand. In other words, he or she will search for benefits from the product that will help them solve problems. As a result, the consumer seeks for items with a certain set of characteristics that provide the desired outcomes. As a result, the customer views each product as a collection of traits with varying degrees of capacity to give problem-solving advantages to meet his or her needs. It's crucial to distinguish between needs, rewards, and qualities. A hierarchical structure is one effective technique to organize the relationships between the three.

Decision implementation

However, in order to truly implement the purchasing choice, a buyer must choose specific things (brands) as well as specific outlets (where to buy) to address the difficulties. There are three options for making these decisions:

- 1) at the same time;
- 2) item first, outlet second;
- 3) item first, outlet second.

Consumers frequently engage in a store and brand selection process at the same time. The consumer then proceeds to the transaction ("purchasing") after deciding on the brand and outlet.

Post-purchase evaluation

The sort of prior decision-making process has a direct impact on post-purchase assessment procedures. The consumer's level of buying engagement is directly significant here. Purchase involvement, also known as "the amount of care about or interest in the purchase," refers to how thoroughly a customer looks for information before making a purchase choice. Although purchasing engagement is considered as a spectrum (ranging from low to high), two extreme scenarios are important to explore here. Assume you buy a specific brand of merchandise on a regular basis (habitual purchase). Buying an is a low-involvement purchase for him, and he is unlikely to conduct considerable research and evaluation of

product information. In this situation, the consumer would simply buy, consume, and/or dispose of the product with little or no post-purchase evaluation, and would be highly motivated to buy again. With this information, the customer may discover more about some of the market's competing brands, as well as their features and qualities.

Conclusion

As a result of globalization and integration of international economies, significant changes in consumer lifestyle patterns have resulted in significant changes in the market environment. As time-tested marketing ideas have failed, determining the behavior of today's consumers has become harder. The preference is defined by the uniqueness of an individual's expectations, a desire for a variety of alternatives, and a strong inclination to leave brand allegiance in favor of competing companies that offer greater value to the customer. Traditional demographic variables make it difficult to categorize new generation consumers, and judgments on product designs, product variants, branding, and distribution methods are likely to be misled unless their thought process and buying behavior preferences are completely understood. Given the inevitability of change, Uzbek businesses must learn to detect the cause and direction of the changes that are most likely to influence Uzbekistan in the near future, as well as find new competences that will enable manufacturers to adapt to these rapid changes. Consumer preferences cannot be anticipated precisely, although they may be predicted to some extent through consumer research. Globalization has brought with it more competition in the passenger automobile industry, and firms will need to focus on studying consumer preferences in order to satisfy customers in the long run. In Uzbekistan, the desire for tiny automobiles is being driven by changes in income and rising gasoline prices. The small vehicle market in Uzbekistan has a lot of potential because the penetration and consumption of small automobiles in Uzbekistan is quite low in comparison to the population. Manufacturers have utilized advertising efforts to encourage higher consumption through influencing customer demand for passenger automobiles in order to enhance product consumption and create awareness. As a result, customer preferences are critical in forecasting market demand and, as a result, manufacturing output.

References:

1. Kenworthy, J.R., & F.B. Laube (1999). Patterns of automobile dependence in cities: An international overview of key physical and economic dimensions with some implications for urban policy. *Transportation Research*, 33, 691-723.
2. Berry, S., Levinsohn, J., & Pakes, A. (1995). Automobile prices in market equilibrium. *Econometrica*, 63 (4), 841-890.
3. Zeithaml, V.A. (1988). Consumer perceptions of price, quality, and value: A mean end model and synthesis of evidence. *Journal of Marketing*, 52 (3), 2-22.
4. Shende, V., (2014), 'Analysis of Research in Consumer Behaviour of Automobile Passenger Car Customer', *International Journal of Scientific and Research Publications*, 4(2).
5. Schiffman, L. G., & Kanuk, L. L. (2007). *Consumer Behaviour*, 9th ed. New Jersey: Prentice-Hall.
6. Mukherjee, A. and Satija, D., (2012), 'The consumption pattern of the rising middle class in Uzbekistan', *Uzbek Council for Research on International Economic Relations*.
7. Madikonda Kishore Babu and Raghunatha Raddy, D., A Study on Passenger Car Industry in Uzbek', *Uzbek Journal of Marketing*, Vol. 34, No. 10, Oct 2004.
8. Tapas piplai, "Automobile Industry: Shifting strategic focus", vol 36(30), *Economic and Political weekly*, 2892(2001).
9. The Uzbek Automobile Industry, Statistical Profile, SIAM, 2007-08.
10. Ramaswamy V.S. & Name Kumari. S, "Marketing Management – Uzbek Context", Macmillan, New Delhi, 1900.
11. Boboev L.D., "The analysis of marketing strategies and market entry to the competitive market (case of LADA company in Uzbekistan)", *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, India, 10.5958/2249-7137.2021.01726.2, 85-90, 2011.

Biznes-Эксперт

ИҚТИСОДИЙ ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ОЙЛИК НАШР

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

2022 йил, 2 (170)-сон.
2008 йил январдан чоп этилмоқда.
Муассис: “Бизнес-Daily Медиа” Ноширлик уйи МЧЖ.

№ 2 (170), 2022 года.
Издается с января 2008 года.
Учредитель: ООО Издательский дом “Бизнес-Daily Медиа”.

Таҳририят:
Бош муҳаррир — А. Ибрагимов.
Мусахҳих — М. Мусулмонкулова.
Дизайнер-саҳифаловчи — А. Хатамов.

Редакция:
Главный редактор — А. Ибрагимов.
Корректор — М.Г. Супонова.
Дизайнер-верстальщик — А.Хатамов.

Таҳририят манзили:
100000, Тошкент ш., Амир Темур кўчаси, 6.
Тел.: (+998 71) 259-21-96.
Факс: (+998 71) 259-21-97, 259-22-06.
E-mail: info@biznes-daily.uz

Адрес редакции:
100000, г. Ташкент, ул. Амира Темура, 6.
Тел.: (+998 71) 259-21-96.
Факс: (+998 71) 259-21-97, 259-22-06.
E-mail: info@biznes-daily.uz

Журнал Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 2013 йил 12 апрелда қайта рўйхатга олинган. 0507-сонли гувоҳнома.

Журнал перерегистрирован в Агентстве по печати и информации Республики Узбекистан 12 апреля 2013 года. Регистрационное свидетельство № 0507.

Журналнинг “Matbuot tarqatuvchi” АК
обуна каталогидаги юридик ва жисмоний
шахслар учун индекси — 1169.

Подписной индекс журнала в каталоге
АК “Matbuot tarqatuvchi” для юридических
и физических лиц — 1169.

Бичими 60X84 1/8 (4 б.т.). Адади 500.
Чоп этишга 28.02.2022 йилда рухсат этилди.
“VneshinvestProm» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
23-сонли буюртма. Манзил: Тошкент ш.,
Навоий кўчаси, 30-уй.

Формат 60X84 1/8 (усл. печ. лист 4). Тираж 500.
Подписано в печать 28.02.2022 г.
Отпечатано в типографии
ООО «VneshinvestProm».
Заказ 23. Адрес: г. Ташкент, ул. Навои, 30.

Бир ойда бир марта чиқади. Баҳоси келишилган нархда.
“Biznes-Эксперт” журналидан кўчириб босиш фақат таҳри-
риятнинг ёзма розилиги билан амалга оширилади.

Выходит один раз в месяц. Цена договорная.

Таҳририят фикри муаллифлар фикрига мос келмаслиги
мумкин.

Перепечатка материалов “Biznes-Эксперт” допускается
только с письменного разрешения редакции.

Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов.

Юборилган қўлёзмалар рецензия қилинмайди ва қайтариб
берилмайди.
Мақолалардаги факт ва рақамларнинг ҳаққонийлиги
муаллиф шахсан масъул.

Присланные рукописи не рецензируются и
не возвращаются.
Авторы несут персональную ответственность за
достоверность фактов, содержащихся в публикациях.

Реклама мазмунига реклама берувчи жавобгар.

Ответственность за содержание рекламы несет
рекламодатель.

Бу ерда сизнинг рекламангиз бўлиши мумкин

РАҲБАРЛАР, ИҚТИСОДЧИЛАР, ИШБИЛАРМОНЛАР ВА ЁШ ОЛИМЛАР ДИҚҚАТИГА!

“Biznes-Эксперт” журналига йил давомида обуна бўлиш мумкин.
Нашрга обунани расмийлаштиргач,
Сиз ишончли эксперт ахборотига эга бўласиз.

Журналга “Ўзбекистон почтаси” АЖ, “Matbuot tarqatuvchi” АЖ
ва бошқа обуна агентликлари орқали обуна бўлиш мумкин.

Ундан ташқари Сиз обуна шартномасини тўғридан-тўғри
“Бизнес-Daily Медиа” Ноширлик уйи МЧЖ билан ҳам
расмийлаштирингиз мумкин. Обуна индекси — 1169.

Қўшимча маълумотлар учун телефонлар: (99871) 259-21-96, 259-21-95.